

Sveriges lantbruksuniversitet
Swedish University of Agricultural Sciences

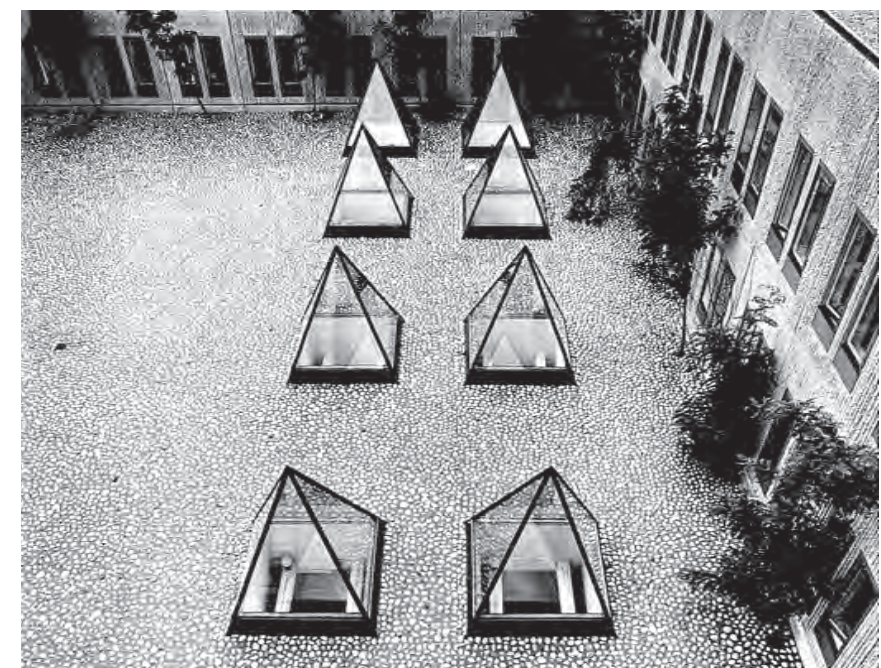
Fallstudie av innergårdar och entréplan vid Televerket i Farsta

- dokumentation, värdering och framtida utveckling

Case study of courtyards and entranceplace at Televerket in Farsta

- documentation, evaluation and future development

Ellinor Andersson och Linnea Bohlin

Sveriges lantbruksuniversitet

Fakulteten för naturresurser och lantbruksvetenskap

Institutionen för stad och land, avdelningen för landskapsarkitektur, Uppsala

Examensarbete för yrkesexamen på landskapsarkitekturprogrammet

EX0504 Självständigt arbete i landskapsarkitektur, 30 hp

Nivå: Avancerad nivå, A2E

© 2013 Ellinor Andersson & Linnea Bohlin, ellinor.j.andersson@gmail.com & linnea.bohlin@telia.com

Titel på svenska: Fallstudie av innergårdar och entréplan vid Televerket i Farsta - dokumentation, värdering och framtida utveckling

Title in English: Case study of courtyards and entranceplace at Televerket in Farsta - documentation, evaluation and future development

Handledare: Ulla Myhr, institutionen för stad och land

Examinator: Tomas Eriksson, institutionen för stad och land

Biträdande examinator: Sofia Eskilsdotter, SE landskap

Omslagsbild: Framsidans tre bilder är tagna av trädgårdsarkitekten Sven Olov Nyberg (u.å.) som utformade utemiljön vid Televerket i Farsta. De är exempel på detaljer som utformats med stor finess. Bilderna visar en av gårdarnas snirkligt formklippta häckar, vattenkaren av ek som fanns på två av gårdarna och de smäckra ljusinsläppen som kombinerades med luftiga träd.

Övriga foton och illustrationer: Samtliga fotografier i arbetet publiceras med fotografens medgivande. Alla illustrationer är handritade av arbetets två författare.

Originalformat: A3

Nyckelord: Ann Fagerström Tronde, gestaltning, Klaus Stritzke, kulturhistorisk miljö, restaureringsprincip, Riksantikvarieämbetets värderingssystem, Sven Olov Nyberg och vårdprinciper.

Online publication of this work: <http://epsilon.slu.se>

Förord

Utemiljön kring TeliaSoneras huvudkontor i Farsta är utformad till briljans. Där har Sven Olov Nyberg skapat balans med renodlade självförklarande former och tydliga arkitektonisk idéer.

Vi fattade tycke för Televerket redan vid första besöket, under en växtgestaltningkurs hösten 2011, så när vi våren 2013 skulle välja ämne för examensarbetet var det inte särskilt svårt. Vi tyckte att det verkade som ett vinnande koncept att jobba platsspecifikt, med växtgestaltning och tillsammans med en kollega. Under några månader har vi bekantat oss med platsen, blickat tillbaka för att vinna ny kunskap för att sedan kunna blickat framåt och upptäcka något nytt.

Tips om ämne fick vi av Ulla Myhr, som därefter blev vår handledare. Därför vill vi rikta ett stort tack till Ulla för välmotiverad kritik, genuint engagemang och en alltid lika peppande inställning.

Vi vill även tacka följande personer som på olika sätt har bidragit till vårt arbete: Klaus Stritzke och Ann Fagerström Tronde landskapsarkitekter på Sven A Hermelin AB, Kerstin Nyberg änka till Sven Olov Nyberg, Helen Ekholm regionalt kontorslokalsansvarig på TeliaSonera, Tomas Lagerström forskare, lektor och växtkunnig landskapsarkitekt vid institutionen för stad och land SLU, Viveka Hoff doktorand inom landskapsarkitektur vid institutionen för stad och land SLU, Maria Flinck trädgårdsantikvarie, Per Olgarsson antikvarie på Stockholms stadsmuseum och Britta Roos 1:e antikvarie vid Länsstyrelsen i Stockholms län.

The image shows two handwritten signatures in black ink. The signature on the left is 'Ulla Myhr' and the signature on the right is 'Ann Fagerström'. They are written on a light-colored, slightly textured background.

Sammanfattning

Idag finns det få lagskyddade trädgårdar, och de som skyddas är framförallt trädgårdar från 1600- och 1700-talet. Alla tidsperioder är dock lika värdefulla och därför bör även fler yngre miljöer dokumenteras och skyddas. Detta arbete försvåras dock då det inte finns en utarbetad metod för att värdera utemiljöer.

En kulturhistorisk miljö från 1900-talet som inte lagskyddas är Televerket i Farsta, Stockholm. Anläggningen fick Kasper Salinpriset för sin utformning och klassades av Stockholms Stadsmuseum som bevarandevärd. Utemiljön ritades av Sven Olov Nyberg under slutet av 1960-talet och består av sju innergårdar och ett entréplan. Mellan år 1989-2004 omgestaltades utemiljön och flera gårdar genomgick då stora förändringar.

Syftet med examensarbetet är att beskriva nuvarande utformning och karaktär på en kulturhistorisk miljö från andra hälften av 1900-talet samt kartlägga skillnaderna mot de ursprungliga ritningarna. Syftet är även att utifrån utformningen idag och originalritningarna bevara och utveckla, de kulturhistoriska värdena genom att föreslå förslag för omgestaltning och skötsel mål.

Genom att kombinera och justera flera metoder skapade vi en metod för att hantera historiska utomhusmiljöer. Platserna inventerades utifrån Branzells rums och upplevelsemetod som sedan kopplades samman med Riksantikvarieämbetets värderingssystem. Enligt systemet värderade vi platserna. Platser med få värden omgestaltades, de med många värden bevarades eller rekonstruerades och övriga platser genomgick en varsam omgestaltning.

Kulturhistoriska miljöer kan skyddas som riksintresse för kulturmiljövården eller enskild byggnadsminne. Enligt internationella riktlinjer ska man i arbetet med kulturmiljöer bevara anläggningens karaktär och kulturhistoriska värden. Anläggningen ska även ses som en helhet och både fysiska och icke fysiska värden ska bevaras.

Vi ansåg att vi skulle följa dessa riktlinjer och att platserna behövde justeras efter behoven idag. Vår gestaltning inspirerades av de utmärkande dragen i Nybergs utformning då vi bland annat såg värdet i att, precis som han, låta en

arkitektonisk idé dominera.

Det gällande skötselavtalet är ospecifikt och generellt. Vi utformade därav skötsel mål för att undvika att fler värden skulle försvinna och för att implementera våra förslag.

Vi ser de två viktigast bidragen i vårt arbete som dokumentation, värdering och förslag för Televerkets framtida utveckling samt utarbetande av en analys och värderingsmetod som kan användas som utgångspunkt i kommande arbeten.

Abstract

There are few legally protected gardens and parks in Sweden today, even though they are as important as buildings. The few protected and documented parks are those constructed in the 17th and 18th centuries. This is a problem since constructions from all time periods have the same value and more modern gardens therefore needs to be protected. Evaluating parks is, however, complicated since there are no methods handling or evaluating cultural historical outdoor environments.

One environment from the 1960's that has not been protected is Televerket in Farsta, Stockholm. The facility in Farsta is the head office of the former governmental agency responsible for all Sweden's telecommunications and is now a privately owned company. The facility has been classified as worthy of preservation by Stockholm City Museum. It also has received the Kasper Salin Prize, an award that is annually given by Swedish Associations of Architects to a project with a high architectural standard. The outdoor environment is designed by the garden architect Sven Olov Nyberg in the end of the 1960s and consists of seven courtyards and one entrance area. The environment was redesigned by the landscape architects Ann Fagerström Tronde and Klaus Stritzke at Sven A Hermelin AB between 1989-2004. Some of the courtyards then went through major changes.

The purpose

The purpose with this thesis is to describe the current design and character of an historical environment from the 20th century and to depict the differences from the original blueprints. The purpose is also, based on the current design and the original blueprints, to preserve and develop the cultural values of today by redesigning and developing suggestions for management objectives.

Description of Televerket

Televerket was built during a period of economic growth and many new constructions were built. During that time the building industry started to industrialize. On Televerket this is visible from the prefabricated elements that have been

repeated to block buildings which are assembled into squares that create quadratic courtyards. The buildings are gathered around the central entrance area. All the courtyards with the exception of one are built on basements. The depth of the soil is therefore limited. All courtyards have different design with one strong idea that differentiates them from each other. The design is constructed of a few repeated elements. One courtyard has for example a powerful beech with meandering beech hedges under. The original courtyards were planned to light the offices, to look out at and to cross. The entrance area was created to communicate representativity, unity and to connect to the buildings scale. White willow was planted in rows along the facades and the ground was paved with cobblestones.

When Stritzke and Fagerström Tronde redesigned the courtyards they thought that the design needed more detailing since they experienced the plantings as monotone. They also took away the trees that had been planted next to the facades since they covered the windows. We see big differences between the original design and the redesign. Nyberg worked with one character and few elements. People were supposed to pass and look down at the courtyards. Instead Stritzke and Fagerström Tronde decorated the courtyards and created places for people. At the courtyards where the redesign was more extensive, the influence of the redesign is also clearer while the design on other places still has a sense of Nybergs style.

After the redesign, elements have disappeared, plantings have been simplified and some elements with a different character been added. The design has yet again started to shift. Some of these changes have appeared due to unplanned maintenance.

Method

To get a good comprehension of the designs, we did a literature search and conversed with experts in different fields to find out more about Televerket, Sven Olov Nyberg, the norm of the 60s and the redesign. We also looked into theories about restoration and preservation and searched for examples from which to get inspiration for our work.

We made an inventory, analyzed and evaluated the existing design. Since there are no methods of handling the cultural historical outdoor environments, we combined and adjusted several different methods. We made inventories over the

places within Televerket by using the method of how to perceive space by Arne Branzell. We combined the method with the evaluation system of the Swedish National Heritage Board and used it as a base for our evaluation of the places cultural historical values. The terms in the evaluation system were used, but the definitions were adjusted to suit outdoor environments. We evaluated both, the facility as a whole and the separate places. We redesigned the places that got low marks in the evaluation system and did not fulfill the current needs. We restored or preserved the places with high marks. Finally, the places with intermediate marks, were only gently redesigned.

Theory

Cultural historical places can be protected as National Interest or Cultural Heritage. According to international recommendations developed by ICOMOS, International council on monuments and sites, the character and cultural historical values should be preserved. One should also see the real estate as a whole and preserve physical and non-physical values.

In the work with cultural historical places there are different terms that can be used. In our thesis we have used; restore, preserve, redesign and gently redesign. Restore means to reset and can be done in gardens where everything is left but where the conditions are variable since nothing is added just renewed. Preserve, as we see it, can mean preservation but it can also be to make small changes and developing the design towards an interpretation of the designer's intentions. The environment as a whole cannot be restored since you cannot go back in time. To redesign is to change the expression of the garden into something new. Lastly, a gentle redesign is to make careful changes that get incorporated into the existing design and that can be reversed.

According to the theories, changes should be evolved by taking the qualities and character of the place into consideration. It is also said that places such as Televerket, which have been changed before, can be preserved, redesigned or restored which is what we did.

Proposal for future actions

In the program for the real estate, our opinion is that you have to follow the theoretical guidelines presented in the theory. We also think that you have to adjust the design after the functional needs of today and show consideration to the elements from different time eras.

Our redesign was developed according to the evaluation and the program. We also took inspiration from Nybergs blueprints since we saw a value in his use of one idea per place. He used simple forms, created one floor and used vegetation as means to provide volumes. But since the design is not adjusted to the needs of today, we chose to customize it to the todays needs instead of only reconstructing the courtyards and entrance area.

One example is a courtyard which had in the original design a floor of cobblestone, light inlets to the workrooms below and gossamer trees along the facades. The courtyard was redesigned by Stritzke and Fagerström Tronde because trees blocked the windows and probably because it was experienced as hard and grey. Instead two pergolas, new plantings, smaller trees and a grass lawn were added to the light inlets. We evaluated the courtyard as incoherent with many different elements with no joined idea or character. Therefore, we refined the design by removing some elements and saving one pergola, some of the plantings and the smaller trees. At the same time we added larger trees to relate to the buildings scale and replaced the lawn with cobblestones.

Another example is the courtyard with the beech tree and the trimmed hedge which got numerous cultural historical values in the evaluation. The hight of the hedge had thus started to vary which gave an uneven impression. We therefore wanted to preserve the cultural values and have therefore restored the original shape of the hedge.

The current garden maintenance contract is unspecific and general. To prevent more values from disappearing, we developed maintenance goals to work towards. For all the courtyards and the entrance area we developed goals to implement the design and preserve the values. The difference from the current contract is that we demonstrate what the vision is, give directions for specific elements, and take dynamic changes in to consideration.

Final words

We question why there are so few protected and preserved gardens since their values are as great as built environments, but gardens can easily loses there cultural values since they are dynamic and constantly changing. We believe that a method for handling cultural historical outdoor environments needs to be developed. We see our thesis as an example of how this can be done. Our thesis can also be used as base for evaluating similar facilities in the future. This is one of the greatest contributions of our work.

The other contribution is that we have documented, evaluated and made suggestions for future development for Televerket. This is of great importance since it is a cultural historical environment where values are starting to decrease due to the lack of maintenance. By documenting we have created a paper which can be used for future actions, like restoring. The evaluation points out which values that needs to be preserved and what the maintenance needs to focus on. Finally, the future proposals can be used to improve the existing situation.

Innehållsförteckning

Förord	3		
Sammanfattning	4		
Abstract	5		
1. Introduktion	9		
1.1 Bakgrund	9		
1.2 Introduktion av Televerket i Farsta	9		
1.3 Syfte	10		
1.4 Frågeställningar	10		
1.5 Avgränsningar	10		
1.6 Begreppsprecisering	10		
1.7 Mål	11		
2. Metod	13		
2.1 Litteratursökning	13		
2.2 Samtal	14		
2.3 Inventering, analys och värdering	14		
2.4 Program, omgestaltung och skötsel mål	15		
2.5 Grupparbete	15		
3. Teorier och lagar	17		
3.1 Lagar som hanterar kulturmiljöer	17		
3.2 Deklarationer utformade av ICOMOS	17		
3.2.1 Florencedeklarationen	17		
3.2.2 Québecdeklarationen	18		
3.3 Teorier kring vård av kulturmiljöer	18		
3.3.1 Utformande av bevarandet	18		
3.3.2 Vårdprinciper och begrepp	18		
3.3.3 Våra ställningstaganden kring vård av kulturmiljöer	19		
3.4 Riksantikvarieämbetets värderingssystem	20		
3.4.1 Identifiering av kulturhistoriska värden	20		
3.4.2 Val av ambitionsnivå	22		
3.5 Två exempel på tillämpning av vårdprinciper	22		
3.5.1 Norr Mälarstrand	22		
3.5.2 Kvarter Astolf	22		
3.5.3 Analys av exemplen	23		
4. Platsbeskrivning och resultat	25		
4.1 Sven Olov Nyberg	25		
4.2 Tidens praxis	25		
4.3 Historisk platsbeskrivning	26		
4.3.1 Byggnaderna	26		
4.3.2 Kringliggande utomhusmiljö	27		
4.3.3 Entréplan	27		
4.3.4 Gårdarna	28		
4.4 Omgestaltung av Klaus Stritzke och Ann Fagerström Tronde	29		
4.5 Inventering och analys av utemiljön i sin helhet	30		
4.5.1 Inventering	30		
4.5.2 Analys	31		
4.6 Gestaltningssprogram	32		
4.7 Plats för plats	32		
4.7.1 Entréplan	33		
4.7.2 Bokgården	36		
4.7.3 Lönngården	38		
4.7.4 Kullerstensgården	42		
4.7.5 Katalpagården	45		
4.7.6 Trädspiralen	49		
4.7.7 Katsuragården	52		
4.7.8 Glaspyramiden	55		
4.8 Dokument- och upplevelse-värden för hela utomhusmiljön	57		
4.8.1 Dokumentvärden	57		
4.8.2 Upplevelsevärden	58		
4.8.3 Sammanfattning av kulturhistoriska värden	58		
4.9 Värdehöjande motiv	58		
4.9.1 Kvalité	58		
4.9.2 Autenticitet	59		
4.9.3 Pedagogiskt värde	59		
4.9.4 Sällsynthet och representativitet	59		
4.10 Val av ambitionsnivå för bevarande	59		
4.11 Gällande trädgårdsavtal	60		
4.11.1 Vår bedömning av avtalet	60		
4.11.2 Vårt förslag	61		
4.12 Slutsatser av resultat	61		
4.12.1 Inventering och analys	61		
4.12.2 Värdering	61		
4.12.3 Vår gestaltning	61		
4.12.4 Skötsel mål	61		
5. Diskussion	64		
5.1 Upptäckter under arbetet	64		
5.2 Resultat	64		
5.3 Arbetsprocessen	65		
5.4 Framtida forskningsfrågor	66		
5.5 Sammanfattning	66		
Referenser	67		
Bilagor			
Bilaga 1: Jurymotivering till Kasper Salinpriset 1969			
Bilaga 2: Inventerings- och analysprotokoll			
Bilaga 3: Beskrivning av inventerings- och analysprotokoll			
Bilaga 4: Planer och skisser över originalgestaltningen			
Bilaga 5: Planer över omgestaltungningen			

1. Introduction

1. Introduktion

I slutet av 1960-talet anlades byggnaderna och utemiljön vid Televerket i Farsta, Stockholm. Miljön prisades för sin utformning och uppskattades för sina arkitektoniska kvalitéer. Utomhusmiljön var länge ett självklart besöksmål under utbildningen för landskapsarkitekter. Under åren minskade skötselinsatserna, inga lagskydd upprättades, växterna försumrades och studenterna slutade under en period att besöka anläggningen. För att undvika att anläggningen förfaller ytterligare är det nu dags att sätta in åtgärder. I arbetet beskriver vi anläggningens originalutformning, utveckling, nedgång och uttryck idag. Vi ger även förslag på framtida utveckling. Vi börjar dock med att beskriva hur man i Sverige bevarar och förvaltar historiska utomhusmiljöer.

1.1 Bakgrund

I Sverige finns det idag få skyddade utemiljöer och arbetet med att skydda och bevara dem går långsamt (Maria Flinck 2008, s. 35). Trädgårdar och parker är underrepresenterade bland byggnadsminnen, enbart ett tiotal har separata skydd och ytterligare ett tiotal skyddas tillsammans med intilliggande byggnad (Flink & Thornberg Knutsson 2003). Detta gör att fler utemiljöer måste skyddas då de är lika kulturellt och historiskt värdefulla som byggnader (Flinck 1996, s. 8).

Trädgårdsantikvarien Maria Flinck och forskare inom kulturvård Agneta Thornberg Knutsson (2003) säger att skyddade anläggningar ska representera hela landet, olika tidsepoker, tillhöra olika kategorier och representera olika grupper i samhället. Samtidigt ska arbetet med att ta fram skyddet drivas av en helhetssyn där anläggningen ses som en del i omgivningen (Flink & Thornberg Knutsson 2003). Flinck (1996) för fram att det är viktigt att bevara utemiljöer som visar på en historisk utveckling, vilket gör att ingen stil eller tidsperiod kan anses vara mer värdefull än någon annan. Enligt Flinck och Thornberg Knutson (2008, s. 35) finns det idag en snedfördelning mellan olika tidsåldrar. Det är endast trädgårdar tillhörande herrgårdar från 1600- och 1700-talet som undersökts noggrant då det finns mest bevarad information om dessa. I övriga kategorier har enbart enstaka anläggningar undersökts (Flink & Thornberg Knutsson 2003). Därför måste fler yngre anläggningar dokumenteras och skyddas.

Intresset för att bevara utomhusmiljöer har dock ökat de senaste åren men metoder och teorier för att vårda parker och trädgårdar har inte utvecklats eller spridits (Flinck 2008, s. 35). Det finns därför mycket kvar att göra, bland annat finns det ingen utvecklad metod för att värdera kulturhistoriska utomhusmiljöer.

Landskapsarkitekten och professorn Sven-Ingvar Andersson (1958-1961, ss. 5-9) anser att det finns brister i dokumentationen av historiska värden och att vi måste fortsätta att dokumentera, då värdena sakta men säkert försvinner. Han menar att det är vanligt att värden i trädgårdar och parker försvinner eftersom de byggs upp av känsligt och dynamiskt växtmaterial. Flinck och Thornberg Knutsson (2003) för samma argumentation och lägger till att det är med skötsel som man till störst del påverkar utemiljöns utseende och innehåll. De är därför viktigare att reglera skötseln än att sätta bestämmelser för skydd (Flink & Thornberg Knutsson 2003).

Enligt Nick Robinson (2004, s. 154) landskapsarkitekt, författare och lektor vid Universitetet i Sheffield förändras växternas storlek, vigör och form med åren vilket påverkar deras konkurrens- och spridningsförmåga och därmed artsammansättningen i planteringen. Eftersom anläggningens uttryck beror på växternas karaktär kommer dess uttryck förändras då växterna åldras (Robinson 2004, s. 154). Enligt Robinson (2004, s. 13) ska man planera i förväg när plantor ska bytas ut och planteringar förnyas. Han menar att då skötseln har stor betydelse för växternas utveckling är det viktigt att planera den.

I planeringsarbetet och i arbetet med att restaurera anläggningar anser vi att landskapsarkitekter ska involveras. Landskapsarkitekter har kompetens att se karaktär, estetik och växtdynamik vilket gör oss lämpade att vara med och vårda utemiljöer. Eftersom många av dessa miljöer är ritade av landskapsarkitekter ökar möjligheten att vi kan förstå tankarna bakom gestaltningen.

Eftersom anläggningar från 1900-talet är underrepresenterade bland lagskyddade utemiljöer måste arbetet med att sköta och bevara dem fortgå. Anläggningarna från 1900-talet är vanligtvis inte undersökta men de är viktiga då det bidrar till helhetsbilden av svensk kulturmiljö. En av dessa anläggningar är Televerket i Farsta.

1.2 Introduktion av Televerket i Farsta

Televerket byggdes år 1963 till 1969. Byggnaden ritades av arkitekterna Gösta Danielsson och Bengt Hidemark. Utemiljön ritades av trädgårdsarkitekten Sven Olov Nyberg och består av sju innergårdar, ett entréplan och ytterområden. Televerkets utomhusmiljö omgestaltades år 1989-2004 av landskapsarkitekterna Klaus Stritzke och Ann Fagerström Tronde från Sven A Hermelin AB. De omgestaltade flera gårdar helt, medan andra bevarades.

Anläggningen är en kulturhistorisk miljö från 1900-talet. Både utomhusmiljö och byggnader vid Televerket i Farsta är arkitektoniskt värdefulla och bevarandevärda. Landskapsarkitekten Torbjörn Andersson kallar Televerket ”en modern klassiker” i tidningen Utblick landskap (1995b). Han menar att den precis som andra klassiker utvecklas och står sig över tid utan att temporära trender påverkar dess värde.

Anläggningen har också prisats för sin utformning. Redan 1969 när bygget färdigställdes tilldelades Televerket utmärkelsen Kasper Sahlinpriset. Priset delas varje år ut av Sveriges Arkitekter till en eller en grupp av byggnader med framstående arkitektoniska kvalitéer (Sällström u.å.). Gösta Danielsson och Bengt Hidemark mottog priset för ”sällsynt genomtänkt industriellt byggande” (Lauri 2008). Juryn uppmärksammade även de individuellt utformade gårdarna och entréplan. Här nedan följer ett utdrag från juryns motivering där utemiljön nämns som variationsrik och i mänsklig skala.

Uppdelningen i låga byggnadskroppar, som byggts samman kring gårdar och gator, åstadkommer intimitet och mänskliga mått. [...]

De lika stora gårdarna har en variation i miljön som betingas av olika funktioner som kommunikation, uteservering och sittplatser. Variationen understryks med vegetation och markbehandling.

Trots att inflyttning skett nyligen och trots att flera utbyggnadsetapper återstår upplevs inte miljön som ofärdig.

(Svenska arkitektföreningen & Stockholms arkitektförening 1969, för hela texten se bilaga 1)

Dokumentationen av utemiljön vid Televerket är undermålig. Den enda offentliga dokumentation som gjorts är en ytterstadsinventering av Stockholms Stadsmuseum vilken

inriktar sig på byggnaderna (Riksantikvarieämbetet u.å.b). I inventeringen och värderingen fick Televerket den högsta klassningen. I ett faktablad från Stockholms Stadsmuseum, som bygger på ovannämnda inventering, står det att den högsta kategorin ”anger bebyggelse vars kulturhistoriska värde motsvarar fordringar för byggnadsminnen i kulturminneslagen” (Stockholms Stadsmuseum). I motiveringen till klassningen står det bland annat:

Arkitekturen och planering är av sällsynt hög klass, både när det gäller hus och utemiljöer. De strikta, sparsmakade fasaderna i räfflade grå betong-element med accentfärger i fönster, burspråk och portar, kompletteras och mjukas upp de välformade gaturummen och gårdarna.

(Riksantikvarieämbetet u.å.a)

På grund av den bristande dokumentationen saknas kunskap om utemiljöns historiska värden, nuvarande karaktär och uttryck. Anläggningen är inte lagskyddad och det är därför upp till ägaren att ta fram den kunskap som krävs för att miljöns värden inte ska förloras. Detta berör bland annat skötseln av miljön, bevarandet av ritningar och bevarandeskydd. Om ägaren saknar intresse kommer detta utebli.

Anläggningens äldsta delar är 45 år och växtmaterialet börjar bli gammalt. Därför är skötsel avgörande för vilka kvalitéer som bevaras. Under de senaste åren har ekonomiska nedskärningar genomförts och förvaltningen har bytts ut vilket resulterat i att tidigare erfarenhet och kunskap om platsen förlorats. TeliaSonera som hyr anläggningen av RBS Nordisk Renting, är dåligt insatta i utemiljöns värde vilket bland annat resulterat i ett ospecifikt skötselavtal utan målbilder.

Bristande lagskydd, skötsel och dokumentation gör att värden redan har försvunnit och att fler riskerar att försvinna i framtiden. Då anläggningen är bevarandevärd är detta något som måste undvikas. Genom att i arbetet dokumentera och beskriva platsen samt utvärdera dess värden kan denna kunskapslucka börja täckas upp.

1.3 Syfte

Syftet med examensarbetet är att beskriva nuvarande utformning och karaktär på Televerket samt kartlägga skillnaderna mot de ursprungliga ritningarna. Syftet är även att utifrån utformningen idag och originalritningarna, bevara och utveckla de kulturhistoriska värdena genom att föreslå skötselmål och omgestaltning.

1.4 Frågeställningar

Arbetet syftar till att besvara följande huvudfråga.

- Hur kan vi bevara kulturhistoriska värden, ta ställning till nuvarande karaktär och inspireras av ursprunglig gestaltning för att utveckla utomhusmiljön vid Televerket i Farsta?

För att svara på huvudfrågan måste vi först svara på några underfrågor.

- Vilka befintliga vårdprinciper finner vi tillämpbara på Televerket?
- Hur såg Sven Olov Nybergs originalutformning av utemiljön ut?
- Hur har utomhusmiljön förändrats fram till idag?
- Vad har utemiljön för karaktär och uttryck idag?
- Vilka kulturhistoriska värden har innergårdarna och entréplanen idag?

1.5 Avgränsningar

I arbetet fokuserade vi på anläggningens karaktär och uttryck. Vi identifierade karaktären i Sven Olov Nybergs utformning samt motiven till den senare omgestaltningen och karaktären som då skapades. Vi undersökte den befintliga situationen utifrån hur väl den uppfyller det aktuella behovet, dess uttryck och hur den nuvarande utformningen relaterade till Nybergs gestaltning. Då vi koncentrerar oss på platsernas uttryck, identifierade vi de karaktärgivande elementen. Vi har därför försökt att inte fastna i detaljer utan beskriva den helhet som de bygger upp. Att vi koncentrerade oss på helheten innebär också att detaljerade växtinventeringar inte genomfördes.

Utemiljön på Televerket i Farsta består av sju gårdar, ett entréplan, mindre uteplatser mellan byggnaderna och ytterområden. I arbetet koncentrerade vi oss på innergårdarna och entréplan. De har tydligast arkitektonisk utformning, det är där de kännetecknande dragen i Nybergs gestaltning intensifieras och det är där som de flesta omgestaltningarna genomfördes. Det är de platser som vi sett som intressantast, mest spännande och mest unika. För att kunna utforska de ordentligt avgränsade vi oss till innergårdarna och entréplan. Ytterområdena presenteras därför bara översiktligt i inledande

platsbeskrivning.

Originalutformningen utformades av M-arkitekter och Sven Olov Nyberg som arbetade på kontoret skrev under alla ritningar. I arbetet nämner vi utformningens som Nybergs. Vi är dock medvetna om att andra kollegor var verksamma i projektet, bland annat Hans Heidersbach som valde växterna. Detta gör vi då vi inte har någon kunskap om vems idé som är vilken.

Det finns mycket information om restaurering och bevarande av kulturhistoriska miljöer och vi avgränsade därför inläsningen till generella teorier och exempel på tillämpning av vårdprinciper. Informationen använde vi som utgångspunkt och som kunskapsgrund till föreslagna förändringar.

Arbetet riktar sig till landskapsarkitekter, studenter, fastighetsansvariga på TeliaSonera och förvaltare för gårdarna samt alla med intresse för kulturmiljövård och kulturhistoriskt värdefulla anläggningar.

I arbetet hämtades växtnamnen från Nybergs samt Stritzke och Fagerström Trondes växtlistor. Vissa växter har fått nya namn sedan listerna skrevs och det förekommer därför inaktuella sortnamn.

1.6 Begreppsprecisering

När vi använder följande begrepp gäller dessa definitioner:

Arkitektonisk idé – koncept eller övergripande idé för gestaltningens utformning. Denna är enligt Riksantikvarieämbetet en del av det arkitekturhistoriskt värdet (Unnerbäck 2002, s. 75).

Karaktär – ett igenkänningsbart och konsekvent mönster av element som särskiljer en plats eller landskap från ett annat. Karaktär är igenkänningsbarhet och inte värderande (Swanwick 2002, s. 8).

Kulturhistoriska värden – värden som en historisk miljö kan ha och som gör den bevarandevärd. Definitionerna för de olika kulturhistoriska värdena är framarbetade av Riksantikvarieämbetet och delas upp i dokument- och upplevelsevärden (Unnerbäck 2002).

Kulturhistorisk miljö – en miljö med kulturhistoriska värden. Det kulturhistoriska ligger i betraktarens ögon och uppfattas

genom att se på en historisk miljö ur ett kulturhistoriskt perspektiv¹.

Gestalta - vid gestaltning av en historisk trädgård innebär begreppet att trädgårdens uttryck förändras genom förenkling eller modernisering (Flinck 2002).

Platsens själ – platsens själ består av fysiska (byggnader, landskap, objekt) och icke fysiska värden (minnen, tro, dofter, traditioner). Tillsammans gör dessa två värden att platser upplevs meningsfulla och människor kan identifiera sig med dem (International Council on Monuments and Sites 2008).

Vårdprinciper – vård av kulturhistoriskt värdefulla miljöer styrs förutom av platsspecifika egenskaper enligt Riksantikvarieämbetet även av generella principer. Generella principer innehåller riktlinjer om bevarande av kulturhistoriska miljöer (Unnerbäck 2002, s. 44).

1.7 Mål

Målet med slutprodukten var att skapa en beskrivning, värdering och slutligen gestaltning och skötsel mål för utemiljön vid Televerket. Arbetet utgick från platsens kulturhistoriska värde och vedertagna vårdprinciper.

Examensarbetet ska kunna ligga till grund för framtida arbeten om platsen samt vara ett exempel för framtida restaureringar och omgestaltningar av kulturhistoriska miljöer från 1900-talet. I arbetet utreddes originalgestaltningen vilket satte utformningen i ett sammanhang. Den insamlade kunskapen användes i inventering, analys, program, gestaltungs förslag och skötsel mål. Genom dessa steg visade vi hur utemiljön ser ut idag, vilka förändringar som har skett och ger förslag på framtida utformning.

---

1 Samtal med trädgårdsantikvarien Maria Flinck, 2013-04-10.

2. Metod

2. Metod

I examensarbetet undersökte vi utemiljön vid Televerket genom att använda oss av metoderna litteratursökning, samtal, inventering och analys samt utformande av värdering, program, gestaltning och skötsel mål. Först presenteras arbetsprocessen övergripande och sedan de viktigaste metoderna mer detaljerat.

Vår arbetsprocess var cyklisk vilket innebar att vi under processen omformulerade problem efter att vi nått fördjupad kunskap. Detta innebar att vår förståelse för projektet ökade stegvis under arbetets gång. För att arbetet ska vara överskådligt presenteras den cykliska arbetsprocessen linjärt.

Arbetet inleddes med en litteratursökning i två steg. Syftet med litteratursökningen var att få en översiktlig bild av kunskapsläget idag samt teorier kring restaurering, lagar och rekommendationer. Vi sökte även efter exempel på restaurering av kulturhistoriska miljöer från 1900-talet. Träffarna från litteratursökningen guidade oss i hur värden kan bevaras och låg därmed till grund för de skötsel- och gestaltungs förslag som vi presenterar för utemiljön. Den andra delen av litteratursökningen fokuserade på information om Televerket, Sven Olov Nyberg och 1960-talets arkitektoniska kontext och syftade till att öka vår förståelse för originalutformningen samt anläggningens nuvarande utseende.

Nästa steg var att söka efter originalritningarna över gårdarna och entréplan för att få information om hur utemiljön såg ut vid anläggandet. I sökandet kom vi i kontakt med Nybergs änka Kerstin Nyberg som gav oss Sven Olov Nybergs bilder över Televerket. Till slut hittade vi även ritningarna i TeliaSoneras ritningsarkiv. I arkivet fanns även en ritning av landskapsarkitekterna Klaus Stritzke och Ann Fagerström Tronde. De omgestaltade nämligen utemiljön mellan 1989-2004 och av dem fick vi kompletterande ritningsmaterial över de senare tilläggen samt inventeringsbilder, tagna i samband med deras omgestaltningsarbete. För att undersöka om förslagen på de olika ritningarna genomförts och vad som har förändrats tills idag jämförde vi alla ritningar med fotografier, flygfoton och med utformningen som den ser ut idag.

För att få ytterligare information genomfördes samtal med trädgårdsantikvarien Maria Flinck samt landskapsarkitekterna

Ann Fagerström Tronde och Klaus Stritzke. Samtalen bidrog med opublicerad information och experthjälp.

Utifrån insamlat material om Televerket, Nyberg och omgestaltningen analyserade vi de utmärkande dragen i originalutformning och senare omgestaltning. Analysen låg till grund för vår gestaltning där vi tog ställning till att eftersträva Nybergs arkitektoniska karaktär men att behövsanpassa platserna efter dagens användning.

För att klarlägga hur platserna är utformade idag inventerade och analyserade vi dem enligt Branzells rums och upplevelseanalys (1976). I det sista steget i Branzells metod ska miljön värderas (se ruta sida 15). Vi använde oss i detta steg av information från de tidigare stegen i metoden och värderade miljön enligt Riksantikvarieämbetets värderingssystem (Unnerbäck 2002). Värderingen pekade på värden att bevara och brister som behövde åtgärdas och blev därmed en grund för programmet. Eftersom snön detta år 2013 låg kvar länge, delade vi upp inventeringen i två besök. Vid första besöket inventerade vi rum, övergripande strukturer och rumsuppbyggande element. Därefter började vi skissa och utforma gestaltungs förslag. Vid andra inventeringen kompletterade vi informationen samt stämde av och justerade förslagen.

Vi analyserade även det gällande trädgårdsavtalet mellan TeliaSonera och förvaltaren Vivaldi då vi misstänkte att bristande skötsel och underhåll var en anledning till flera av de förändringar som skett de senaste tio åren. Därefter formulerade vi platsspecifika skötsel mål för att åtgärda bristerna i avtalet.

2.1 Litteratursökning

Den första delen av litteratursökningen svarar på frågan *Vilka vårdprinciper finner vi tillämpbara på Televerket?* För att få fram informationen använde vi oss av sökorden; bevara + park, bevara + växt*, vårdplan, skötselplan, skötsel mål, skötselprogram, förvaltning + park, resonemang + bevara + park, kulturminneslag*, florensdokument*, florensdeklaration* och ICOMOS. Orden användes i sökmotorerna: Primus, Libris, Epsilon, Google och Artikelsök. För att hitta fler källor läste vi examens- och kandidatarbeten om restaurering av historiska miljöer. Mycket av den tryckta information vi hittade berör endast äldre trädgårdar. Vi valde därför att titta på exempel på tillämpning av vårdprinciper på 1900-talsmiljöer för att se

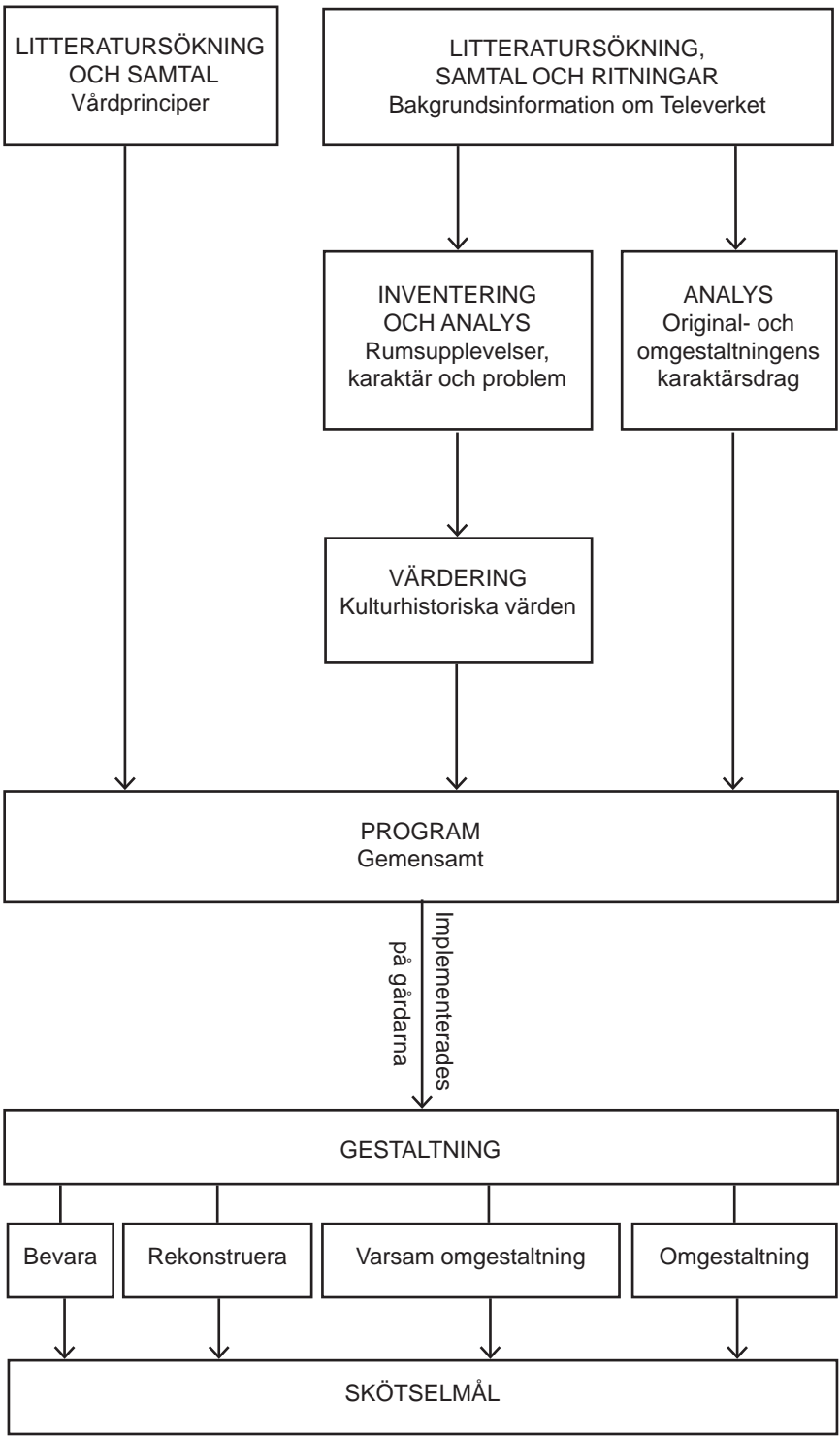

Illustration 1: I arbetet har vi använt metoderna; litteratursökning, samtal, inventering och analys samt utarbetande av program, gestaltning och skötsel mål. Pilarna i bilden visar hur metoderna hänger samman och beror av varandra. Exempelvis genomförs litteratursökning, samtal och letande efter ritningar för att få bakgrundsinformation om Televerket. Informationen användes sedan i inventering och analys.

vilka principer som använts, deras resonemang och hur man gått tillväga.

Den andra delen av litteratursökningen svarar på frågan *Hur såg Sven Olov Nybergs originalutformning av utemiljön ut?* I denna sökning använde vi samma sökmotorer men sökorden; Farsta + innergård, Sven Olov Nyberg (samt alla olika stavningsvarianter), Telestyrelsen*, Televerket* och Telia. Vi fick få relevanta träffar om utemiljön då det finns lite tryckt material om ämnet.

Under litteratursökningen insåg vi att stavningen av Sven Olovs Nybergs namn varierar. Vid citering och referering kommer därför Sven Olof, Sven-Olof, Sven Olov och Sven-Olov att förekomma, men vi syftar på samma man. I rapporten valde vi att benämna honom Sven Olov Nyberg på Kerstin Nybergs inrådan då hans eget företag heter Sven Olov Nyberg AB. Även namnet på anläggningen och företaget som använder den varierar. När vi använder TeliaSonera syftar vi på det företag som hyr lokalerna idag och när vi använder Televerket syftar vi på anläggningen, då den benämns så i publicerade källor.

2.2 Samtal

Vi samtalade med landskapsarkitekterna Klaus Stritzke och Ann Fagerström Tronde samt trädgårdsantikvarien Maria Flinck. Samtalen med Stritzke och Fagerström Tronde gav oss bakgrunden till omgestaltningen, om varför de ombads göra en omgestaltung, vad de tog i beaktande och vad de ändrade. De berättade även om anläggningens skick innan omgestaltningen vilket fördjupade vår kunskap om vad som har skett på platsen fram tills idag.

Vi kontaktade Maria Flinck då vi läst mycket av hennes material under litteratursökningen. Flinck arbetar med en bok som delvis behandlar hur Riksantikvarieämbetets värderingssystem bör justeras och diskuterar även anpassning till utemiljöer. Boken har inte publicerats. Genom samtalet med Flinck fick vi kompletterande information om restaureringsprinciper och hur vi kan tillämpa dem vid restaurering av utomhusmiljöer. Vi kontaktade även tidigare och nuvarande förvaltare för samtal då det inte fanns publicerad information om förvaltandet av anläggningen. De var emellertid inte villiga att prata med oss.

Inför samtalen läste vi in oss på intervjuteknik. Vi valde att använda oss av samtal då det är ett öppnare och inte lika

Branzells rums och upplevelseanalys

Metoden består av sex inledande steg som syftar till att beskriva rumsupplevelser och platsuppbbyggnad samt ett avslutande steg där inventeraren värderar platsen.

- Steg 1: Fysiska förutsättningar
- Steg 2: Utnyttjarens vistelse i rummet
- Steg 3: Element som stödjer orientering
- Steg 4: Användarens möjlighet till kontakt med andra
- Steg 5: Rymdupplevelser
- Steg 6: Övriga upplevelser
- Steg 7: Värdering.

Illustration 2: Sammanfattning av Branzells rums och upplevelseanalys (Branzell 1976), analysen består av sju steg där planeraren i sista steget värderar platsen. Vi justerade analysmetoden och använde den som grund för vår inventering och analys.

styrt intervjuarrangemang (Gustavsson 2004, ss. 237-254). Metoden går ut på att få personen att tala och tänka fritt kring ämnen snarare än att fokusera på att svara på en viss fråga.

2.3 Inventering, analys och värdering

Vi inventerade platserna för att undersöka hur de ser ut idag. Inventeringen besvarade ingen egen underfråga utan lade en grund för analysen. I analysen gjorde vi en värdering av platsernas karaktär och uttryck, och analysen syftade till att besvara underfrågan *Vad har utemiljön för karaktär och uttryck idag?* I värderingen besvarade vi underfrågan *Vilka kulturhistoriska värden har innergårdarna och entréplanen idag?* Platsbesöken resulterade i en inventering och analys av både utemiljön som helhet samt för varje enskild gård och entréplan.

I inventeringen var vi intresserade av upplevelse, rum samt karaktär på gårdarna och inte enstaka detaljer. Därför valde vi att använda Branzells inventerings- och analysmetod av rum och upplevelser (Branzell 1976). Metoden består av sju steg och valdes då den utreder rumslighet, besökarens upplevelse och kan tillämpas på små, tydligt avgränsade platser.

I det sista metodsteget, värdering, lade vi till bedömning av karaktär då vi ansåg att den var en viktig bakgrund till gestaltungsarbetet. Utifrån informationen vi fick i analysen värderade vi slutligen alla platser enligt första steget i Riksantikvarieämbetets värderingssystem.

Enligt värderingssystemet finns 15 dokument- och upplevelsevärdena. Vissa av dessa värderades inte alls, vissa för utemiljön som helhet och vissa plats för plats. Värdena plats för plats graderades från ett till fem med utgångspunkt från Riksantikvarieämbetets värderingssystem. Där fem är ett högt värde och betyder att anläggningen är bevarandevärd. I programmet bedömde vi de platser som fick fler än tre höga (4-5) betyg som bevarandevärda och enbart i behov av små justeringar. Medan de med ett eller inga högre värden omgestaltas och de med två till tre värden genomgick en varsam omgestaltung. Värdena som bedöms för utemiljön som helhet bedöms att platsen innehar värdet eller inte. För värdehöjande motiv graderas bedomningen i en tregradig skala då motivet har en negativ, neutral eller positiv inverkan på platsens identifierade värden. Vi bedömer därmed de olika värdena i olika skalor.

Under ett kursmoment hösten 2011 var vi på studiebesök på Televerket vilket innebar att vi delvis visste vad vi kunde hitta under inventeringen. Vi hade därför förkunskaper om miljön och visste till exempel att gårdarna har starka arkitektoniska idéer och att de skiljer sig åt från varandra. Vi visste även att det fanns ett helhetsgrepp på gårdarna vilket gjorde det möjligt att identifiera karaktärer och utveckla dem istället för att skapa något helt nytt. Detta påverkade oss i vårt val av inventeringsmetod och i utformandet av inventeringsprotokoll.

Inför det första platsbesöket förberedde vi ett inventeringsprotokoll utifrån Branzells metod (inventeringsprotokollet återfinns i Bilaga 2 och beskrivningen av protokollet i Bilaga 3). Under inventeringen noterade vi gårdarnas och entréplanens nuvarande utseende. Vi bedömde och noterade även rörelsemönster och rumsupplevelse. Varje plats fick i bearbetningen av inventeringsmaterialet en beskrivningstext samt en värderande analystext innehållande karaktärsbeskrivning för varje plats.

Då vi besökte Televerket vid en exkursion den 11 november 2011 samt inventerat vid två tillfällen 2013, den 8:e februari och den 8:e april, har vi kunnat bekanta oss med platsen vid flertalet tillfällen. Detta är positivt då växtmaterial förändras och gårdarna därmed har olika uttryck och karaktär under

olika årstider. Eftersom inventeringen ägde rum på vinter-halvåret innebar det att vi lade fokus på rumslighet och stora drag istället för detaljer. Detta medför samtidigt att vi möjligt-vis missade detaljer så som lökväxter och perenner.

2.4 Program, omgestaltning och skötsel mål

Programmet tillsammans med omgestaltning och skötsel mål syftar till att svara på huvudfrågeställningen genom att *bevara kulturhistoriska värden, ta ställning till nuvarande karaktär och inspireras av ursprunglig gestaltning för att utveckla utomhusmiljön vid Televerket i Farsta.*

Under programfasen genomför vi steg två i Riksantikvarie-ämbetets värderingssystem och i gestaltning och utformande av skötsel mål steg tre. Vad vi har kommit fram till under de olika delarna i gestaltungsprocessen presenteras i kapitlet Platsbeskrivning och resultat.

I programmet tog vi ställning till hur platserna ska utvecklas. Programmet genomfördes först för utemiljön i sin helhet. Därefter implementerades det generella programmet på alla gårdar och på entréplanen för att lösa de brister och problem som vi identifierade i analysen. Hur programmet implementeras och vart tyngpunkten för var plats ligger redovisas därmed plats för plats. Programmet innehåller en bedömning om utformningen är bevarandevärd, åtgärder som ska genomföras samt mål som syftar till att framhäva gestaltungsidé, kulturhistoriska värden och platskaraktär.

I gestaltningen genomgick vi idéfas, vidareutveckling av idé och slutligen presentationsarbete. Gestaltungsförslag utformades för platserna som enligt värderingen erhållit få eller inga kulturhistoriska värden. I gestaltungsarbetet strävade vi efter att lösa problemen vi identifierade i värdering och program, anpassa anläggningen till dagens behov samt inspireras av Nybergs arkitektoniska idéer.

För de platser som vi gestaltade om, utformade vi skötsel mål som syftar till att realisera gestaltningen medan vi för de platser som inte gestaltades om utformade skötsel målen för att utveckla befintliga karaktärer och bevara värden. Vårt förslag till skötsel mål kompletterar det gällande skötselavtalet.

2.5 Grupparbete

Arbetet genomfördes av Ellinor Andersson och Linnea Bohlin. Vi arbetade tillsammans genom hela arbetet men arbetade bitvis separat för att effektivisera processen. En person hade huvudansvaret att skriva en viss text. Därefter korrigerade vi och ändrade alla texter gemensamt.

Under gestaltungsfasen delade vi upp arbetet på ett liknande sätt. Idén och de första skisserna tog vi fram gemensamt, sedan fördjupade en person förslaget för en plats. Efter det arbetade vi åter gemensamt med att rita om och ändra förslagen. Totalt sett var båda delaktiga i varenda detalj i arbetet.

3. Teorier och lagar

3. Teorier och lagar

I den här delen tar vi upp de teorier om vård och värdering av kulturmiljöer som vi använt oss av i vårt gestaltungsarbete. Vi presenterar information om lagstiftning angående bevarande av kulturhistoriska utomhusmiljöer. Slutligen presenterar vi två kulturhistoriska miljöer från 1900-talet, där man tillämpade olika vårdprinciper. De användes som inspiration i vårt arbete.

3.1 Lagar som hanterar kulturmiljöer

Kulturhistoriska miljöer likt Televerket kan skyddas som enskilt byggnadsminne eller riksintresse för kulturmiljövården. Klassas anläggningen som byggnadsminne skyddas den enligt kulturminneslagen. Enligt 3:e kapitlet andra paragrafen ska länsstyrelsen besluta kring hur anläggningen ska vårdas och vilka ändringar som får genomföras.

Kulturminneslagen kapitel 3

2 § När en byggnad förklaras för byggnadsminne, skall länsstyrelsen genom skyddsbestämmelser ange på vilket sätt byggnaden skall vårdas och underhållas samt i vilka avseenden den inte får ändras.

Om det behövs får föreskrifterna också innehålla bestämmelser om att ett område kring byggnaden skall hållas i sådant skick att byggnadsminnets utseende och karaktär inte förvanskas. Lag (2000:265).

Riksintressen för kulturmiljövården skyddas av miljöbalken kapitel 3 och plan- och bygglagen. Enligt miljöbalken kapitel 3 ska anläggningen skyddas mot åtgärder som påtagligt skadar kulturmiljön.

Miljöbalken kapitel 3

6 § Mark och vattenområden samt fysisk miljö i övrigt som har betydelse från allmän synpunkt på grund av deras naturvärden eller kulturvärden eller med hänsyn till friluftslivet ska så långt som möjligt skyddas mot åtgärder som påtagligt kan skada natur- eller kulturmiljön. Lag (1988:808).

Hur miljöbalken ska tillämpas går att finna i plan- och bygglagens 3:e kapitel. Lagskyddet säger att anläggningens karaktär och kulturhistoriska värden ska bevaras. Att anläggningen ska hållas i vårdat skick och att skötsel ska anpassas utifrån karaktär och värden så att dess individualitet bevaras. Eventuella ändringar ska därför utföras varsamt.

Plan- och bygglagen kapitel 3

10 § Ändringar av en byggnad skall utföras varsamt så att byggnadens karaktärsdrag beaktas och dess byggnadstekniska, historiska, kulturhistoriska, miljömässiga och konstnärliga värden tas till vara. Lag (1998:805).

12 § Byggnader, som är särskilt värdefulla från historisk, kulturhistorisk, miljömässig eller konstnärlig synpunkt eller som ingår i ett bebyggelseområde av denna karaktär, får inte förvanskas. Lag (1994:852).

13 § Byggnaders yttre skall hållas i vårdat skick. Underhållet skall anpassas till byggnadens värde från historisk, kulturhistorisk, miljömässig och konstnärlig synpunkt samt omgivningens karaktär. Byggnader som avses i 12 § skall underhållas så att deras särart bevaras. Lag (1994:852).

Under Stockholms Stadsmuseums ytterstadsinventering år 2004-2008, på uppdrag av Riksantikvarieämbetet, inspekterades enligt Per Olgarsson¹ 20 900 fastigheter. I

1 2013-04-09 Antikvarie på Stockholms stadsmuseum.

den fick 279 stycken den högsta bevarandevärda klassen (blå) och Televerket är en av dessa. I inventeringen undersökte man all bebyggelse uppförd efter år 1900 och kategoriserade den i ett klassificeringssystem med fyra kategorier (blå, grön, gul och grå). Klassningen visar att Televerket har synnerligen stora kulturhistoriska värden. Anläggningen är idag erkänt värdefull men saknar lagskydd.

Stockholms Länsstyrelse genomför endast ett fåtal byggnadsminnesförklaringar per år och enligt Britta Roos² är det oftast byggnader som sedan länge har varit aktuella för skydd som märks. Däremot för Stockholms Länsstyrelse en diskussion med Stockholm stad om att göra hela området kring Televerket till riksintresse för kulturmiljövården. Om detta inträffar skulle hela området omfattas av miljöbalken och plan- och bygglagen. Ett lagskydd skulle alltså innebära väsentligt bättre utsikter för utemiljön vid Televerket.

3.2 Deklarationer utformade av ICOMOS

Utöver vår svenska lagstiftning har ICOMOS (International council on monuments and sites) skapat deklarerationer att förhålla sig till vid bevarande av historiska platser. ICOMOS är en obunden organisation som jobbar för bevarande av kulturhistoriska byggnader, landskap och platser (ICOMOS u.å.). ICOMOS är expertorgan åt UNESCO (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization) och finns idag i 110 länder (ICOMOS Sverige u.å.). Under åren har olika deklarerationer tillkommit för att skapa riktlinjer kring bevarande och skydd av historiska miljöer. De olika deklarerationerna får sina namn beroende på var ICOMOS har möte när deklarerationen skapas. Vi strävar efter att följa de olika deklarerationerna i vårt arbete med Televerket.

3.2.1 Florencedeklarationen

Florensdeklarerationen skapades år 1981 av ICOMOS-IFLAS, internationella federation för landskapsarkitekter. Deklarationen behandlar bevarande och restaurering av historiska trädgårdar och är en internationell överenskommelse (ICOMOS-IFLA 1982). Florensdeklarerationen är en vidareutveckling på Venedigdeklarerationen från år 1965

2 2013-04-22 1:e antikvarie vid Länsstyrelsen i Stockholms län.

som berör bevarande och restaurering av historiska minnesmärken och områden av historiskt intresse.

Florensdeklarationen består av 25 artiklar som talar om förhållningssätt till historiska trädgårdar. I artikel 6 står det att en historisk trädgård kan vara stor eller liten, formell eller informell (ICOMOS-IFLA 1982). Utformningen i en historisk trädgård bestäms utifrån dess skötsel, bevarandeåtgärder och restaurering. Enligt artikel 10 ska en historisk trädgård behandlas som en helhet. Försummas en del sker det på bekostnad av hela trädgården. I artikel 16 för ICOMOS fram att en historisk trädgård har flera årsringar och att ingen ring är viktigare än någon annan (ICOMOS-IFLA 1982).

Enligt Florensdeklarationen ska vi ta alla tidsskikt i beaktande, inte bara originalet, då alla lager enligt deklarationen har samma värde. Vi ska dessutom bevara de kännetecknande dragen i helheten och inte bara i enstaka detaljer.

3.2.2 Québecdeklarationen

Québecdeklarationen togs fram av ICOMOS år 2008 och behandlar bevarandet av platsens själ. Deklarationen hanterar bevarande av fysiska (byggnader, landskap, objekt) och icke fysiska värden (minnen, tro, dofter, traditioner). Tillsammans gör dessa två värden att platser upplevs meningsfulla och människor kan identifiera sig med dem. Båda krävs för att bevara platsens själ men icke fysiska värden kan vara svåra att bevara då det ofta kräver människors aktiva deltagande för att bestå (International Council on Monuments and Sites 2008).

Utifrån Québecdeklarationen ska vi ta hänsyn till karaktär och upplevelse på platsen och ta vara på både fysiska och icke fysiska värden. För att följa deklarationen bör vi även identifiera platsens själ i vårt arbete med Televerket. Vi valde att tillämpa Québecdeklarationen genom att utgå från oss själva, våra sinnesupplevelser och de känslor vi upplevde på platsen.

3.3 Teorier kring vård av kulturmiljöer

Förutom deklarationerna som ger anvisningar om hur en historisk miljö ska behandlas finns olika angreppssätt eller principer för bevarande. Angreppssätten berör dels vilket typ

av dokument som ska skapas för att bevara utomhusmiljön men även olika restaureringsprinciper.

Historiska trädgårdar och parker behöver regelbundet förvaltas, förnyas och restaureras. Det är en komplex uppgift och det finns många olika åsikter och metoder (Brunius 2005 s. 555). Under Vårdprinciper och begrepp tar vi upp generella rekommendationer från trädgårdsantikvarie Maria Flinck och forskare Agneta Thornberg Knutsson samt olika synsätt på hur man bör restaurera.

3.3.1 Utformande av bevarandet

Flinck (2012) anser att innan man undersökt en trädgård, bör utgå ifrån att den är värdefull. Undersökningen ska enligt henne visa vad som är bevarandevärt. En fullständig inventering tar lång tid att genomföra. Till exempel tar det ett år att genomföra en komplett växtinventering. En komplett inventering är dock viktig att utföra då den kan tala om dagens utseende, dess skötsel samt historiska spår och blir på så sätt ett viktigt historiskt beskrivande dokument för framtiden. Genom att jämföra historiska spår som man ser i trädgården idag med historiska dokument kan ett förändringsdokument skapas. Detta dokument bör vara basen för beslut rörande skötsel och mer långsiktiga mål (Flinck 2012).

Flinck (2002) för fram att det är viktigt med regelbunden skötsel då vissa växter endast har en livslängd på några år. Hon menar att det historiska bevarandet bör innehålla långsiktiga mål som behandlar underhåll, målen ska beskrivas i vårdplaner och skötselbeskrivningar. Skötsel brukar delas upp i drift och underhåll. Drift är allt som görs i en trädgård med ett intervall på 1-2 år. Detta görs lämpligtvis regelbundet i en historisk trädgård med samma metoder som användes då. Underhåll innebär ett längre tidsintervall och innehåller drift samt insatser som görs mer sällan. Underhåll består ofta av långsam föryngring och förnyelse då växter behöver bytas ut samt reparationer med mera (Flinck 2002).

Bevarandet kan beskrivas i olika typer av dokument. Nedan definieras begreppen vårdprogram, underhållsplan och skötselbeskrivning.

Vårdprogram (Flinck 2008, s. 38) är ett grunddokument som innehåller delarna historisk beskrivning, beskrivning av idag, vilka förändringar som har skett, en kulturhistorisk värdering och långsiktiga mål för anläggningen. Det ska därmed innehålla all nödvändig information för att ansvariga ska kunna planera det långsiktiga arbetet samt sätta in åtgärder vid akuta händelser.

Underhållsplan beskriver hur de långsiktiga målen som sattes upp i vårdprogrammet ska uppnås. Planen ska beskriva mer ovanliga skötselåtgärder, åtgärder som ska tillämpas vid eftersatt underhåll och större åtgärder så som restaurering. Den ska garantera fortlöpande skötsel och kunna användas som underlag för kostnadsberäkning.

Skötselbeskrivning ska beskriva driftinsatser för att nå de långsiktiga målen, hur skötseln ska dokumenteras för att kunna göra utvärderingar och beskrivning av historiska skötselmetoder.

Ett vårdprogram kan enligt Flinck (2012) även användas för att vid större planerade förändringar ta reda på vad man riskerar att förlora, vad man ska förbättra och se till att de historiska värdena bevaras. På detta sätt bidrar vårdprogrammet till ökad medvetenhet i bevarande av historiska trädgårdar (Flinck 2012).

3.3.2 Vårdprinciper och begrepp

Ett vårdprogram sätter upp långsiktiga mål och de metoder som används för att genomföra programmet kan delas upp i olika vårdprinciper. Flinck (2002) menar att principerna för bevarande av byggnader och trädgårdar är samma men att beskrivningen måste justeras då trädgårdar byggs upp av levande växtmaterial som ofta har kortare levnadslängd än byggnader.

Sven Ingvar Andersson (1990) för fram att arbetet med gamla trädgårdar är ett samarbete mellan flera arbetsgrupper och att vi bör använda samma begrepp så att missförstånd kan undvikas. Flinck (2002) håller med och förklarar att vi måste utveckla vårdmetoder för att kunna definiera begreppen. Hon

säger även att vårdtermer måste justeras kontinuerligt då principer och metoder för vård blir bättre och bättre. Man kan dock inte dra några tydliga gränser då man ofta kombinerar olika metoder (Flinck 2002).

För att undvika missförstånd hölls år 2001 ett seminarium med Trädgårdshistoriska nätverket i Stockholm där man diskuterade vårdtermer (Flinck 2002). Man kom överens om att det var lämpligt att inom kulturmiljövården använda samma begrepp för byggnader och utomhusmiljö då detta underlättar att olika professioner kan samtala med varandra.

Vårdprinciper

Konservera - Konservering innebär att man bevarar något genom att avstanna nedbrytningen (Flinck 2002). Flinck säger dock att man inte kan bevara en hel trädgård uppbyggd av föränderliga växter men att det möjligtvis går att konservera byggda element.

Restaurera - Restaurera betyder att återställa (Flinck 2002). Detta kan göras på trädgårdar där allt finns kvar men där skicket är varierande. I en restaurering får inget tillföras eller förändras annat än att förnya växtmaterial.

Rekonstruera - Att rekonstruera är att återskapa trädgården efter historiskt material (Flinck 2002). Andersson (1990) säger att man vid en rekonstruktion försöker återskapa originalutformningen. Det är dock svårt då man måste veta den exakta formen, använda samma material och anläggningsteknik. Anläggningen måste dessutom ha kvar samma funktioner och inga nybyggnationer får finnas som hindrar återskapelsen. Målet med rekonstruktionen är att vara historiskt korrekt, detta överordnas upplevelse och konstnärlighet (Andersson 1990).

Tidstypisk efterbildning - Att göra en tidstypisk efterbildning innebär att man skapar en ny tidstrogen trädgård utifrån historiskt material som liknande trädgårdar från den tiden, detta kallas även pastisch (Flinck 2002). Tidstypisk efterbildning har ett pedagogiskt värde och det krävs inte samma noggranna källforskning (Flinck 2002).

Omgestaltung - En omgestaltung förändrar uttrycket hos en historisk trädgård genom förenkling eller

modernisering (Flinck 2002). Enligt Flinck ska man inte omgestalta historiska trädgårdar. Undantag kan dock göras om anläggningen genomgått flera kraftiga omgestaltningar tidigare.

Varsam omgestaltung - Varsam omgestaltung är ett nytt begrepp som innebär att man gör försiktiga förändringar som kan återställas. Förändringarna ska inordnas och passa anläggningens karaktär och innehåll. På detta sätt förstör man inga historiska spår och det finns chans att gräva ut och restaurera anläggningen i framtiden (Flinck 2002).

Stritzke förtydligar skillnaden mellan restaurering och rekonstruktion genom att säga att restaurering behandlar existerande element och material medan rekonstruktion återskapar något som har försvunnit (Mossige-Norheim 1992).

Tidigare har många andra begrepp använts och tolkningarna av dessa varierat. Sven Ingvar Andersson (1990) diskuterar förutom ovanstående begrepp även fri förnyelse, vilket han menar kan tillämpas då man inte kan rekonstruera. Trädgården kan exempelvis vara så förfallen att det inte finns något att bygga vidare på. På detta sätt kan man bevara den konstnärliga kvalitén, upplevelsen och värdigheten hos platsen trots att det inte är möjligt att bevara formen.

Enligt Flinck ska man vid val av metoder utgå från anläggningens egenskaper och kvalitéer (Flinck 2002). Hon (2008) menar att det inte finns en åtgärd som är rätt utan att man måste kunna motivera varför man gör det, ha historisk grund och argument samt vara platsspecifik genom att utgå ifrån platsens kvalitéer idag och dess historia. Hon tycker att man alltid måste göra noggranna undersökningar då förändringar kan leda till att kulturhistoriska värden försvinner.

Flinck (2012) upplyser om att man kan dela in trädgårdar i tre kategorier, den första är de som kontinuerligt förändrats, denna tradition av moderniseringar och anpassningar bör inte brytas utan fortsatta förändringar ska tillåtas. Den andra är trädgårdar som genomgått radikala förändringar vid flertalet tillfällen kan bevaras som de är, rekonstrueras eller omgestaltas. Slutligen ska de trädgårdar där den ursprungliga anläggningen är intakt bevaras i så stor utsträckning som

möjligt (Flinck 2012).

De som restaurerar ska även vara medvetna om sitt eget ideal och ta med dåtidens preferenser i beräkningen (Flinck 1996). Bara för att en anläggning anses omodern kan den vara bevarandevärd. Man tog inte detta i beaktande under 1950- till 1970-talet, istället revs många trädgårdar och restaurerades efter tidens ideal (Flinck 1996).

Målet med att restaurera bör enligt Sven Ingvar Andersson (1958-1961, ss. 15-16) dels vara att avbryta påbörjat förfall och dels underlätta framtida vård till överkomligt pris. För att bevara kärnan i trädgården är det viktigast att bevara de rumsskapande elementen. Rum byggs ofta upp av buskar och träd och dessa bör bevaras samtidigt som intresset för enstaka växter inte får ta över helhetsintrycket (Andersson 1958-1961, ss. 15-16).

3.3.3 Våra ställningstaganden kring vård av kulturmiljöer

Vi ser vårt arbete som ett utvecklingsprogram för Televerket som innehåller ett vårdprogram, gestaltungsförslag och skötselmål. Vårt arbete innehåller dock ingen inventering av alla säsonger som Flinck (2002) beskriver och inventeringen bör kompletteras vid behov. Arbetet kan inte klassas som varken underhållsplan eller skötselbeskrivning då vi inte kunnat vara så detaljerade.

Förutom att skapa något nytt eller gå tillbaka till ursprungs-idén menar vi att man kan vårda dagens uttryck och låta det utvecklas mot en tolkning av arkitektens idé. I detta fall sker en långsiktig förändring där man bevarar stora delar av anläggningen som den är. Vi inser att en arkitekts idé aldrig kan uppfyllas helt då man inte kan planera för alla oförutsedda händelser och då växtmaterialets dynamik inte kan förutses helt.

För de olika platserna föreslår vi vårdprinciper. För varje plats tar vi upp vilken princip vi väljer och hur vi tillämpar den. Utemiljön på Televerket tillhör den andra kategorin som Flinck (2002) beskriver, som har genomgått radikala förändringar, eftersom den har förändrats vid flera tillfällen sedan anläggandet. Olika delar har förändrats olika mycket och valet av vårdprincip ska därför anpassas efter de individuella förutsättningarna.

Vi håller med Andersson (1958-1961, ss. 15-16) om att det är viktigt att bevara rumsskapande element och valde dessutom att fokusera på upplevelsen av platsen och dess karaktär. På Televerket är det helheten och inte de enskilda detaljerna som bygger upp kärnan i trädgården.

3.4 Riksantikvarieämbetets värderingssystem

I Sverige används två olika metoder för att värdera historiska miljöer, Riksantikvarieämbetets värderingssystem (Unnerbäck 2002) och DIVE (Riksantikvarien 2009, DIVE står för describe, interpret, valuate, enable). Båda metoderna inriktar sig mot bebyggda miljöer men DIVE används på en större skala och vi valde därför bort den då den inte passar våra behov. Då vi inte hittat något system för att värdera utomhusmiljöer gjorde vi mindre justeringar på Riksantikvarieämbetets värderingssystem för byggnader.

Riksantikvarieämbetets värderingssystem anger vilka värden som en historisk miljö kan inneha, begrepp och hur framtida arbeten kan utföras. Värdesystemet är utformat för att med en enkel metod systematiskt värdera kulturhistoriska miljöer samt bevara, skydda och undvika att värden förloras i ogenomtänkta renoveringar (Unnerbäck 2002, ss. 11, 14 & 21). Tidigare valde man miljöer för bevarande som var unika eller allmänt betraktades som bevarandevärda. Idag ska de bevarade anläggningarna även visa på en bredd av det svenska kulturarvet vilket gör det svårare att utse dem. Idag används värderingssystemet för att utse de anläggningar som kan belysa den historiska situationen, ger mångfald bland bevarade miljöer, har upplevelsemässiga värden samt anläggningar som kan berika dagens och framtidens samhälle. Utöver detta ska emellertid alla oförändrade anläggningar äldre än från år 1900 bevaras då de är sällsynta. Även yngre miljöer som enligt systemet har tydliga kulturhistoriska värden bör bevaras (Unnerbäck 2002, ss. 11, 14 & 21).

En anläggning kan ha flera bevarandevärden som stärker varandra, det kan dock lika ofta finns ett värde som är huvudmotiv för bevarandet (Unnerbäck 2002, s. 21). I systemet ska man beskriva värdet på platsen, utreda om den har regional eller nationell betydelse och om den är representativ eller sällsynt.

Systemet består av tre delar (se illustration 3). Den första

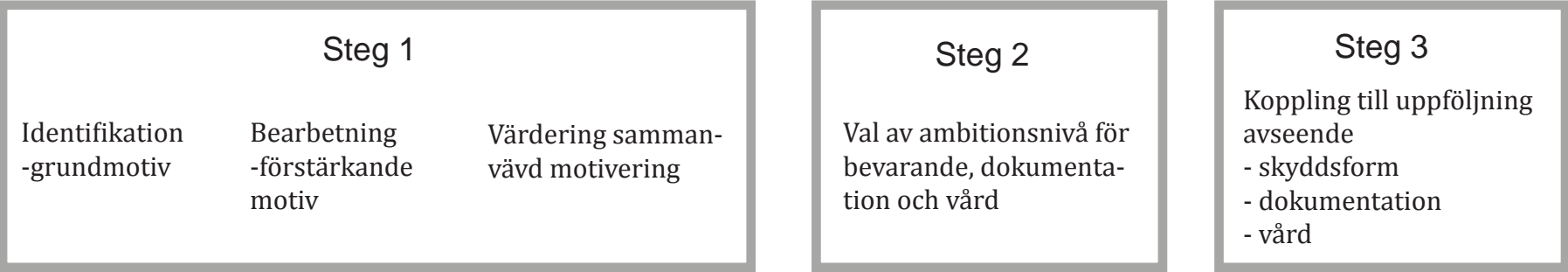

Illustration 3: Omarbetad figur över de tre stegen i Riksantikvarieämbetets värderingssystem (Unnerbäck, 2002 s. 24). I arbetet med Televerket går vi igenom samtliga tre steg.

är att beskriva, värdera samt definiera om och varför anläggningen ska bevaras. Det andra steget är att bestämma en lämplig ambitionsnivå och det sista steget är att utifrån del ett och två bedöma lämpliga skydd och åtgärder för anläggningen (Unnerbäck 2002, s. 11). I vårt arbete motsvarar steg ett värderingen (dokument- och upplevelsevärden för hela utomhusmiljön samt värdehöjande kvalitéer), steg två är val av bevarandeåtgärder och programarbete och slutligen steg tre gestaltungsfasen där vi formulerar skötsel mål och omgestaltung.

3.4.1 Identifiering av kulturhistoriska värden

I steg ett i Riksantikvarieämbetes värderingssystem (Unnerbäck 2002, s. 12) identifieras och beskrivs platsens värde. Enligt systemet delas de kulturhistoriska värdena in i dokument- och upplevelsevärden. Dokumentvärdena är platsens historiska värden och kan bedömas objektivt medan upplevelsevärden är estetiska, uppehållsmässiga och socialt engagerade egenskaper som bedöms mer subjektivt då varje persons upplevelse är unik (Unnerbäck 2002, s. 21). I följande tabell visas de 15 olika värdena som Riksantikvarieämbetet bedömer historiska miljöer efter.

Utöver ovanstående värden bedömer man i värderingssystemet även kvalité, autenticitet, pedagogiskt värde samt sällsynthet och representativitet. Dessa är faktorer som kan höja dokument- och upplevelsevärden men som inte är värden i sig själva (se tabell 1).

Utöver värdena i tabell 1 bedömer man i värderingssystemet även kvalité, autenticitet, pedagogiskt värde samt sällsynthet

och representativitet. Dessa är faktorer som kan höja dokument- och upplevelsevärden men som inte är värden i sig själva.

Tabell 1: Utdrag ur tabell (Unnerbäck 2002, s. 24) som visar kulturhistoriska värden och hur de kategoriseras in i dokument- och upplevelsevärden.

Dokumentvärden	Upplevelsevärden
Byggnadshistoriskt värde	Arkitektoniskt värde
Patina	Konstnärligt värde
Byggnadstekniskhistoriskt värde	Patina
Arkitekturhistoriskt värde	Miljöskapande värde
Samhällshistoriskt värde	Identitetsvärde
Socialhistoriskt värde	Kontinuitetsvärde
Personhistoriskt värde	Traditionsvärde
Teknikhistoriskt värde	Symbolvärde

I tabell 2 (se nästa sida), i vänstra kolumnen presenteras de olika värdenas betydelse och hur man enligt systemet bedömer dem. I högra kolumnen beskriver vi sedan hur vi anpassade de olika aspekterna i vår bedömning för att de ska passa utomhusmiljöer. Vårt arbete behandlar flera platser inom en och samma anläggning. De Byggnadshistoriska, Byggnadstekniska, Arkitekturhistoriska, Samhällshistoriska och Socialhistoriska värdena skiljer sig inte nämnvärt i anläggningen och vi redovisar dem därför efter genomgång

Tabell 2: Tabellen beskriver de olika dokumentvärdena. I kolumnen till vänster redovisas de olika värdenas betydelse enligt värdesystemet och i högra kolumnen presenteras vår tillämpning av dem i vår värdering (Unnerbäck 2002, ss. 50-75).

Dokumentvärde	Vår tillämpning
Byggnadshistoriskt värde sammankopplas med hög ålder då det kan visa tidens ideal, byggnadsteknik och funktionskrav. Anläggningen kan även vara byggnadshistoriskt värdefull då den visar på förändringar och genomförda ombyggnationer.	Berör hela utemiljön, behandlas därför i värdering av helheten.
Byggnadstekniskhistoriskt värde berör information om byggnadshistoria och byggnadsteknik, användande av speciella material, metoder och lösningar på problem. Värdet samspelar med byggnadshistoria då äldre miljöer ofta anlades med andra tekniker. Miljöer som anlagdes med speciella material och metoder samt problem som löst tekniskt skickligt och tekniska innovationer.	Berör hela utemiljön, behandlas därför i värdering av helheten.
Arkitekturhistoriskt värde har anläggningar som anses vara exemplarisk från period, ”mönsterbildande” eller om projektören löst arkitektoniskt problem på nytt sätt. De kan även beteckna det bästa i en period. Värdet är ofta kopplat till god arkitektur eller en framstående arkitekt.	Berör hela utemiljön, behandlas därför i värdering av helheten.
Samhällshistoriskt värde har anläggningar som ger kunskap om den tidens samhälle, exempelvis visar samhällsutveckling eller viktiga funktioner så som stadshus. Värdet tilldelas miljöer som varit viktiga i ett samhälles utveckling, som markerar skiften eller är en sällsynt kvarleva.	Berör hela utemiljön, behandlas därför i värdering av helheten.
Socialhistoriskt värde hänger samman med samhällshistoriska värden men visar framförallt människornas situation i samhället, hur de arbetat, levt och tillbringat sin fritid. Det skiljs från det samhällshistoriska då det är direkt kopplat till människor.	Berör hela utemiljön, behandlas därför i värdering av helheten.
Personhistoriskt värde har en anläggning som påverkat en känd persons verk. Exempel på en sådan miljö är Mårbacka som präglade Selma Lagerlöfs skrivande.	Ej relevant för Televerket.
Teknik och industrihistoriskt värde vilket främst berör industriella byggnader och miljöer som visar på den tidens tillverkning och fabriker.	Ej relevant för Televerket.

Tabell 3: Tabellen beskriver de olika upplevelsevärdena. I kolumnen till vänster redovisas de olika värdenas betydelse enligt värdesystemet och i högra kolumnen presenteras vår tillämpning av dem i vår värdering (Unnerbäck 2002, ss. 75-95).

Upplevelsevärden	Vår tillämpning
Arkitektoniskt värde bedöms utifrån helheten och kan bestå i estetisk tilltalande helhet med genomtänkta proportioner, utformning och detaljer. Det kan även uppstå då arkitekten löst problem väl, genom utformning och givna förutsättningar eller då anläggningen utstrålar en tydlig arkitektonisk idé.	Arkitektoniskt värde är det viktigaste för platsens upplevelse och karaktär. Därför delar vi upp det i dess tre beståndsdelar och bedömer miljöerna i värderingen i de separata kategorierna: den estetiska helheten, väl lösta problem utifrån givna förutsättningar samt tydlig arkitektonisk idé.
Konstnärligt värde består av god arkitektur. I enstaka fall kan värdet istället ligga i detaljerna och utsmyckningen om anläggningen har en rik utsmyckning.	Beskrivningen av konstnärligt värde är kortfattad och den enda skillnaden mot det arkitektoniska värdet är konstnärlig utsmyckning. Då ingen av platserna har konstverk väljer vi att inte behandla detta värde. Hur väl detaljerna är utformade tar vi istället upp i bedömning av kvalitet.
Patina ger en känsla av ålder, förfall och historiska spår. En anläggning utan patina har bara dokumentvärden som visar på dess ålder. Unnerbäck beskriver patina utifrån byggda elements förfall och åldrande.	Växtmaterial utvecklas och åldras annorlunda samt besitter andra karaktärer än hårda material som slits och nöts. Vår bedömning av patina utgår därför ifrån en känsla av ålder, hur väl växtmaterialet har åldrats och ger platser med växtmaterial som har äldre tilltalande karaktär höga poäng.
Miljöskapande värde har en anläggning som är del av en större miljö med värden och där en förlust av den enskilda platsen skulle innebära en förvanskning av miljöns totala värde.	Bedöms utifrån helheten, då platser får miljöskapande värde om anläggningen bedöms ha något annat kulturhistoriska värde. Vi behandlar därför värdet i värderande text i resultatet.
Identitetsvärde är ett socialt värde. Besökaren känner samhörighet, trygghet och identifierar sig med miljön. Bedömningen är personlig och handlar främst om platsens personlighet och karaktär.	Vi har bedömt platsernas identitetsvärde utifrån karaktär, upplevd trygghet och känslor.
Kontinuitetsvärde visar på kontinuerliga förändringar, historiska utvecklingar och skiften i miljöer. En anläggning kan skyddas om den är den enda bevarade i ett område som omgestaltats. Det kan även uppstå inom en anläggning som genomgått en rad omgestaltningar och där det är viktigt att bevara spår och årsringar.	Relevant för utemiljön på Televerket då den genomgått kraftiga förändringar. De enskilda platserna kan därför tilldelas ett kontinuitetsvärde. Värdet bedöms i värdering av platsen som helhet då vi där kan jämföra de olika platserna mot varandra.
Traditionsvärde är kopplade till händelser eller traditioner så som en dalahästfabrik med lång tradition av att tillverka dalahästar.	Ej relevant för Televerket då det inte finns några långvariga traditioner kopplat till utomhusmiljön.
Symbolvärde platsen är en symbol för en region eller samhällsfunktion. Platsen kan ha utformats som en symbol eller blivit det efterhand.	Ej relevant för Televerket då utomhusmiljö inte kan ses som en symbol.

Tabell 4: Värdehöjande motiv (Unnerbäck 2002, ss. 97-104) är inga värden i sig men de kan höja en plats bevarandenivå. I tabellen beskrivs motiven. Vi analyserar motivet i text.

Värdehöjande motiv
Kvalitet innebär både kvalité i utförande så som hantverksmässighet och estetik. I estetik ingår komposition, noggrannhet i detaljer och material och är ofta kopplad till god arkitektur med funktion, hållbarhet och slitstyrka.
Autenticitet betyder äkthet och beskriver bevarandetillstånd och anläggningens originalskick. I kategorin ingår upplevelse av äkthet och konstaterad orördhet.
Pedagogiskt värde innebär tydlighet, detta är viktigt då det är viktigt att förstå miljöns budskap, betydelse och användning. Ex en statarbostad, där den enformiga fasaden med en rad av dörrar och fönster visar på små bostäder och dåliga livsförhållandena. Eller patina som visar på lång tids användning och arkitektoniskt värde som visar vad arkitekten eftersträvat.
Sällsynthet och representativitet förstärker och hänger ihop med andra värden, sällsynthet är ofta kopplat till hög ålder då det finns få äldre bevarande anläggningar. Yngre anläggningar kan vara sällsynta då de är speciella på något sätt exempelvis anlagd under ett viktigt arkitek-toniskt skeende. Representativitet innebär att man genom urval väljer den anläggning som representerar en grupp. Värdet kan hänga samman med sällsynthet om man genom urval väljer den som är särskilt bra.

av de enskilda platserna i en övergripande text för hela anläggningen.

Patina är både ett upplevelse- och dokumentvärde och vi valde att värdera det under upplevelsevärden.

3.4.2 Val av ambitionsnivå

Steg två i Riksantikvarieämbetets värderingssystem (Unnerbäck 2002, ss. 21-22) behandlar val av ambitionsnivå. En samlad bedömning görs av de tidigare framtagna värdena tillsammans med de förstärkande motiv; kvalité, autenticitet, representativitet och sällsynthet (Unnerbäck 2002, s. 22). Motiven kvalité, autenticitet, sällsynthet och representativitet kan höja värden för en anläggning men är inga värden i sig (Unnerbäck 2002, ss. 21-22).

Ambitionsnivån gällande bevarandeåtgärder kan delas in i fyra nivåer (Unnerbäck 2002, ss. 21- 22). Den första är konservering eller musealt bevarande där anläggningen skyddas som byggnadsminne, den andra nivån är att anläggningen skyddas som byggnadsminne eller liknande och vid bevarandet ska fokus läggas på att bevara de kulturhistoriska värdena. Den tredje nivån är att det kulturhistoriska värdet ses som en resurs som ska vårdas och säkerhetsställas. Anläggningar i nivå tre har ett lägre skydd, exempelvis genom plan- och bygglagen. Anläggningar i den sista nivån skyddas endast genom varsamhetsbestämmelser i plan- och bygglagen eller likande (Unnerbäck 2002, s. 22). Vanligtvis väljer man en högre ambitionsnivå ju högre autenticitet och sällsynthet platsen har (Unnerbäck 2002, s. 27). I analysen valde vi att diskutera ambitionsnivå övergripande för hela anläggningen.

3.5 Två exempel på tillämpning av vårdprinciper

Vi granskade två exempel av tillämpning av vårdprinciper på kulturhistoriska 1900-talsmiljöer, Norr Mälarstrand och bostadskvarteret Astolf. De två fallen fungerade som inspirationskällor för oss i vårt gestaltningsarbete samt som exempel på hur man kan tillämpa vårdprinciper på kulturhistoriska miljöer.

3.5.1 Norr Mälarstrand

I Stockholm längs Kungsholmens södra kant går parkstråket Norr Mälarstrand. Parken byggdes år 1941-43, är 800 meter långt och i genomsnitt 20 meter bred (Sundström 2004, s. 272). Parken har en stiliserad strandkant med ett naturromantiskt uttryck enligt den rådande Stockholmsstilen. Erik Glemme och Holger Blom låg bakom utformningen med inhemska arter. År 2001-2002 genomfördes en restaurering där man återskapade flera olika tidslager. Emma Sundström förklarar att syftet med restaureringen var att lyfta fram delar av den befintliga miljön som fortfarande var i gott skick och helt återskapa andra som hade blivit förstörda (s. 274). Originalritningar och gamla fotografier användes som inventeringsmaterial och målet var att återinföra och förtydliga parkens tidigare karaktär snarare än att kopiera ritningarna rakt av. Norr Mälarstrand utformades för folket, för vila, promenader, lek och demonstrationer. Genom

upprustningen ville man skapa en aktiv plats för dagens människor samt anpassa den till ändrade förutsättningar, så som ökad trafik. Man restaurerade även strandlinjen och återplanterade växter (Sundström 2004, s. 275).

Vid upprustningen valde man att lyfta fram flera årsringar genom att hålla kvar vissa ursprungliga idéer och spara vissa senare tillägg (Sundström 2004, s. 276). Till exempel tog man bort träd som var planterade i de ursprungliga dungarna för att behålla formen och återskapa de öppna ytorna. Ett annat exempel är buskage tillagda under 60-talet med importerade arter och riklig blomning som man valde att bättra på. Buskagen sticker ut ifrån den i övrigt inhemska floran men sparades då de avskärmar mot trafik och parkering bättre än de ursprungliga buskarna. Formen på buskagen mjukades dock upp för att få ett mer naturligt intryck.

3.5.2 Kvarter Astolf

Bostadsgården i Kvarter Astolf i Uppsala samt dess omgestaltning och restaureringen beskrivs i Utblick landskap år 1992. Ulla Bodorff ritade gården till kvarteret år 1949 och gestaltningen är en av många gårdar som hon utformade under sitt arbetsliv (Persson 1992). Likt många andra av folkhemmets bostadsgårdar binder utemiljön ihop byggnaderna med det omgivande landskapet. Utformningen är stilren, funktionsanpassad och naturinspirerad samt skapar en småskaligt trivsam karaktär. Rymliga gräsmattor ramas in av träd- och buskgrupper av inhemska arter (Persson 1992). Även gårdens övriga inredning så som piskställning, lek- och sittplatser inramas av blommande buskage och växtlighet.

1989 togs beslutet att restaurera bostadsgården i Ulla Bodorffs anda (Persson 1992). Man ville bevara värden och skapa en plats som ingöt stolthet hos de boende utan att för den delen behandla platsen som ett museum. Torbjörn Sunesson, vid institutionen för stad och land på SLU, ansåg att man behövde ta hänsyn till både dagens behov och Bodorffs utformning vid restaurering. Sunesson anser (Persson 1992) att landskapsarkitekter är konstnärligt ansvariga och ska ta med de boendes önskemål, bevarandet av platsens själ samt dess kulturhistoriska värde i din gestaltning.

Det man gjorde på Astolf var att bättra på gårdens stomme med större träd, förtydliga siktlinjer och arbeta med årstidsvariation i planteringarna. Trots att man hade de ursprungliga växtlistorna valde man inte samma sort rakt

igenom utan nyplanteringen siktade i första hand på samma karaktär på växterna. Det skapades även nya tillskott under omgestaltningen i form av en köksträdgård och under flera träd- och buskgrupper sattes lök (Persson 1992).

3.5.3 Analys av exemplen

Under granskningen av de båda exemplen insåg vi att man inte kan utgå från en mall utan måste anpassa bevarandet efter de platsspecifika förutsättningarna. Vi kan dock se några likheter. För både restaureringen av Norr Mälarstrand och bostads-kvarteret Astolf har man utgått ifrån originalritningarna och hade som mål att förtydliga karaktären. På Astolf ville man även lyfta fram gårdens värden.

I båda fallen har man tagit hänsyn till den förändrade funktionen samt originalutformningen. I texten om restaurering av Norr Mälarstrand nämner de till och med att man medvetet har lyft fram olika tidslager genom att även spara senare tillägg. Det stämmer överrens med Florens-deklarationen som säger att man ska se alla tidslager som lika värdefulla. I kvarter Astolf framgår inte vilka förändringar som skett till idag från originalutförandet. I restaureringen valde man dock att tillföra ett nytt lager.

Norr Mälarstrand utformades ursprungligen för folket och vid restaureringen ville man anpassa den till dagens folkliga aktivitet. Där utfördes restaureringen av konsulter, det vill säga experter inom kulturmiljövård och landskapsarkitektur medan man involverade användarna vid utformandet av bevarandet för bostadsgården Astolf. Detta borde ge olika resultat. Hur resultatet påverkades framgår dock inte av texterna. Vi tycker oss dock se att de boendes involvering i Astolf resulterade i att man prioriterade funktionsanpassning och upprustning. Medan experterna hade en större roll på Norr Mälarstrand vilket resulterade i att större fokus lades på bevarande av de kulturhistoriska värdena och restaurering av olika tidslager.

4. Platsbeskrivning och resultat

4. Platsbeskrivning och resultat

I den här delen presenterar vi vårt resultat från arbetet med Televerket. Först presenterar vi Sven Olov Nyberg därefter går vi igenom tidens praxis, beskriver anläggningens originalutformning och omgestaltung. Vi analyserar även originalutformningen och omgestaltningens karaktär samt presenterar deras kännetecknande drag.

Vi presenterar även inventering, analys och program för Televerket som helhet. Efter det går vi sedan in på de enskilda platserna och presentera inventering, analys, värdering, program, våra gestaltungsförslag och skötsel mål. Slutligen värderar vi anläggningen som helhet enligt Riksantikvarieämbetets värderingssystem och föreslår bevarandeåtgärder.

4.1 Sven Olov Nyberg

Sven Olov Nyberg var den trädgårdsarkitekt som ritade gårdar, gaturum och kringliggande utomhusmiljö till Televerkets förvaltningsbyggnader i Farsta (Andersson & Andersson 2008). Televerket var ett av hans första större projekt i karriären och dessutom ett av hans mest erkända. Andra projekt var Sveriges lantbruksuniversitet i Uppsala och Skandia i Bergshamra men det som överlägset låg honom varmast om hjärtat var Håbo Tibble Kyrkby där han själv bosatte sig (Jonstoji 1994). För att få ökad förståelse för Televerkets utemiljö valde vi att bekanta oss med Sven Olov Nyberg. Här nedan lyfter vi fram personen Nyberg för att lära känna trädgårdsarkitekten bakom utformningen.

Nyberg beskrivs i svensk dagspress som principfast ”Sven-Olov Nyberg var en modig landskapsarkitekt. Hans konsekvens samt ovilja till kompromisser gjorde honom uppskattad bland arkitektkollegor medan beställare, vana vid mera slätstrukna figurer, ibland knorrade.” (Andersson & Andersson 2008, s. 43).

Nyberg utbildade sig till ingenjör och började sin yrkesbana på Sven Hermelins kontor (Jonstoji 1994). År 1963 började han sedan på M-arkitekter där han arbetade tillsammans med landskapsarkitekterna Hans Heidersbach, Antti Turtola och

Uwe Koch. Det var för övrigt växtkunniga Heidersbach¹ som valde växtmaterialet till Televerket och landskapsarkitekten Koch² som ritade en belysningsarmatur till utemiljön. Nyberg lämnade M-arkitekter 1971 och startade företag i eget namn (Jonstoji 1994). Nyberg fick uppdraget att gestalta Televerkets utemiljö av Byggnadsstyrelsen som skötte byggnationen tillsammans med arkitektkontoret Hidemark & Danielsson (Andersson 1995b). Byggnadsstyrelsen valde ut honom i en intervjuprocess, då de ville satsa på en nykomling som inte var begränsad av dåvarande normer. Genom uppbackning av erfarna arkitekter kunde man trots det hålla en hög standard (Andersson 1995b).

I en intervju beskriver Nyberg sin gestaltning som målerisk, han ser den som ett konstverk vars ytor och linjer förändrar sitt uttryck i växlingen mellan ljus och skugga (Nordström 1989). I intervjun för Nyberg fram att han föredrar organiska former och att han hämtar inspiration till dessa från japanska och sydamerikanska tecken. I utformningen på Televerket anser Nyberg (1990, s. 34) att den lättsinniga och renodlade konturen är det viktigaste, det för han fram genom att säga att ”Konturen, den lekfulla och sinnliga, är det första och viktigaste. Och innehållet som konturen beskriver skall enligt min mening vara mjuk och obelastad av detaljer.” Detta syns tydligt på planen över Bokgården, med sina slingrande formklippta bokhäckar.

¹ Telefonsamtal med Hans Heidersbach, 2013-01-28.

² Telefonsamtal med Uwe Koch, 2013-01-28.

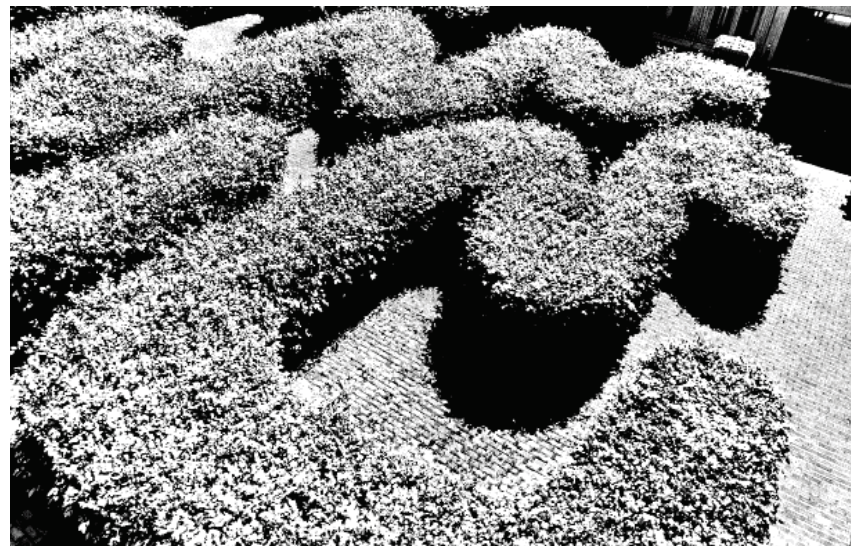

Bild 1: De slingrande häckarna på Bokgården där Nyberg använt organiska former och hämtat inspiration från japanska tecken. Foto: Nyberg u.å.

Tove Jonstoji (1994) höll en intervju med Nyberg där han reflekterar kring hans karriärsval och gestaltungsidéer. Han berättar att hans yrkeskoncept är att använda vegetation som rumsskapande volymer. Därför använder han träd och häckar som kan formas och skapa mindre rum men undviker att använda gräsmattor. ”Det är viktigt att man formar sin trädgård. Mitt koncept utgår ifrån ansade häckar och friväxande träd, men de friväxande träden kan också formas på sikt. Gräsmattor tycker jag ofta är en smaklöshet, jag använder istället stora vida häckar, så att det bildas små rum.” (Jonstoji 1994, s. 19). Avsaknaden av gräsmattor är tydlig i Televerkets originalutformning. Vi anser att det också går att se en antydning av användandet av rumsskapande häckar i originalutformningen av Televerket, från 1969, men vi upplever snarare att det är ett gestaltungsgrepp som mognade fram till det år (1994) när artikeln skrevs.

Nyberg tycker att Håbo Tibble Kyrkby är det bästa han utformade men anser samtidigt att han gjorde en och annan trädgård som blev skaplig ”Som Televerket i Farsta, till exempel.” (Jonstoji 1994, s. 18). Nyberg berättar att han är envis, men utan personlig charm. Han menar att ska man vara envis så ska man ha personlig charm och säger att han oftast bara haft samma beställare en gång då de inte klarar av att arbeta med honom mer (Jonstoji 1994). Sven Olov Nyberg gick bort 2008 och omnämndes då i flera dagstidningar.

4.2 Tidens praxis

I texten nedan presenteras tidens praxis. Först för vi fram olika arkitektoniska stilar och vad de innebär.

Televerkets förvaltningsbyggnader anlades under en period med stadigt växande ekonomi och mycket nybyggnation (Brunius 2005, s. 548). Det byggdes bostäder, industrier och kontor. Utemiljöer skapades för att generera trivsel och sågs som en kompensation för den övriga arbetsmiljön (Brunius 2005, s. 548).

Under 1950- till 1960-talet fanns det två stilar inom landskapsarkitekturen i Sverige, den arkitektoniska och den landskapliga (Andersson 2000, s. 80). Den landskapliga stilen tar utgångspunkt i en stilisering av det svenska landskapet med tyngdpunkt på funktionella lösningar och ett socialt ansvar (Brunius 2005, s. 528). Stockholmsskolan, runt 1930- till 1950-tal, var en variant av den landskapliga

stilen där landskapet kring Mälardalen var en förebild (Vidén & Lundahl 1992, ss. 35 & 65). Två exempel från den landskapliga stilperioden är Norr Mälarstrand och Vasaparken (Nationalencyklopedin, Erik Glemme).

När andra hälften av seklet inleddes började man gå ifrån naturinspiration och skapade istället funktionsanpassade miljöer med en funktion per yta (Vidén & Lundahl 1992, s. 28). Man gick därmed ifrån den landskapliga stilen och mot den arkitektoniska. Den arkitektoniska stilen kännetecknades av väldefinierade rum med tydlig geometri och få arter (Andersson 2000, s. 83). Detta tillämpades dock felaktigt under byggandet av miljonprogrammet vilket ledde till sterila, monotona och gigantiska anläggningar (Andersson 2000, s. 83). Televerket uppfördes inom den arkitektoniska stilen, men många av de problem som uppstod på andra områden och platser kunde undvikas.

Det fanns en tydlig optimism under 1950- till 1970-talet och man trodde att det fanns effektiva och rationella lösningar på alla problem (Rörby 2004, s. 91). När det uppstod brist på bostäder och förvaltningsbyggnader i kombination med arbetskraftbrist började man industrialisera byggandet. Man effektiviserade processen och prioriterade bort det hantverksmässiga vilket ledde till att man i stor utsträckning började prefabricera betongelement (Rörby 2004, s. 91). Vid byggnation eftersträvade man få element som kunde upprepas och typiskt för tiden var att använda släta ytor utan färg vilket gjorde fasaderna livlösa och utan detaljer (Vidén & Lundahl 1992, s. 58). Signalfärger kunde dock användas på plåtbeklädnader och snickerier.

Många gårdar under den här perioden anlades på bjälklag, ovanpå parkeringsdäck. Bjälklaget begränsade jorddjupet och gjorde det omöjligt att plantera träd med djupa rotsystem (Brunius 2005, s. 534). På många underbyggda gårdar begränsades vegetationen till upphöjda planteringskärl omgivna av hårdgjort markmaterial (Brunius 2005, s. 533).

Vid anläggande av nya områden plansprängde man ofta och tog bort all befintlig vegetation (Vidén & Lundahl 1992, s. 29). Detta försvårade anpassningen till omgivningen och man blev tvungen att nyplantera alla träd och buskar. På vissa ställen förstördes även jordstrukturen av byggtrafiken vilket försämrade växternas utvecklingsmöjligheter (Vidén & Lundahl 1992, s. 29).

Under 60-talet eftersträvade man ett hårdigt växtmaterial som

skulle kräva så lite skötsel som möjligt (Brunius 2005, s. 533). En följd av detta blev att vegetationen skapades av storskaliga monokulturer som saknade sinnliga upplevelser. Det var även vanligt att man trafikseparerade (Vidén & Lundahl 1992, s. 32).

4.3 Historisk platsbeskrivning

Nedan följer en historisk platsbeskrivning av Televerket originalgestaltning utifrån byggnader, ytterområden, entréplan och innergårdar. Beskrivningen återger hur anläggandet gick till och hur utformningen relaterar till tidens praxis.

4.3.1 Byggnaderna

Televerket i Farsta byggdes år 1963-1969 på uppdrag av Byggnadsstyrelsen (Andersson 1995b) för att ersätta gamla och urvuxna lokaler (Nyberg 1966). För att tillgodose behovet byggdes 900 kontorsrum för de 1000 kontorsarbetarna. Rummen byggdes upp av 5 m² stora moduler och de flesta kontorsrummen var endast 10-15 m².

Våningsantalet till byggnaderna begränsades till tre, fyra våningar med innergårdar då man i kostnadsberäkningar kommit fram till att det skulle vara effektivast och uppnå optimalt markutnyttjande (Danielsson & Hidemark 1970). Byggnadshöjden passades på detta sätt in i Farstas stadsbild mellan höghus i centrum och enplanshus i ytterområden. Även marknivån bestämdes utifrån kostnadskalkylen, källaren anlades på tidigare marknivå och marken fylldes upp till dagens läge (Danielsson & Hidemark 1970).

För att ytterligare maximera byggnadsytan valde arkitekterna att samla byggnaderna kring en central huvudgata och delade upp parkeringsytorna mellan markplatser och öppna parkeringsdäck.

Anläggandet var komplicerat då grundförhållandena på tomten varierade kraftigt (Agri 1970). Tomtens utformning begränsade även angöringsytorna då in- och utfart till tomten enbart kunde anläggas längs Mårbackagatan (Danielsson & Hidemark 1970).

Anläggningen är stor, låg och uppdelad i friliggande enheter där höjd och bredd varsamt avvägs mot varandra vilket ger en måttlig skala (Rudberger 1970). Det breda gaturummet gör byggnaden överblickbar. Överblickbarheten

Bild 2: Flygfoto över anläggningen i Farsta, där alla gårdar och entréplanen syns från ovan. Angöring till tomten kunde enbart ske från Mårbackagatan i söder. Foto: Lantmäteriet 1995.

inger storslagenhet som tillsammans med välarbetade detaljer, enhetligt material samt upprepning av element och huskroppar ger byggnaden karaktär (Rudberger 1970). Genom att husblocken försköts i förhållande till varandra passades byggnaden in i det omgivande landskapet och till den genomgående gatan (Danielsson & Hidemark 1970). Djup och variation i fasadmotivet skapades genom fasadförskjutning och varierad våningshöjd (Rudberger 1970).

Lång- och hörnblock uppbyggda av moduler sammanfogades i byggnaderna till kvadrater med innergårdar (Danielsson & Hidemark 1970). Huskropparna kopplades samman till byggnadskomplex vilket vänder de enskilda byggnadskropparna inåt så att fokus läggs på gårdarna (Rudberger 1970). Husen namngavs, för att särskilja dem åt, och de byggnader som berörs i arbetet är; Helge, Ludwig och Ivar (illustration 4). I vårt arbete har vi även namngett innergårdarna för att enklare kunna skilja dem åt.

Lokaler som inte kunde inordnas i modulsystemet förlades i källarplan (Danielsson & Hidemark 1970). Detta medförde att alla gårdar förutom den västra i kvarteret Ivar förlades på bjälklag (Nyberg 1966). Då några verksamheter i

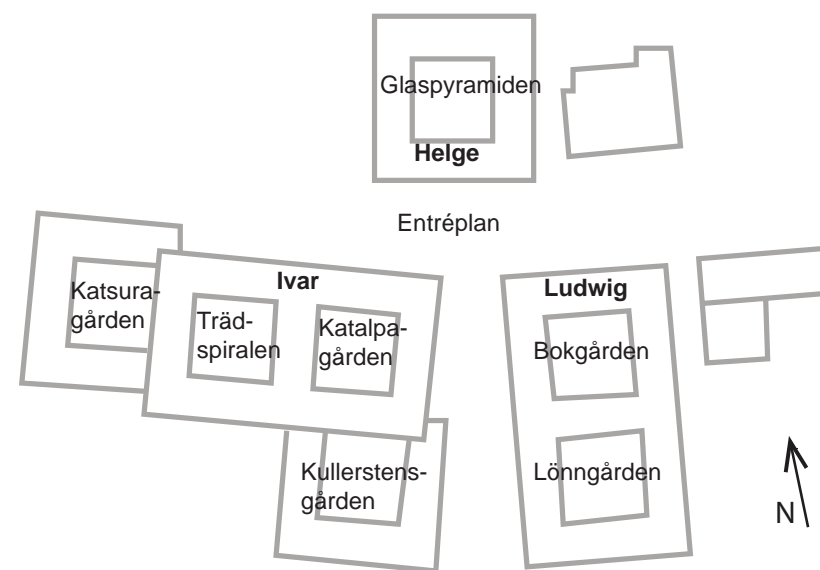

Illustration 4: Lokaliseringskarta över de tre byggnadsblocken; Helge, Ludwig och Ivar tillsammans med de sju gårdarna och entréplan.

källaren krävde dagsljus byggdes ljusinsläpp på vissa gårdar. Ljusinsläppen dominerade utformningen och övrig gestaltning anpassades efter dem. De ljuskrävande verksamheterna samlades i originalutförandet till två av sju gårdar för att undvika byggda element på de övriga gårdarna. Ljusinsläppen gestaltades som pyramider av glas med metall detaljer för att bli tydliga arkitektoniska element (bild 3). Uttrycket var lätt och förstärktes av skira träd (Nyberg 1966).

Storleken på gårdarna bestämdes utifrån det maximala avståndet mellan utrymningstrappor, storleken påverkades även av infrastrukturens räckvidd så som ventilation och elschaktens täckningsradie (Danielsson & Hidemark 1970). Entréer och trappor planerades så att gårdarna kunde fungera som genvägar och för att locka ut besökare och anställda till utomhusmiljöerna (Danielsson & Hidemark 1970).

Fasaderna på de flesta gårdar är tre våningar höga, det ger ett förhållande på 1:2,5 vilket enligt Mauritz Glauman som är klimatforskare på Statens institut för byggnadsforskning är gynnsamt för solinstrålning (Andersson 1995b).

Byggnadens modulsystem gjorde det möjligt att använda prefabricerade element (Danielsson & Hidemark 1970). Detta var en tydlig önskan från beställaren, Byggnadsstyrelsen, och en tydlig trend under 60-talet (Andersson 1995b). Att elementen prefabricerades begränsade antalet byggnadsdelar samt fasad detaljer, vilket skapar ett enhetligt uttryck.

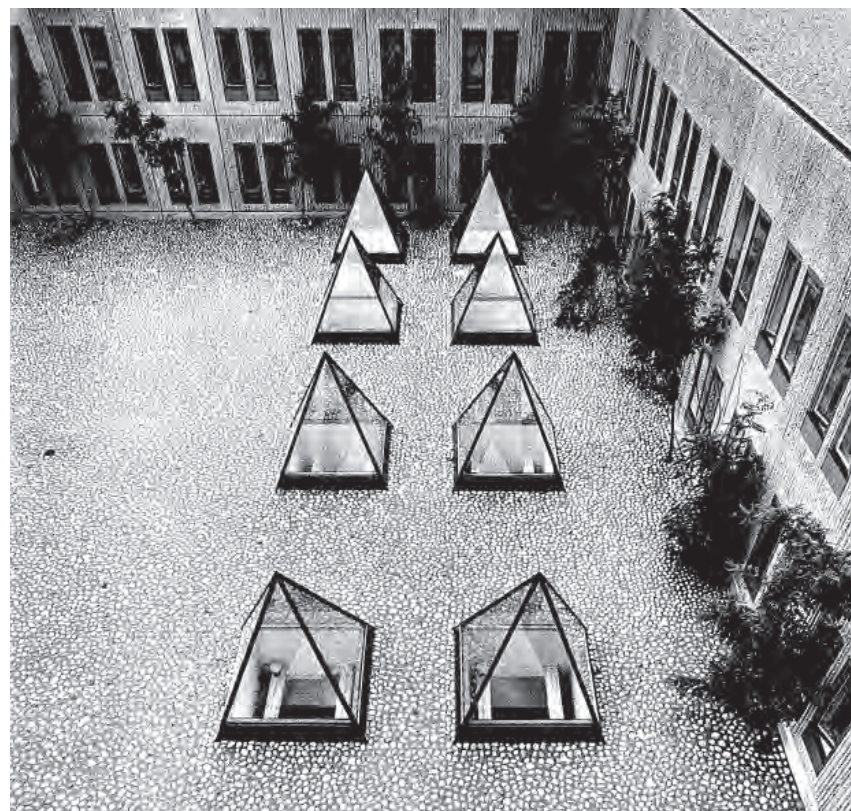

Bild 3: Fotot visar originalutformningen på Kullerstensgården med skira träd och ljusnedsläpp av glas som gav ett lätt uttryck. Foto: Nyberg u.å.

Betongfasaderna ger tillsammans med markmaterialet granit en samstämd helhetsverkan i färg samt struktur (Rudberger 1970). Arkitekterna utnyttjade betongens plastiska egenskaper med lodräta räfflor för att få karaktär på fasaderna och för att minska betongens negativa åldringseffekter (Danielsson & Hidemark 1970).

4.3.2 Kringliggande utomhusmiljö

Stor omsorg lades på att skapa en levande utemiljön och anpassa anläggningen till omgivningen (Danielsson & Hidemark 1970). Att planspränga blev vanligare och vanligare under 1960-talet vilket krävde att man tog bort all befintlig vegetation. Detta inträffade på Televerket där ingen befintlig vegetation kunde sparas då höjdskillnader jämnades ut samt då damm och kross från en tidigare stenkross på tomten redan kvävt växterna (Danielsson & Hidemark 1970). All vegetation nyplanterades och ekplanteringar skapades för att passa in Televerket i den befintliga ekskogen som omger tomten (Nyberg 1970).

Längs Nynäsgatan skapades ett bullerdämpande bälte av ek med utfyllnadsträdet ask. Bältet var tänkt att sammanbinda tomten med den befintliga tall- och ekskogen som finns i båda ändar av stråket (Nyberg 1970). Tallen i den omgivande vegetationen planerade man att ta bort stegvis ut för att få en mer renodlad ekskog (Nyberg 1966).

Slanter och vallar planterades med oxbär och enstaka ekar (Nyberg 1970). På övrig mark i ytterområdet anlades gräsmattor. På gräsmattorna vid sidan av huvudentrén sattes lökväxterna, morgonstjärna och krokus. Längs tomtgränsen byggdes ett metallstaket som kompletterades med motor-drivna metallgrindar vid entréerna (Nyberg 1970).

4.3.3 Entréplan

Ledord vid utformning av entréplanens gaturum var representativitet, enhetlighet samt att utförandet skulle ta hänsyn till rummets skala och knyta an till fasadernas utformning (Nyberg 1966).

Vitpil planterades längs fasaderna och skapade en luftig rumslighet. Träden ingav lätthet, lät ljus komma in i kontors- rummen och dess silvrighet var tänkt att öka den representativa karaktären (Nyberg 1966). De stora

Bild 4: Planteringar skapades runt anläggningen samt längs Nynäsvägen till höger i bilden för att bädda in Televerket i den kringliggande ekskogen. Foto: Lantmäteriet u.å.

pilarna kompletterades med mindre formklippta träd intill restaurangen. Uteserveringen utformades med vattenkar i ek, träd som skapade en pelarsal och flyttbara möbler. För att ge träden goda tillväxtmöjligheter grävdes hela gaturummet ur två meter. På så sätt skapades en sammanhängande växtbädd med oavbruten vatten- och lufttransport. Trädens förutsättningar förbättrades ytterligare med automatiskt gödsel- och bevattningsanläggning (Nyberg 1966).

Som markmaterial lades begagnad smågatsten i rader mot en rännal (Nyberg 1966). Rännalen anlades för att samla upp dagvattnet och fungera som en visuell ledare (Nyberg 1970). Smågatstenen kompletterades med granithällar på gångstråken längs fasaderna och som brunnsbetäckning (Nyberg 1966). För M-arkitekter och Nyberg var det viktigt att skapa hög biologisk kvalitet. Exempel på detta är att Nyberg använde sammanhängande växtbäddar och kapslade in ledningspaketen så att de inte skulle dränera bort vattnet (Andersson 1995a).

På hela entréplan användes en specialutformad pollare (Nyberg 1966). Armaturens topp täcks av en glaskupa och ett antal reflektorringar (Nyberg 1970). Ringarna riktar ljuset och reflekterar ned ljusringar på marken. Ljus kastas även från pollarna upp i trädkronorna. Pollararmaturen kompletterades med fasadbelysning som markerar byggnaden i Farsta och gör att den syns från omgivningen. Under sommarmånaderna

Bild 5: Entréplan gestaltades för att inge representativitet, enhetlighet och relatera till rummets skala. Bilden visar huvudentréns utformning innan ombyggnaden, med en staty. Foto: Sven A Hermelin AB u.å.

tänkte man pryda gaturummet med stora blomsterurnor (Nyberg 1970).

På entréplanen separerades bilar och fotgängare med hjälp av vitpilar och pollare (Nyberg 1970). Trafikseparering var vanligt under 60- och 70-talet och på Televerket utformade man gaturummet så att bilarna körde i mitten och fotgängare fick gå längs fasaderna.

För att få ett levande gaturum valde arkitekterna att förlägga caféer, restauranger och olika hobbylokaler ut mot gatan (Danielsson & Hidemark 1970).

4.3.4 Gårdarna

Det speciella med utemiljön på Televerket är den lekfullhet och lätthet som anläggningen utstrålar trots de noggranna undersökningarna som ligger bakom den (Andersson 1995b). Gårdarna utformades för att betraktas från kontorsrummen, för att korsas då man förflyttar sig genom husen och för att släppa ner ljus. Gårdarna utformades med en dominerande gestaltningsidé, genomtänkta färgval och få material. Nyberg skapade på ett skickligt sätt kontrast mellan gårdarna vilket ger en konstnärlighet och underlättar orienterbarheten i byggnaden (Andersson 1995b). För att hålla ihop gårdarna valde Nyberg (1966) samma sorts markmaterial i olika format.

Bild 6: Specialdesignade pollare användes för att kasta ljus upp i träd-kronorna, separera trafiken och skapa ljusringar på marken. Foto: Bohlin 2013.

I originalutformningen karaktäriserades gårdarna av intimitet och variation till skillnad från gaturummet som skulle vara representativt och enhetligt.

Rörelsen över gården gör utformningen före sin tid då arkitekter under hela 80-talet arbetade med att glasa in uterum och under 90-talet med att öppna upp dem (Andersson 1995a). En anledning till att rörelsen över gården möjliggjordes var att M-arkitekter ofta arbetade med byggnadsarkitekter och på så sätt kunde genomföra många av sina idéer. Televerkets hörnplacerade entréer gjorde att man fick en så lång och upplevelserik promenad över gårdarna som möjligt (Andersson 1995a). Ytterligare en faktor som gör utemiljön före sin tid är att platserna utstrålar självförtroende som gör att byggnaden verkar vara skapad för att rama in gårdarna (Andersson 1995b).

Nyberg (1990) menar att spänningen som uppstår mellan växternas föränderlighet och byggnadernas konstanta kroppar är ett värde att utnyttja. På Televerket skapades mjuka inramningar av gårdsrummen med ett genomtänkt och renodlat växtmaterial. Vegetationen användes även för att skapa karaktär och upplevelser som förändras över tid (Nyberg 1990). Växterna som skulle användas på platsen förkultiverades i utländska plantskolor för att säkerställa volymer direkt vid plantering. De förkultiverades i låga kassetter. Detta var nödvändigt då jorddjupet var kraftigt begränsat. Enligt Nyberg togs vinteraspekten i beaktande för gårdarnas utformning (1966).

Uwe Koch berättar att originalutformningen på Televerket präglades av många av M-arkitekters kännetecken (Andersson 1995a). Ett typdrag för arkitektkontoret är enligt Koch att de inte låste sig i en stil utan exempelvis blandade naturanpassat med formalistiskt. De drev även handlingarna långt tekniskt och skapade detaljerade trädgårdsmiljöer anpassade till omgivande landskap. Detaljerna i deras miljöer var ofta enkelt raffinerade och de arbetade med en konstnärlig ambition, småskalighet och hög detaljrikedom. Ett annat kännetecken var att de ofta återupprepade ett fåtal element. Detta kan ses i originalutformningen av exempelvis Kullerstensgården där man använde kullersten som golv, ljusnedsläpp och robinior längs fasaderna. M-arkitekters utarbetade detaljer tillsammans med att de använde ovanliga och välgestaltade material gör enligt Andersson att deras stil är lätt att identifiera. Exempel på ovanliga material som de var kända för att ha använt är industriprodukter.

Bild 7: På Lönngårdens fasader bekläds med rådhushusvin och de flerstammiga lönnarna skapar mindre rum. Foto: Sven A Hermelin AB u.å.

Under 60- och 70-talet stötte M-arkitekter på den allt mer återkommande önskan att de förväntades rita gigantiska anläggningar och enbart lösa de tekniska delarna som avrinning och tillbyggnadsmöjligheter (Andersson 1995a). Uwe Koch anser enligt Andersson att detta är ett problem då det enligt honom är trädgårdsmiljöer med mänskliga skala som ger trivselvärden. Han anser att det i dessa gigantiska byggen blev än viktigare att skapa levande utemiljöer, med vegetation, nivåskillnader och hög detaljeringsnivå som hjälpmedel (Andersson 1995a).

Televerkets gårdar förlades på bjälklag då det är lokaler under dem (Andersson 1995b). Genom noggranna övervägande kunde jorddjupet hållas till 60 cm. På Televerket blev växtförutsättningarna bättre än på många andra underbyggda gårdar då Nyberg (1970) skapade sammanhängande växtbäddar och blandade in fuktighetshållande torvströ för att kunna öka jorddjupet. Växtbetingelserna förbättras ytterligare genom bevattning och näringstillförsel (Nyberg 1970). Genom att begränsa överbyggnadens tjocklek kunde marknivån fortfarande hållas 10 cm under golvnivå (Nyberg 1966).

På gårdarna skapas goda växtförutsättningar då gårdarna är vindskyddade och värmestrålning från källaren och fasader värmer upp platserna (Nyberg 1966). Det gör att växter som annars inte är hårdiga i Stockholmstrakten kunde användas (Nyberg 1966). Detta skiljer Televerket från många andra

anläggningar från den här tiden där man använde sig av hårdigt växtmaterial i storskaliga planteringar. Enligt Stritzke³ var dock Nyberg påverkad av sin tid och planteringarna innehöll därför få arter. Vi tror dock att de få arterna snarare hänger samman med en konstnärlig ambition om ett renodlat uttryck.

Bevattningssystemet som anlades på gårdarna samt på enstaka andra utemiljöer var programstyrt (Nihlén 1970). Sektorspridare och teleskopspridare användes för att komplettera varandra. Normalt skedde bevattning av gårdar en timme på natten. Vid yttre grönområden utplacerades vattenposter för manuellt bevattning. Bevattningen kompletterades med konstgödsling av alla gårdar och gräsmattor (Nihlén 1970). Automatbevattningen verkar delvis inte fungera idag då flera av de ovanjordiska delarna är trasiga.

4.4 Omgestaltning av Klaus Stritzke och Ann Fagerström Tronde

Informationen i följande avsnitt kommer från samtal med landskapsarkitekterna Ann Fagerström Tronde⁴ och Klaus Stritzke⁵ från Sven A Hermelin AB.

I början på 60-talet arbetade Sven Olov Nyberg och Hans Heidersbach på landskapsarkitektkontoret Sven A Hermelin AB. De fick jobbet att rita Televerkets utemiljö och när de bröt sig loss från Sven A Hermelin AB och startade M-arkitekter tog de med sig projektet. När utemiljön behövde justeras vid slutet av 80-talet vände sig TeliaSonera åter till Sven A Hermelin AB. Uppdraget tilldelades då Klaus Stritzke och Ann Fagerström Tronde som tillsammans ritade om stora delar av utomhusmiljön år 1989-2004 (enligt årtal på ritningarna).

Anledningen till att TeliaSonera ville omgestalta utomhusmiljön var att de hade problem med en infart och parkering (Fagerström Tronde). Monokulturer (av t.ex. krypoxbär) gjorde att sjukdomar och skadedjur snabbt spreds och

ödelade stora delar av planteringarna vilket gav utrymme för fröspridda ogräs samt trädarter som alm, sälg och lönn att etablera sig. Den ursprungligen stilrena anläggningen gav på det sättet ett förfallet intryck.

Fagerström Tronde säger att deras uppdrag var att rusta upp de förfallna delarna av anläggningen. Eftersom delar av det ursprungliga konceptet inte visat sig hållbart med skötseln, valde de därefter att bevara de inslag som fortfarande fungerade och göra komplement som kunde ge en fungerande anläggning. Landskapsarkitekterna valde att ersätta monokulturerna med planteringar med fler arter som skulle vara långsiktigt hållbara och mindre skötselkrävande.

Beställaren, TeliaSonera, ville anpassa platserna till de ändrade funktionskraven och ha en utformning som lämpade sig till nuvarande skötselnivå. Stritzke och Fagerström Tronde ville behålla Nybergs grundidé samtidigt som de fullföljde beställarens önskemål. Ann Fagerström Tronde säger att ingreppens omfattning på olika platser berodde på hur funktionella de var i förhållande till de krav som fanns. Gårdarna hade nämligen gått från att i första hand vara något man tittade ut över till att människor ville vistas där och detta krävde vissa anpassningar. Ann Fagerström Tronde säger att även om TeliaSoneras synpunkter var viktiga för beslutsfattandet kring omgestaltningen så grundar den sig i första hand på deras sakkunskap samt erfarenheter från tidigare projekt. Ett exempel på detta är att landskapsarkitekterna ansåg att man behövde öka detaljeringsnivån på platsen genom ett mer varierat växtmaterial och skapa en långsiktigt hållbar lösning.

Ett problem med anläggningen innan omgestaltningen var enligt Fagerström Tronde att Nyberg och Heidersbach inte tagit hänsyn till växternas behov och utveckling från början. Att gå in och försöka återställa originalgestaltningen vore att bygga in samma problem igen, vilket Stritzke och Fagerström Tronde såg som en dålig lösning. Stritzke anser att Nyberg var lite för extrem då han inte alltid tänkte på brukarna och kunde dra en idé för långt. Ett exempel på detta är att Nyberg planterade träd väldigt nära fasaden och det tillsammans med smala fönster gjorde att ljusinsläppet till kontorsrummen var mycket dåligt. Alla träd som var placerade på detta vis togs därför bort.

3 Samtal med Klaus Stritzke, landskapsarkitekt på Sven A Hermelin AB, 2013-03-19.
4 Telefonsamtal med Ann Fagerström Tronde, landskapsarkitekt på Sven A Hermelin AB, 2013-04-02.
5 Samtal med Klaus Stritzke, landskapsarkitekt på Sven A Hermelin AB, 2013-03-19.

4.5 Inventering och analys av utemiljön i sin helhet

Nedan redovisar vi inventering och analys över utemiljöns gemensamma drag.

4.5.1 Inventering

Televerket ligger i utkanten av Farsta, en kilometer öster om Farsta centrum i södra Stockholm. I omgivningen till anläggningen finns flervåningshus med bostäder och i sydöst ett mindre område med småindustrier och företag. Strax norr om Televerket går en motorväg, Nynäsvägen. Televerket ligger dock inbäddad i naturmark och anläggningen skymtas mellan träden när man närmar sig den från de kringliggande gatorna. Det första besökaren ser är de grå fasaderna och de röda fönsterkarmarna. När man närmar sig entrén från Mårbackagatan i söder öppnar naturmarken upp sig och man ser in på entréplan.

Besökare och anställda som anländer till fots eller med kollektivtrafik når Televerket från Mårbackavägen. Via en vaktkur kommer man sedan in på entréplanen. För att komma vidare till de olika gårdarna behöver man gå igenom byggnaderna och det kräver passerkort. Gårdarna är därför

Bild 8: Nyberg hade placerat träd nära fasaderna på flera av gårdarna, ett exempel är Katsuragården där träden närmast fasaden togs bort i omgestaltningen. Foto: Sven A Hermelin AB u.å.

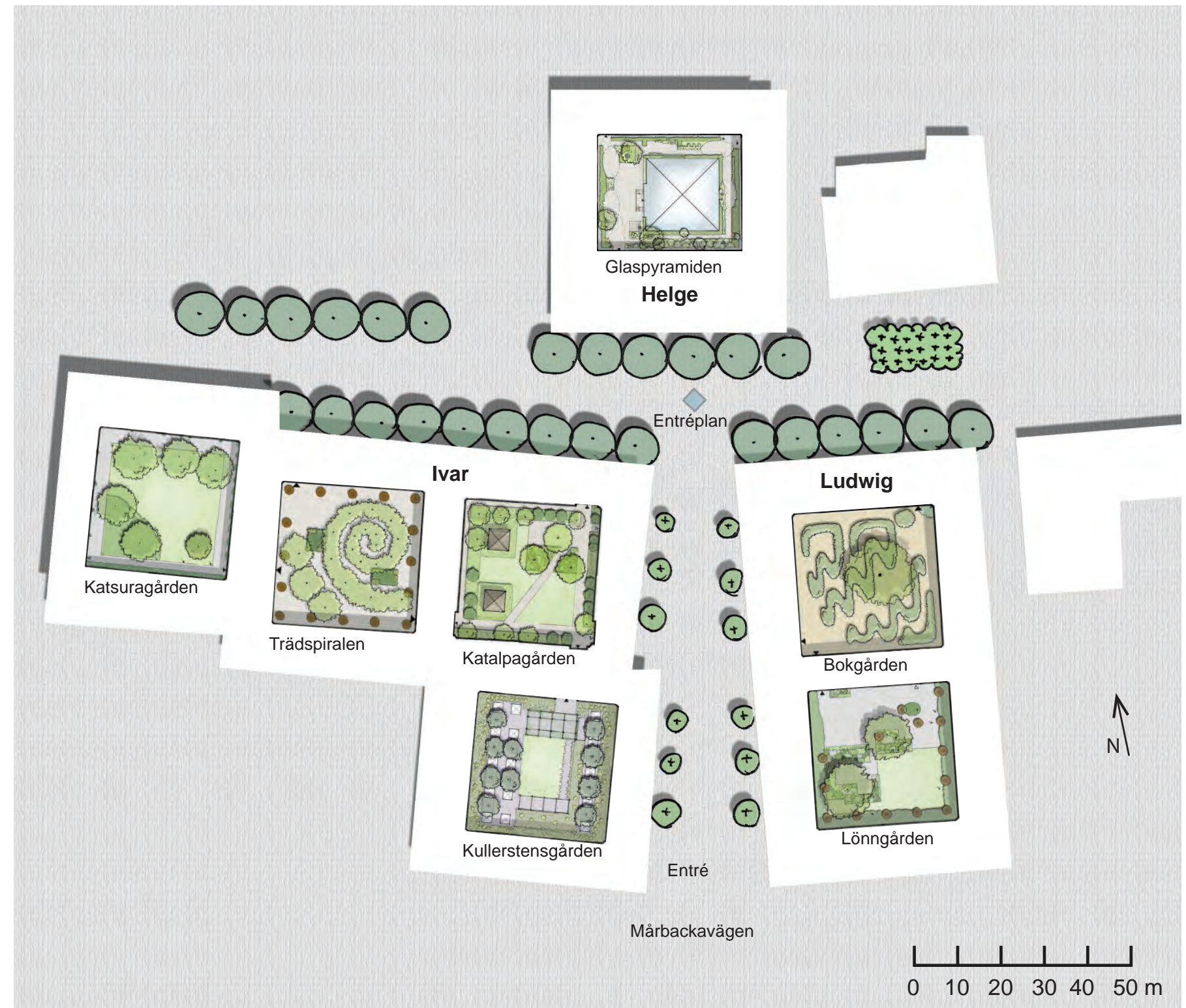

Illustration 5: Illustrationen visar utemiljöns utformning idag. Byggnaderna Helge, Ivar och Ludwig är samlade kring entréplan. I hus Ludwig finns Bokgården och Lönngården, i Helge Glaspysramiden och i hus Ivar Katsura, Trädspiralen Katalpagården och Kullerstensgården.

svåråtkomliga för utomstående. De som arbetar på Televerket och som därmed kan besöka gårdarna är därför ett begränsat antal människor som uppehåller sig där ofta. De anställda som anländer med bil kör dock in på en separat infart och parkerar nordöst om eller under byggnaderna. Idag arbetar närmare 1000 personer i dessa lokaler. Byggnaden befolkas vanligen dagtid och sommartid är det färre i anläggningen.

Gårdarna är lokaliserade i olika hus. En gård i hus Helge, fyra i Ivar och två i Ludwig (illustration 5). Byggnaderna som kringgärdar gårdarna är två till tre våningar höga förutom den södra fasaddelen i hus Helge som är fyra våningar (illustration 6). Alla gårdar är lika stora, 27x27 meter, förutom gården i hus Helge där fasaden senare byggdes ut i söder. Alla gårdar utom Katsuragården är byggda på bjälklag med verksamheter under. De olika gårdarna utformades för att betraktas, passera samt släppa ner ljus (Andersson 1995b). Två av gårdarna utformades även med uteserveringar. Idag ställs möbler ut på alla gårdarna. Fasadernas ytskikt består av räfflad betong och fönsterkarmarna är färgkodade i rött, mörkgrönt och gult. Den gula och mörkgröna färgen är inåt gårdarna och alla fönster som kan ses utifrån byggnaderna är röda.

Topografin är plan och den enda klimatmässiga skillnaden mellan gårdarna är en variation i skuggning då byggnaden varierar i höjd (illustration 6).

4.5.2 Analys

Televerket består av kontorslokaler vilket gör att människor använder gårdarna för aktiviteter kopplat till arbetet och raster. Vanligt är arbetarna använder gårdarna att sitta ute på när de äter lunch, gå ut och ta luft på rasten, passera när de ska till en annan del av byggnaden och ta en rökpaus. Detta gör att människor främst vistas på gårdarna under vår och sensommaren. Under vinterhalvåret betraktas utomhusmiljön främst från kontorsfönstern. Under vintern väljer också många att gå runt gårdarna inomhus istället för att korsa dem.

På grund av att gårdarna är svåråtkomliga upplevs de halvprivata. Eftersom de kan överblickas från kontorsrummen finns inga helt privata platser för enskildhet. Entréplan används som angöring och för att korsa då man rör sig mellan olika byggnader.

Skillnaden mellan de olika gårdarna gör att de kontrasterar och framhäver varandra. De varierande platserna hålls ihop av den speciella betongfasaden, rådhusvinet och fönster-

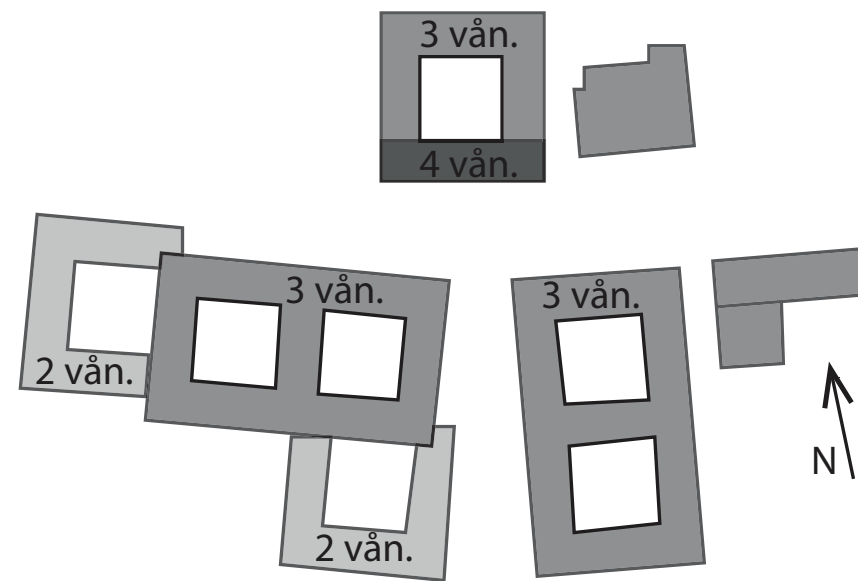

Illustration 6: Lokaliseringskarta som visar byggnadernas våningshöjd. Till största del är byggnaderna 3 våningar höga. Två mindre utskjutande delar är 2 våningar och i Helge har ena sidan byggts om till 4 våningar.

Bild 9: Gula och röda fönsterkarmar mot den räfflade betongfasaden. Foto: Bohlin 2013.

karmarna. I gestaltningen utformad av Nyberg finns en renskalad enkelhet och utarbetade få detaljer. Det fanns dock enbart möjlighet att vistas och sitta ner på två av gårdarna. Ursprungsgestaltningen utformades för att korsa och titta ner på. Träd växte under åren dock för fönstren och de hindrade ljuset från att komma in i lokalerna och arbetarna från att titta ut på gårdarna. Under omgestaltningen korrigerades detta. De tog bort alla träd som placerats för nära fasaden. Utemiljön används därför åter att titta ut på och som ljusinsläpp.

I omgestaltningen ökade Stritzke och Fagerström Trondes även detaljeringsnivån och skapat fler uteplatser. Vi anser dock att utformningen tenderar att bli plottrig och rörig utan överordnande arkitektonisk idé. I anläggningen kan man se att nedskärning i skötsel har lett till att detaljer slumpartat försvunnit.

Utomhusmiljöns främsta användare är de som arbetar på TeliaSonera. Andra användare är de som intresserar sig för kulturhistoriska utemiljöer, arkitekturhistoria samt tidigare besökare på Televerket.

4.5.3 Identifiering av kännetecknande drag

Genom att inventera och analysera de olika platserna samt kartor, planer och bilder kom vi fram till kännetecknande drag i Sven Olov Nybergs samt Klaus Stritzke och Ann Fagerström Trondes gestaltning. De presenteras i en punktlista. Därefter presenteras även förändringar som vi inte kunde koppla till en viss arkitekt.

Kännetecknade drag i Sven Olov Nybergs originalgestaltning

- Gårdarna utformas för att betraktas, släppa ner ljus och passeras.
- En idé per gård.
- Gårdarna kontrasterar mot varandra.
- Enkla och självförklarande former.
- Ett golv, begränsat materialantal och detaljer som upprepas.
- Pyramidformade smäckra ljusinsläpp.
- Ett exotiskt växtval med få sorter och många av samma sort.
- Markmaterial är stor- och smågatsten i granit, kullersten samt brunfärgat klyvklinker.
- Perenner används som grön matta
- Belysning med pollare. Pollarna förstärker rummen, rörelsen och belyser träden underifrån.

Kännetecknade drag i Klaus Stritzke och Ann Fagerström Trondes omgestaltning

- Detaljrik utformning med trädgårdskaraktär.
- Förstärker gårdarnas funktion som ljusnedsläpp genom att ta bort skuggande träd framför fönster.

Bild 10: Rökkurerna är nyare tillägg som inte passar in i den övriga gestaltningen. På Trädspiralen har ekkaren ersatts med plastkrukor. Foto: Bohlin 2013.

- Fler uteserveringar.
- Robusta ljusinsläpp i enkla geometriska former med bärande metallkonstruktion och glastrutor.
- Perenner används som gruppbyggare.
- Väl tilltagna, breda rabatter.
- Många arter, få individer.

Övriga skillnader mellan original och idag

- Detaljer så som ekkar och artrikedom saknas.
- Rökkurer skiljer sig från ljusinsläppen. De har liknande material men inte samma arkitektoniska uttryck.
- Ljusinsläppen är ersatta med låga kompakta triangelformade varianter.
- Plastkrukor samt gröna platsandlådor är tillagda.

4.6 Gestaltningssprogram

Vi utformade ett gestaltningssprogram för utomhusmiljön som gäller för samtliga innergårdar och entréplan. Det implementeras sedan på samtliga platser. Den första delen i

programmet utgår ifrån de kännetecknande dragen i Nybergs, Stritzke och Fagerström Trondes gestaltning. Punkterna definierade det uttryck som eftersträvades. De användes även för att få en historisk koppling och en sammanhållen helhet i vår gestaltning.

Den andra delen av programmet grundar sig på inventering och analys. Den utgår även från våra ställningstaganden och reflektioner ifrån kapitlet Teorier och lagar. Vi eftersträvar sammantaget att vår gestaltning ska inordnas i den identifierade strukturen och förstärka karaktärer där de försvunnit.

Detta är programpunkterna utifrån originalutformning och omgestaltning.

- Gårdarna utformas för att betraktas från fönsterna, släppa ner ljus och passeras (Nyberg).
- En idé per gård (Nyberg).
- Gårdarna kontrasterar mot varandra genom varierande rumslighet (Nyberg).
- Enkla och självförklarande former (Nyberg).
- Förstärker gårdarnas funktion som ljusnedsläpp genom att ta bort skuggande träd framför fönster. (Stritzke & Fagerström Tronde).
- Ett golv, grönt eller hårdgjort (Nyberg).
- Begränsa och upprepa antalet material och detaljer (Nyberg).
- Väl tilltagna, breda rabatter med matt- eller gruppbyggande perenner (Nyberg, Stritzke & Fagerström Tronde).
- Begränsa antalet skuggande element då gårdarna ska fungera som ljusinsläpp (Stritzke & Fagerström Tronde).
- Markmaterial av stor- och smågatsten i granit, kullersten samt brunfärgad klyvklinker (Nyberg).
- Belysning med pollare (Nyberg).

Gestaltningen för de olika platserna förhåller sig även till dessa programpunkter som utgår ifrån litteratursökning, inventering och analys. I parentes efter programpunkten redovisas vad punkten utvecklats ifrån.

- Påminna om platsens historia samt ta hänsyn till att det är en kulturhistorisk miljö då det har ett pedagogiskt värde (Riksantikvarieämbetets värderingssystem).
- Ta hänsyn till alla tidsskikt och se anläggningen som helhet (Florendsdeklarationen).

- Erbjuder nya upptäckter vid upprepade besök då många av användarna arbetar på Televerket och besöker platserna dagligen (egen inventering).
- Visa hänsyn till karaktär och upplevelse av platsen (Québecdeklarationen).
- Utforma gestaltningssförslag och växtval som tar hänsyn till årstidsvariationer (egen inventering).
- Ersätta rökkurerna, som även används som väderskydd, med en enklare mer stilren, smäcker modell inspirerad av befintliga ljusinsläpp (egen inventering).
- Fönsterkarmar som inte följer färgkodningen lackeras om för att den enkla sammanhållna utformningen ska bestå (egen inventering).

4.7 Plats för plats

Nedan går vi igenom samtliga gårdar och entréplan. Först beskriver vi gårdarnas utformning från 1969 och fram till idag 2013. Därefter redovisar vi vår bedömning av platsen idag. Analysen beskriver upplevelse, karaktär, rum och rörelse utifrån Branzells metod. I analysen används begreppen enligt metoden för att redovisa utnyttjarens rumsupplevelse. Analysen redovisas i ordningen karaktärsgivande element, karaktär, rumslighet, rörelse och slutligen en bedömning av gårdens kvalitéer.

Värderingen visar platsernas värden och vad som behöver förbättras, värderingen är steg ett i Riksantikvarieämbetets värderingssystem. Programmet redovisas för de olika platserna och svarar på de brister som identifierades i analysen på de olika platserna. Programmet utfördes som steg två i Riksantikvarieämbetets värderingssystem. I programmet föreslogs åtgärder till de brister som identifierats i analysen. I programmet tog vi även ställning till om platsen skulle restaureras, bevaras, varsamt omgestaltas eller omgestaltas. Gestaltningen och skötselmålen utfördes som steg tre i Riksantikvarieämbetets värderingssystem. Gestaltningen utformade de åtgärder som bestämts i programmet. Slutligen utformade vi skötselmål, de svarar på det gällande trädgårdsavtalets brister och är tänkt att implementera gestaltningen samt bevara de identifierade värdena. Skötselmålen delades in i skötsel och underhåll beroende på vad det gällde för åtgärder.

4.7.1 Entréplan

Entréplan består av ett stort T-format utrymme mellan huskropparna och inramas av två till fyra våningar höga fasader med röda fönsterkarmar. Till entréplan anländer man i söder och receptionen ligger i norr, i linje med entrén. Entréplanen anlades enligt Nybergs gestaltning med granitgolv och rader med vitpil *Salix alba 'Calva liempde'*, i östvästlig riktning. I gaturummet i nordsydligriktning möttes man av en enkel rad med flaggstänger. Flaggstängerna är dock borta och ersatta med en lönnallé. Fasaderna i nordsydlig riktning bekläddes fasaderna med råhusvin *Parthenocissus tricuspidata*. Öster om huvudentrén planterades en tät grupp med 18 hästkastanjer *Aesculus hippocastanum* som formklippes och framför entrén stod en staty av en häst..

På entréplan lades gångstråken längs med fasaden medan bilar kör i mitten av gaturummet. Marken belades med smågatsten och lutar mot en rännal i mitten av rummet. Utanför huvudentrén fanns en staty i form av en häst. Statyn är idag ersatt med en fontän med vattenspegel som har skugg gröna runtomkring.

I samband med omgestaltningen av gårdarna krävde TeliaSonera att vitpilarna och hästkastanjerna skulle hållas nere i storlek, då de hindrade ljuset att komma in i kontorsrummen. Stritzke och Fagerström Tronde ville ha kvar pilarnas naturliga form och förordade därför hamling med

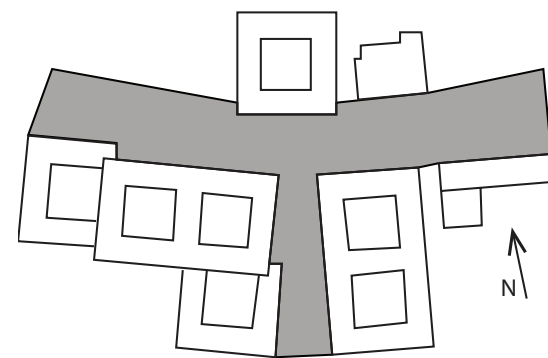

Illustration 9: Lokalisering av Entréplan.

Bild 11: Rännanalen går mitt i gaturummet och möter den rödgrå smågatstensytan. Foto: Nyberg u.å.

Bild 12: Vy från vaktkuren mot huvudentrén. Storskaligt, hårdgjort gaturum. Foto: Bohlin 2013.

Bild 13: Vitpilen hamlas vid flera beskärningspunkter för att hålla nere dess volym i förhållande till byggnaderna. På fotot har det högra trädets hamlats men inte det vänstra. Foto: Sven A Hermelin AB u.å.

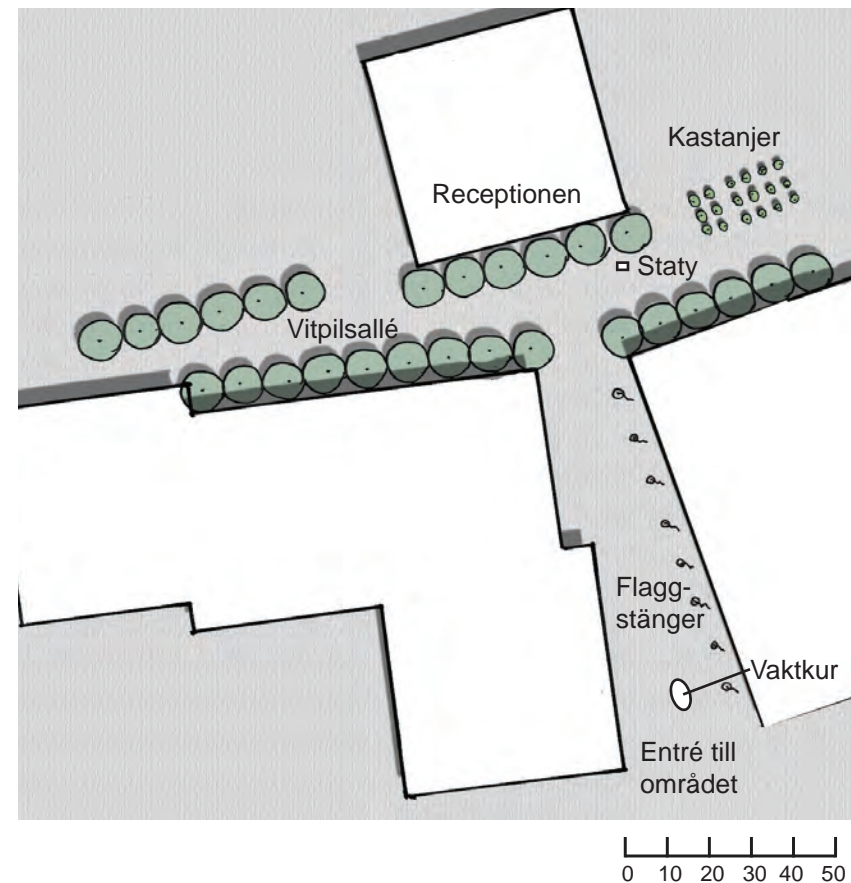

Illustration 7: Originalgestaltningen utformades med en vitpilsallé i rummets västöstliga ritning och med flaggstänger i nord sydlig riktning. I nordöst planterades en grupp med kastanjer.

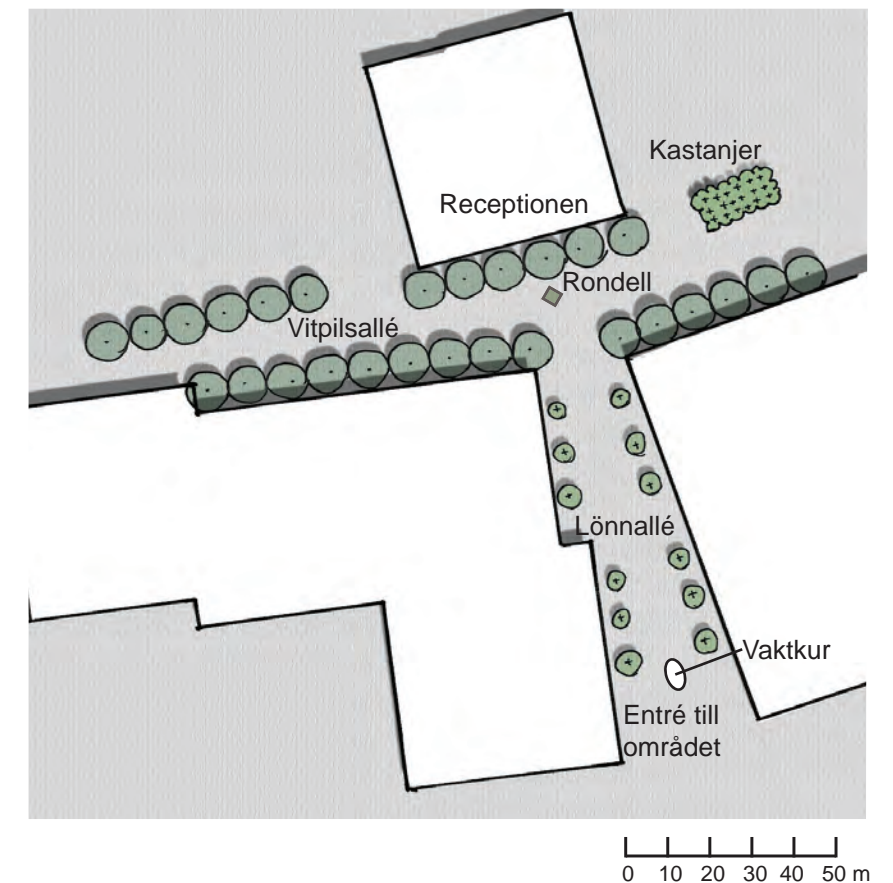

Illustration 8: Flaggstängerna ersattes med en lönnallé. En rondell tillsattes framför receptionen. Vitpilarna började hamlas för att de inte skulle skymma fönstren.

Bild 14: Detta är dagens utsmyckning framför huvudentrén, en fontän kringgärdad av skugg gröna. Foto: Bohlin 2013.

flera beskärningspunkter. Genom vägledning av landskapsarkitekterna utformade man ett beskärningsprogram för pilarnas kronor med ett hamlingsintervall på 3 till 5 år. Hästkastanjerna var ursprungligen tänkta att bli ett formklippt tak över cafémöblerna så vid omgestaltningen återupprättade man formbeskärningen.

Lönnallén *Acer sp.* som står längs fasaderna i nordsydlig riktning placerads i rader med vartannat träd och belysningspollare. I gaturummet planterades intill fasaderna skugg gröna *Pachysandra tereminalis*, lilja *Lilium sp.* och tulpan *Tulipa sp.* Idag har flera av lönnarna döda toppar och låg tillväxt-

hastighet. Perennplanteringarna har även de stora luckor. Statyn är idag utbytt mot en fontän. Fontänen är kvadratisk och vriden 45 grader mot receptionen och kring fontänen finns en låg skugg grönaplantering. De skapar tillsammans en rondell som fordon kan runda när de hämtar och lämnar besökare vid huvudentrén.

4.7.1.1 Analys

Platsen är överblickbar, enkel, statisk, ordnad och har många olika rörelser. Huskropparna är platsens ramverk och de huvudsakliga elementen är ett stenbelagt golv med trädtrader i. Rummet upplevs storskaligt, kallt och funktionsstyrt samtidigt som det har dignitet och är väl anpassad till behovet. Det krävs dock mycket aktivitet för att gaturummet inte ska upplevas ödsligt. Entréplanen domineras av rörelse främst mellan grindarna och receptionen, övrig rörelse sker mellan byggnadernas olika entréer.

Rondellen upplevs vriden och något malplacerad. Den är fylld dock en viktig funktion i att fungera som ett rundningsmärke för bilarna och att den är så låg att den inte skymmer receptionen från entrén.

Skugg grönan som trivs i halvskugga till skugga är placerad i rondellen och längs söderfasader där det är full sol. Detta olämpliga val ser därför ljusgrön och tanig ut.

De hårdgjorda materialen dominerar karaktären på platsen. Det finns dock en tydlig årsvariation med trädens och rådhusvinets knoppsprickning, höstfärgning och deras fallande löv. Granitgolvet och betongväggar är statiska material som gör det lätt för platsen att ha kvar sitt ursprungliga uttryck. Detta gör att originalutformningen i stort är bevarad.

4.7.1.2 Värdering

Entréplanen har tre högre kulturhistoriska värden och värdet problemlösning är mycket högt. Identitetsvärdet och Patina är däremot låg då platsen upplevs hård och kall.

4.7.1.3 Program

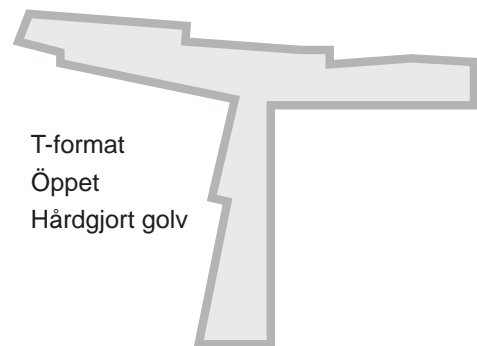
Träden är viktiga i rummet men då lönnarna har dålig vigör ersätts dessa med nya träd av annan art. Vitpilarna bevaras dock då de har en livslängd på cirka hundra år. De klarar sig därför ett par decennier till om beskärningen fortsätter att utföras korrekt. Då det inte råder några andra större problem på platsen lämpar sig en varsam omgestaltning. I gestaltningen byts även skugg grönan i rondellen och längs fasaderna i det nordsydliga gaturummet ut mot soltåligare perenner.

- Byt ut lönnarna mot nya träd
- Beskär hästkastanjerna för att behålla dess form
- Utforma nya planteringar i rondellen och längs fasaderna

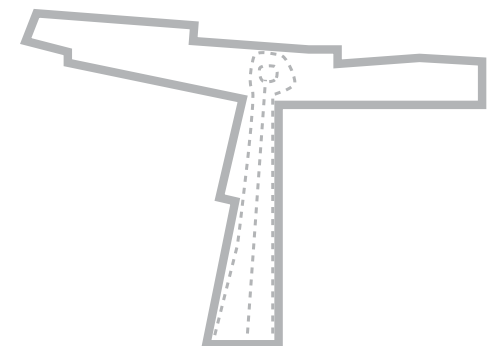
4.7.1.4 Gestaltning

Lönnarna ersätts med mahognykörsbär *Prunus x schmittii*. Träden planteras i sammanhängande växtbäddar med skelettjord under körytorna så att trädet får tillräckligt stort rotutrymme. Trädet som ersätter lönnen behöver vara något högre än byggnadens 10 meter så att den kan ta ner skalan. Trädet ska även komplettera vitpilen genom att bidra med vit vårblooming och höstfärg. Trädet får heller inte vara för brett då ljus måste komma in genom kontorsfönstren och den inte får blockera trafiken. Mahognykörsbär svarar mot dessa krav och dess luftiga smala gestalt upplevs ovanlig precis som många av de arterna som användes i originalgestaltningen. Mahognykörsbär är ett smalkronigt träd som blir 10-12 meter

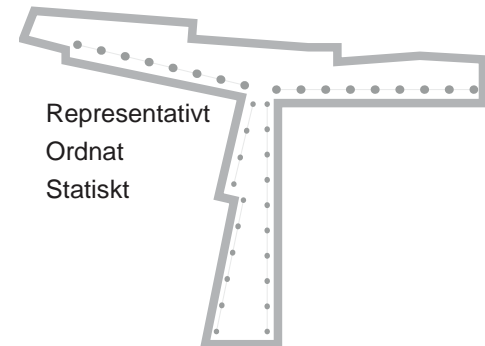
Analys - rumslighet

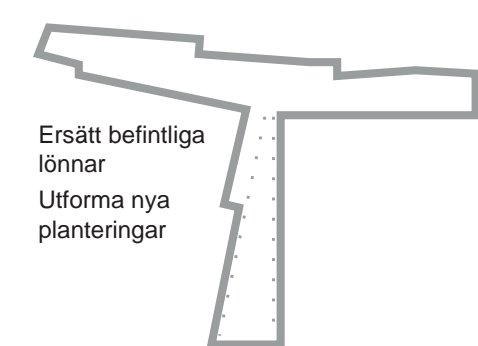
Analys - rörelse

Analys - karaktär

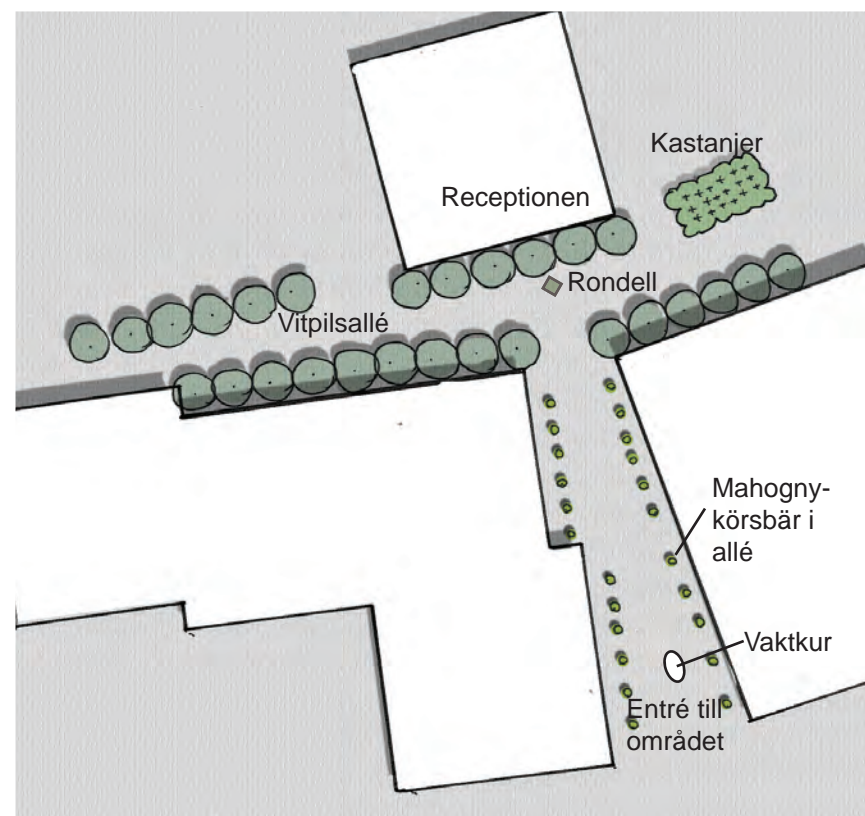

Program

Tabell 5: Värdering av kulturhistoriska värden enligt Riksantikvarieämbetets värderingssystem.

Estetisk helhet	4
Problem lösning	5
Arkitektonisk idé	4
Patina	2
Skick	3
Identitetsvärde	2

0 10 20 30 40 50m

Illustration 10: I vårt förslag ersätts lönnarna med mahognykörsbär. De placeras på halva avståndet och kompletterar vitpilen med glänsande bark, form, vårbloom och höstfärg.

Illustration 11: Växtillustration över växterna som planteras i rondellen och längs fasaderna. I en matta av alunrot planteras grupper av blåtåtel.

Växtförslag

Tillägg

Prunus x schmittii - mahognykörsbär

Heuchera 'Green Spice' - alunrot

Molinia caerulea 'Overdam' - blåtåtel

Crocus tommsinianus 'Ruby Giant' - botanisk krokus

Galanthus nivalis - snödroppe

Tulipa 'Purple pride' - tulpan, ljuslila

Tulipa 'Recreado' - tulpan, lila

Tulipa 'White dream' - tulpan, vit

högt, har vit blomning i maj och höstfärger. Den har också en varm brun glänsande ton i barken året om.

Vid plantering av mahognykörsbäret halveras avståndet mellan träden i jämförelse mot lönnarnas placering idag. Två körsbär placeras in mellan belysningspollarna istället för ett. Lönnarna står glest och då körsbäret är mer smalkronigt klarar det inte av att fylla den önskade volymen med enbart ett träd. I planteringen i rondellen samt i planteringarna längs fasaderna ersätts skuggrönan med perenner som klarar den tuffa utsatta miljön med mycket sol och bilar. Perennerna ska vara marktäckande för att förhindra ogräs. Marktäckaren kompletteras med ett halvhögt gräs som skapar höjd men vars skira vippor går att se igenom. Perennerna kompletteras med vårblomande lökväxter som bidrar med våmprakt. Blomningen avlöses med en vit sky av körsbärsblommor samt bladutsprickning hos perenner och träd. På hösten färgar mahognykörsbäret i gult, träden tappar bladen och perennerna vissna ner.

4.7.1.5 Skötsel

Hamlingen av vitpilen fortsätter enligt den form som träden har idag med stora huvudgrenar och flera beskärningspunkter. Vart tredje år klipps skotten tillbaka till strax utanför tidigare beskärningspunkt. Även kastanjerna ska i fortsättningen beskäras. De beskärs i juli, augusti eller september vart tredje år. Klippningen syftar till att skapa ett tak över uteserveringen.

De nyplanterade mahognykörsbären uppbyggnadsbeskärs de första tre åren. Trädkronorna lyfts till slutgiltiga 3 meter.

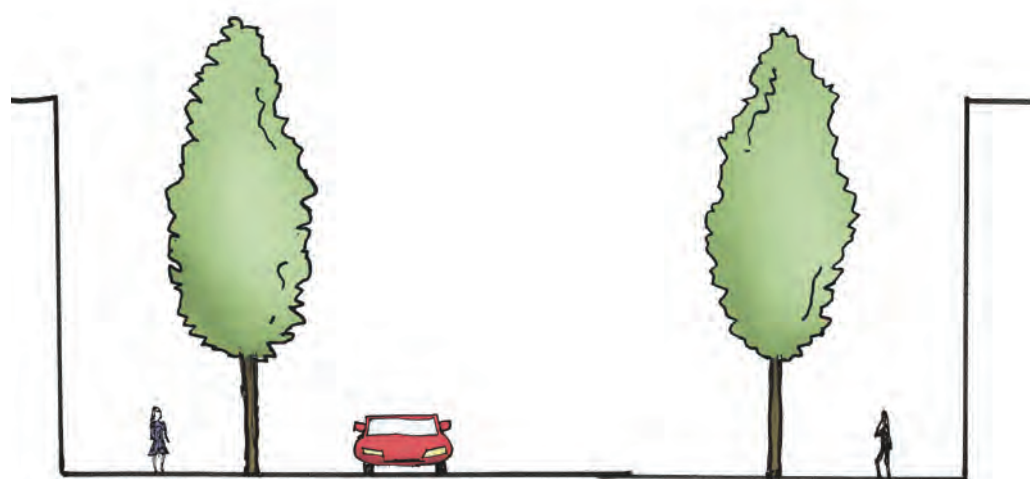

Illustration 12: Typsektion för smalaste delen i de fullvuxna mahognykörsbärens gaturum. Träden skapar högvuxna smala volymer som inte växer ut framförer fönster eller i gaturummet. Skala 1:200.

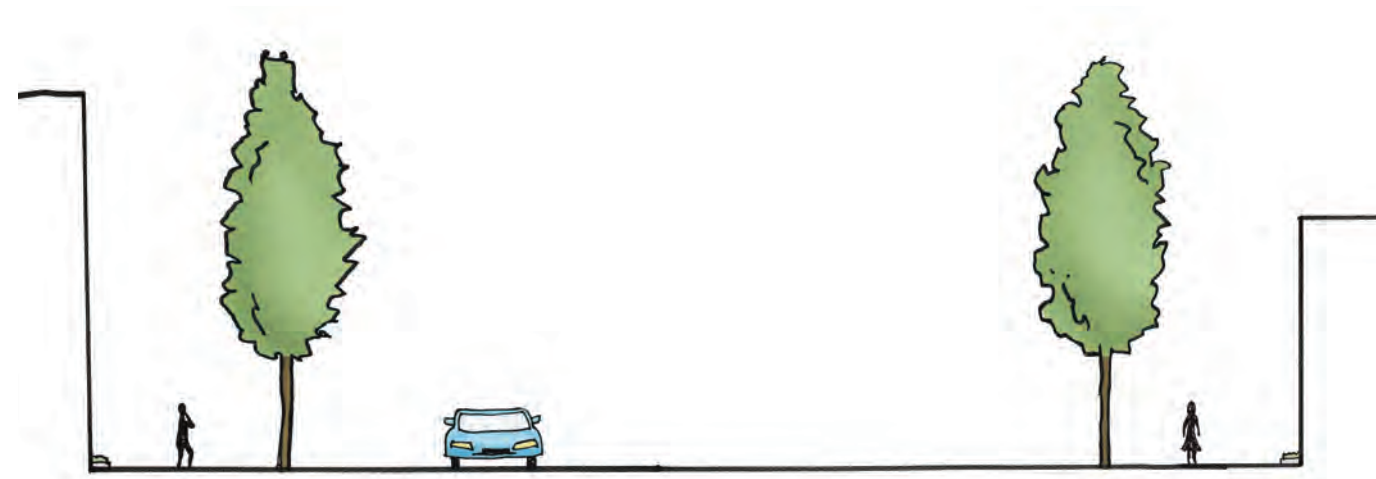

Illustration 13: Typsektion för bredaste delen i de fullvuxna mahognykörsbärens gaturum. Träden tar ner skalan på byggnaderna. Skala 1:200.

4.7.2 Bokgården

Bokgården inramas av fasader med tre våningar och gula fönsterkarmar. Till gården finns det tre entréer. I originalutformningen planterades enligt Nybergs utformning en slingrande formklippt bokhäck *Fagus sylvatica*. I utformningen av häcken hämtade han inspiration från japanska tecken. Häcken kompletterades med ett bokträd *Fagus sylvatica*, en ginko *Ginko biloba* i nordöstra hörnet och marken belades med brunbränt klyvklinker. Klinkern valdes då den under vintersäsongen ger en dekorativ färg effekt mot bokens brunröda blad (Nyberg 1966, s. 95).

Häckarna var i originalutformningen en meter höga men ökade förmodligen i höjd med tiden. Häckarna skuggade och skymde då sikten för de med fönster på bottenplan och de krävde därför att häckarna skulle hållas nere. En annan förändring som skedde var att häckarna började variera i höjd. Enligt ritningen skulle det vara en jämn höjd, men på grund av ojämn klippning började häcken bölja även i höjddled. Idag finns det luckor i bokhäcken där plantor är borttagna.

Bokträdet flyttades någon gång mellan 1978 och 1992 enligt flygfoton från Lantmäteriet, till mitt på gården. Anledningen till omplaceringen tror vi var att trädet blockerade fönstren.

Andra förändringar som skett är att skugggröna *Pachysandra terminalis* planterades in under bokträdet och krokus sattes under häckarna. Klyvklinkerytan har stora ojämnheter i stenläggningen och enskilda plattor ligger löst. Det finns även

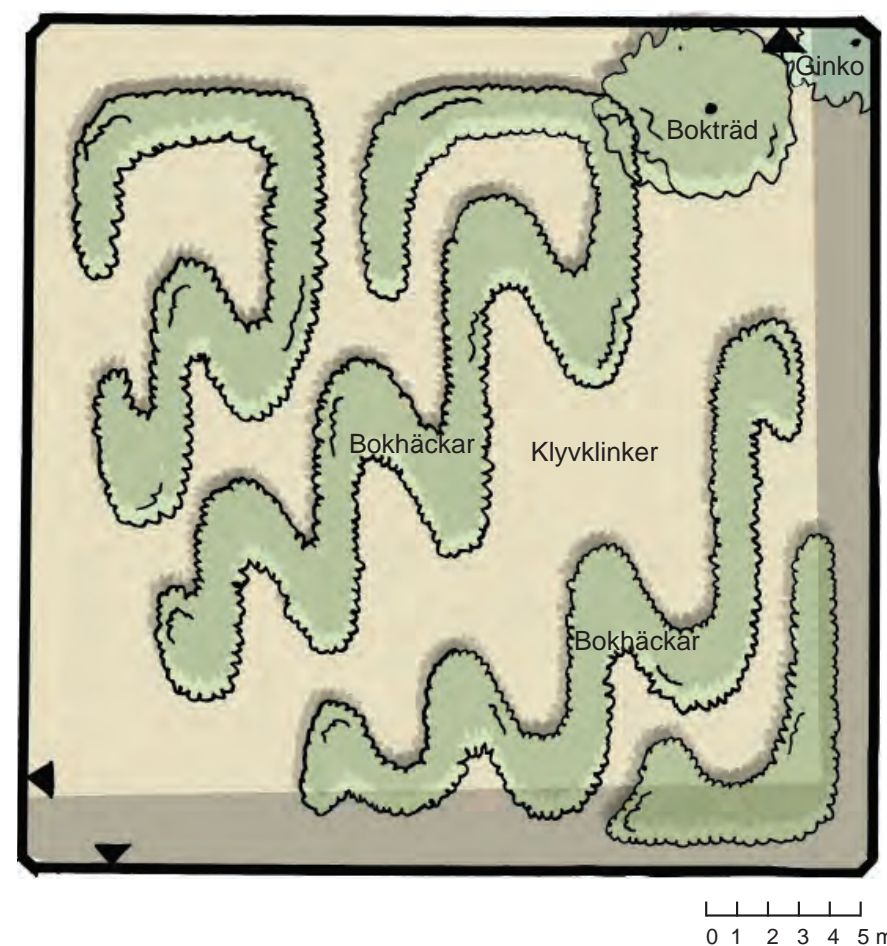

Illustration 14: Nybergs gestaltning med slingrande bokhäckar. I nordvästra hörnet står ett bokträd och en ginko. Golvet består av brunbränt klyvklinker.

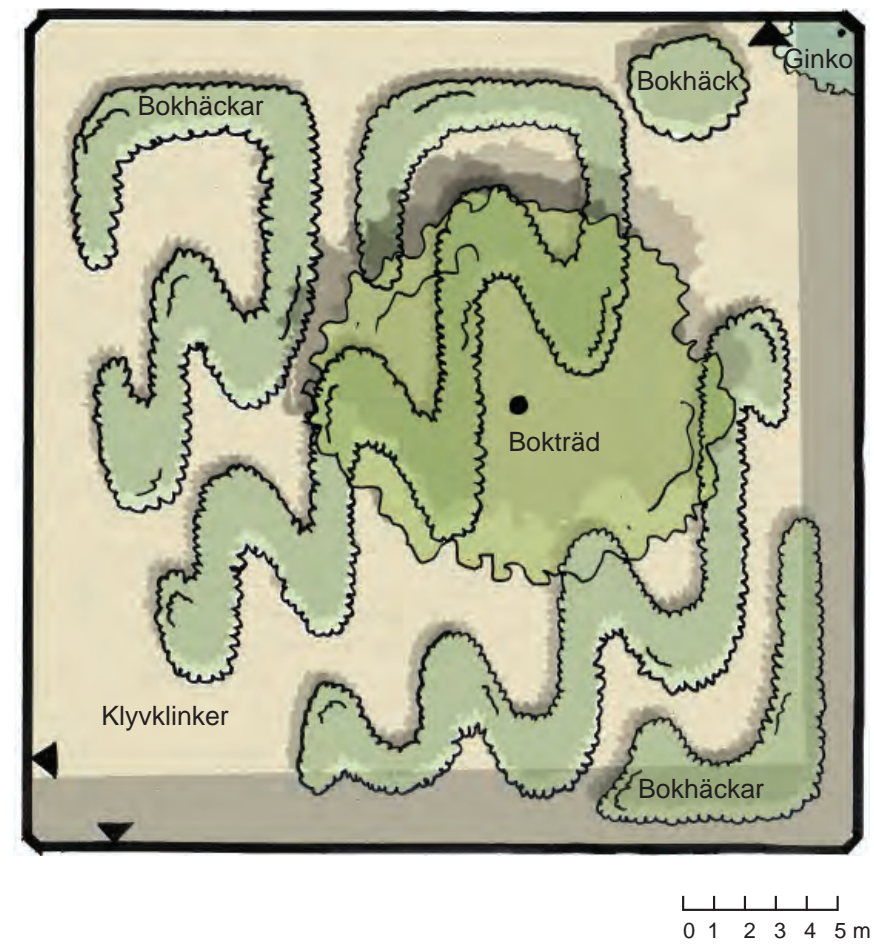

Illustration 15: Bokträdet flyttades senare till mitt på gården där det står idag.

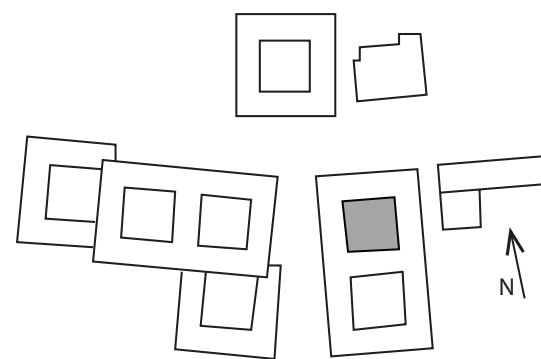

Illustration 16: Lokalisering av Bokgården.

Bild 15: Häckarnas höjd varierar idag. I originalutformningen var alla häckar på samma höjd. Foto: Sven A Hermelin AB u.å.

Bild 16: Bokträdet stod i originalgestaltningen nära entréen. Foto: Sven A Hermelin AB u.å.

Bild 17: Döda buskar sågades av och stubbarna lämnades kvar. Bitvis ligger klinkerplattorna löst. Foto: Bohlin 2013.

två luckor i bokhäcken där plantor sågats ner och stubbarna sparats. Under 2000-talet installerades en rökkur intill den sydöstra entrén.

4.7.2.1 Analys

Karaktären på platsen upplevs ordnad och böljande. Den byggs främst upp av den slingrande bokhäcken och det mäktiga bokträdet. Bokträdet dominerar platsen med sin breda krona och bildar en fokuspunkt på gården. Trädet känns rotad i platsen och inger lugn och trygghet. Den snirkliga häcken skapar mindre rum att utforska och ta skydd i.

Under bokträdet finns ett stort rum och mindre rum vid entréerna och rökkuren. En gång kopplar samman de olika rummen genom ett diagonalt stråk över gården. När man rör sig mellan entréerna styr bokhäckarna och bokträdet. Markmaterialet är slitet och uppbrutet och upplevs förfallet.

Under året sker en dynamisk förändring. På våren blommar krokus därefter får boken och ginkon blad. På hösten färgar bladen i gult och bokens blad torkar sedan till en gyllene färg medan ginkon tappar bladen. De gyllenbruna bokbladen kompletterar under vintersäsongen markmaterialets rostbruna färg.

Bokhäcken och trädet ger platsen dess identitet och tilltalande enkelhet samtidigt som de skapar kvalitéer. Få genomförda justeringarna gör att Bokgården än idag är troget sin original-idé. Nyberg utformade gården med få material och en tydlig arkitektonisk idé och då gården är välbevarad är den ett utmärkt exempel på Nybergs gestaltning. Skulle bokträdet eller häcken tas bort kommer platsens karaktär förändras helt.

4.7.2.2 Värdering

Platsen har 5 höga kulturhistoriska värden där Arkitektonisk idé och Identitetsvärdet är mycket högt. Platsen har därmed stora värden som ska bevaras (se värdering nere i högra hörnet).

4.7.2.3 Program

Känsligheten på platsen ligger i häckens form som kräver återkommande skötsel för att bestå. Formen är idag otydlig då den varierar i höjd. Med ett beskärningsprogram restaureras häcken tillbaka till den form och det uttryck Nyberg eftersträvade. Klyvklinkerytans uppbrutna och slitna beläggning åtgärdas.

- Forma om häcken, så den inte varierar i höjd
- Lägg om markbeläggningen

4.7.2.4 Skötsel

Skötseln utformas för att behålla gårdens kulturhistoriska värden. Detta sker genom underhåll och skötsel av de befintliga elementen. Då häckens höjdvariation går emot Nybergs originalutformning restaureras häckens form genom att återklippa häcken på samma höjd. Häcken klipps 120 cm ovan marknivå. Höjden överensstämmer med dagens genomsnittliga höjd och den möjliggör att arbetarna i kontorsrummen på bottenvåningen kan se ut. Häckens kanter rundas även till för att ytterligare framhäva den böjda formen och för att återgå till den ursprungliga formen. För att bevara häckens form klipps den tre gånger per år. Sista klippningen sker i augusti vilket gör att formen är definierad under vintersäsongen. Höjden på häcken kontrolleras vart femte år då höjden tenderar att krypa uppåt. Häcken får dock inte klippas för låg eftersom man då klipper ner den genomgående stammen vilken inte går att få tillbaka.

Genom att definiera och förenkla häckens form blir den organiska formen lättare att upptäcka och utformningen upplevs mer genomtänkt. Genom regelbunden klippning hålls häcken tät, både sommar- och vintertid.

4.7.2.5 Underhåll

Då en lucka uppstår i häcken som intilliggande buskar inte kan fylla upp planteras nya häckplantor in. Dagens två luckor fylls igen med nya plantor.

Klyvklinkergolvet är i dåligt skick och ska därför tas upp och läggs om. Till perennplanteringen tillförs ett nytt jordlager på 10 cm och nya krokusar planteras som kompletterar de befintliga.

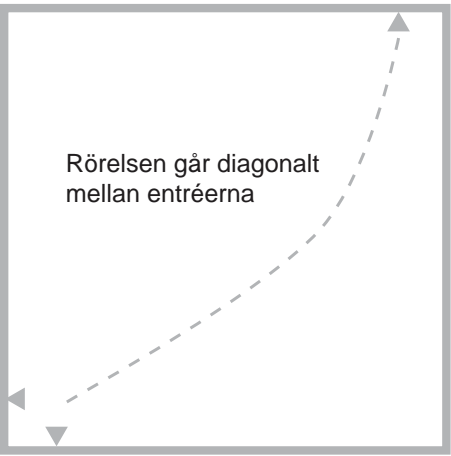

Bild 18: Rörelsen över gården går från entré till entré men genom häckarnas böljande form upplevs den inte styrd. Ett rum bildas under bokträdet. Foto: Bohlin 2013.

Analys - rumslighet

Analys - rörelse

Analys - karaktär

Program

Tabell 6: Värdering av kulturhistoriska värden enligt Riksantikvarieämbetets värderingssystem.

Estetisk helhet	4
Problem lösning	3
Arkitektonisk idé	5
Patina	4
Skick	4
Identitetsvärde	5

4.7.3 Lönngården

Lönngården inramas av fasader med tre våningar och gula fönsterkarmar. Till gården kommer man från en entré i nordvästra hörnet. Det finns dock ytterligare en dörr från lunchrummet i nordöst. Lönngården utformades i originalförslaget med 10 flerstammiga lönnar *Acer platanoides* i en markbeläggning av klyvklinter. Under lönnarna fanns en uteservering. Längs fasaderna anlades en planteringskant med skuggröna *Pachysandra terminalis* samt olika liljor och lökväxter (Nyberg 1966, s. 94). Enligt Nybergs ritning placerades 13 stycken ekkar i planteringsbården och tre ekkar intill uteserveringen under lönnarna. Belysningspollare placerades även i grupper för att lysa upp träden underifrån. Vid fasaderna planterades rådhushvin *Parthenocissus tricuspidata*.

I Stritzke och Fagerström Trondes omgestaltning bevarades två av de tidigare tio lönnarna, som idag står i sydvästra hörnet och i mitten på gården. Klyvklintergolvet byttes ut mot en gräsmatta i den södra delen av gården och mot storgatsten i den norra delen. Stritzke och Fagerström Tronde tillförde även fler planteringsytor efter önskemål från TeliaSonera. Landskapsarkitekterna ville bevara skuggrönaplanteringen och ekfaten som ram och placerade därför planteringarna i gräsmattan. Planteringarna är blockformade med många arter i mindre grupper. I sydväst anlades en storgatstensyta med kringgårdande blockformade planteringarna. Rådhushvinet är

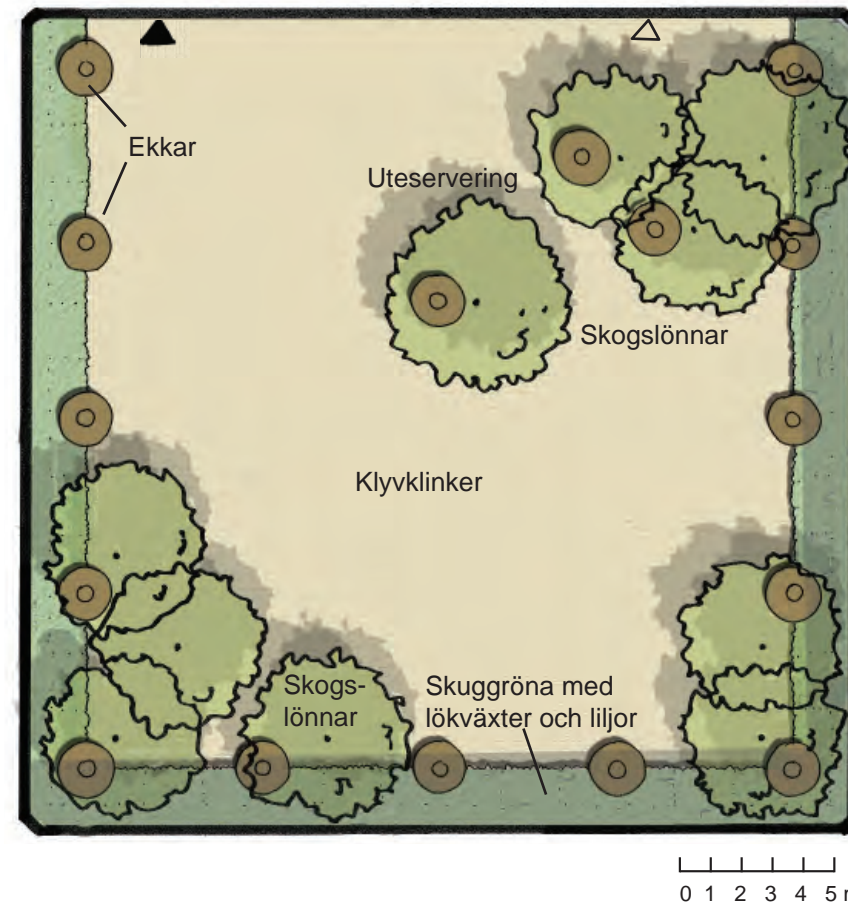

Illustration 17: Nybergs gestaltning av Lönngården med 10 lönnar, 16 ekkar och klyvklinter golv. Under lönnarna skapades en uteservering. Skuggröna, lökväxter och liljor ramade in platsen.

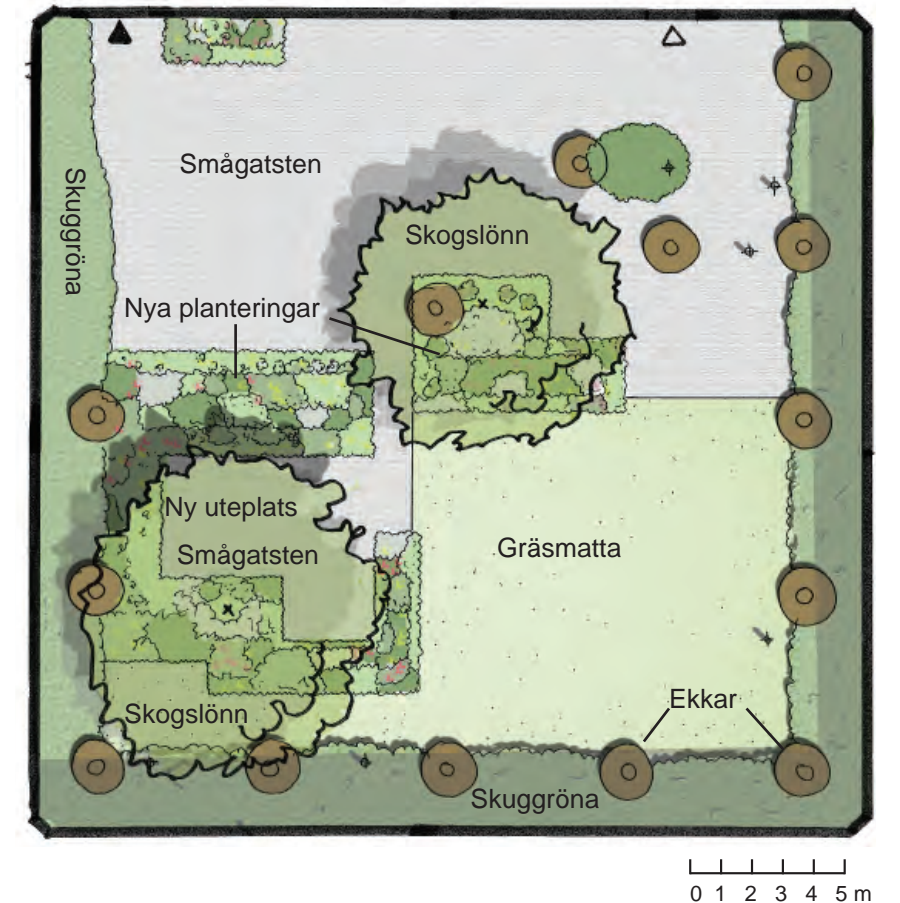

Illustration 18: Stritzke och Fagerström Trondes omgestaltning där klyvklintergolvet byttes ut mot smågatsten, detaljer av storgatsten och en gräsmatta. De sparade ramen av skuggröna och utformade nya planteringar inom den. Enbart två av lönnarna är kvar. Ekkaren är idag borta då de förföll.

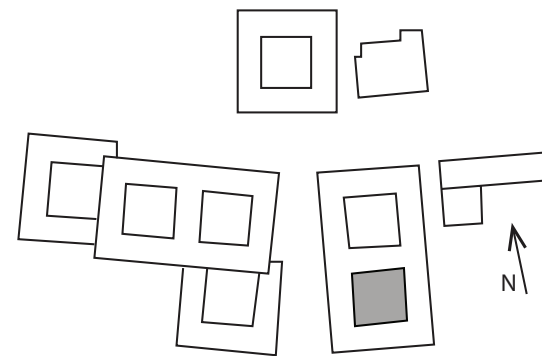

Illustration 19 : Lokalisering av Lönngården.

Bild 19: I originalgestaltningen stod flera flerstammiga lönnar på gården och längs hela fasaderna växte rådhushvin. Foto: Sven A Hermelin AB u.å.

Bild 20: I skuggrönan stod ekkar omgivna av olika sorters lökväxter och liljor. Foto: Nyberg u.å.

Bild 21: De nytillkomna planteringsytorna har en blockform med många olika perenner. Foto: Bohlin 2013.

avklippt vid första våningen. Då ekkaren började förfalla togs de bort runt 2008⁶.

4.7.3.1 Analys

Gården upplevs rofylld, omslutande, överblickbar och böljande. Den byggs framförallt upp av de två stora paraplyformade lönnarna men gårdens samtliga element arbetar tillsammans för att skapa en mjuk inramning av platsen och dess besökare. De två lönnarna sträcker sig ut över de öppna ytorna och skapar ett tak. Under kronorna finns en stenyta och låga perennmattor. Den rakt formade skugggrönaplanteringen som omgärdar gården skapar en lugn grön miljö. Däremot har de senare tillkomna perennplanteringarna en rörig inverkan med sin kantiga blockform som inte går igen på någon annan gård. Gårdens former är geometriska och kantiga på plan men upplevs mjuka och tillrundade på plats.

Gården har tre rum, två hårdgjorda och ett grönt. Det gröna rummet är i södra delen av gården och innefattar gräsmattan, de blockformade planteringarna och en mindre uteservering. De hårdgjorda rummen finns i nordväst och nordöst. Rummens storlek är oproportionerliga i förhållande till dagens behov. Den hårdgjorda entréytan i nordväst, upplevs till exempel onödigt stor. Uteserveringen i det gröna rummet verkar inte användas medan uteserveringen i nordöst är för liten då den bryts av med en cirkulär plantering. Rörelsen mellan rummen är begränsad då gården är en vistelseyta och

6 Samtal med Bo Karlsson, föredetta anställd hos tidigare förvaltare Kungsfiskaren. Telefonintervju, 2013-02-22.

främst lokaliserad till de båda entréerna.

Platsens kvalité ligger i dess gröna lummighet med lönntaget som ger en behaglig skyddande inramning. Gården förmedlar dessutom ett lugn då den i stort sätt är rörelsebefriad. Planteringarnas utformning och innehåll upplevs dock stökiga. På grund av de gradvisa förändringarna samt omgestaltningen är utformningen på Lönngården kraftigt ändrad sen originalet.

4.7.3.2 Värdering

Platsen har ett högre värde, Identitetsvärde, som består i de ro- och trygghetskänslor man upplever som besökare. Platsen har ett relativt lågt värde i dess Arkitektoniska idé, då den inte lämnar något särskilt avtryck hos sin besökare varpå platsen upplevs slätstruken.

4.7.3.3 Program

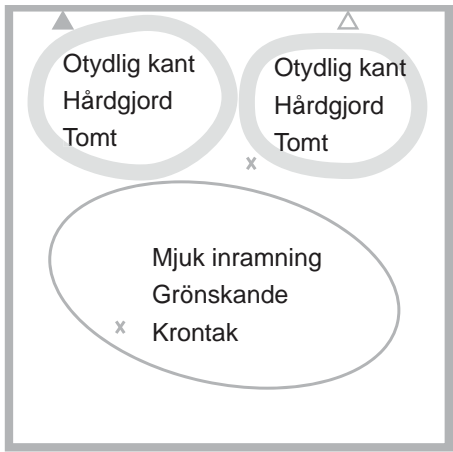
Gårdens form renodlas genom en omgestaltning som hämtar inspiration från originalutformningen. I omgestaltningen tas hänsyn till den mjuka inramningen av gården och dess lummiga karaktär. I arbetet med att omforma gården stärks det Arkitektoniska värdet och karaktären så att besökaren får ett starkare intryck av platsen. I den nya utformningen anpassas gården efter nuvarande funktionskrav. Bland annat genom att justera rumsstorleken så att den hårdgjorda ytan i sydväst tas bort, den i nordväst förminskas och den i nordöst förstoras. Dessutom planteras ytterligare ett träd in på gården för att bryta lönnarnas symmetri. Rådhusvinet tillåts slutligen växa på hela fasaden.

- Omgestalta perennplanteringarna i en renodlad form
- Anpassa uteserveringens storlek efter funktion och behov
- Bryt symmetrin mellan de två lönnarna genom att plantera in ett träd
- Låt rådhusvinet växa upp då det idag ser stympat ut

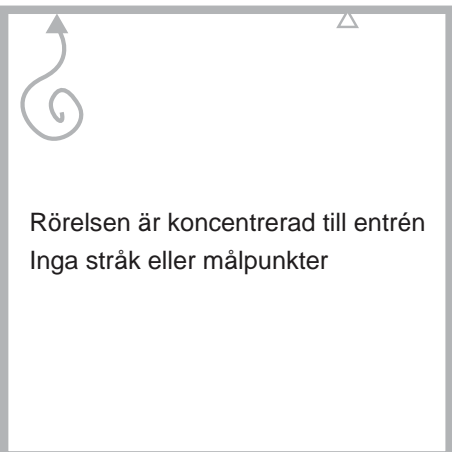

Bild 22: Under lönnarna anlades i originalgestaltningen en uteservering. Där placerades även belysningspollare för att lysa upp under trädkronorna. Foto: Nyberg u.å.

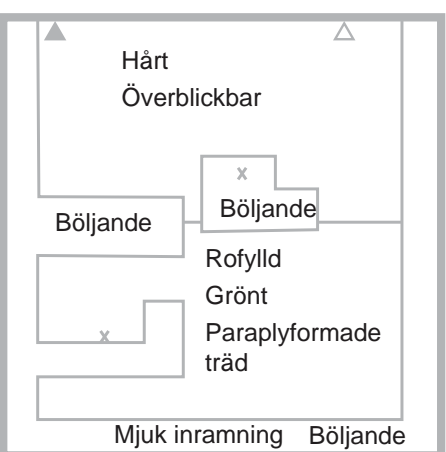
Analys - rumslighet

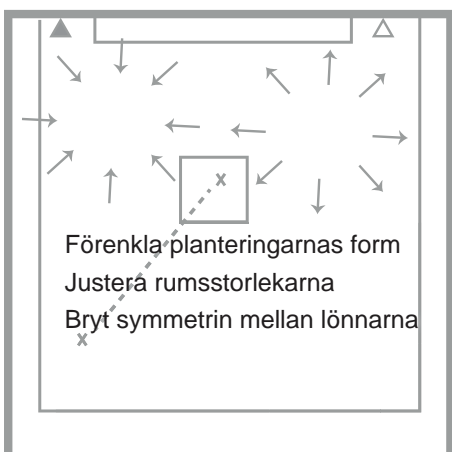
Analys - rörelse

Analys - karaktär

Program

Tabell 7: Värdering av kulturhistoriska värden enligt Riksantikvarieämbetets värderingssystem.

Estetisk helhet	3
Problem lösning	3
Arkitektonisk idé	2
Patina	3
Skick	3
Identitetsvärde	4

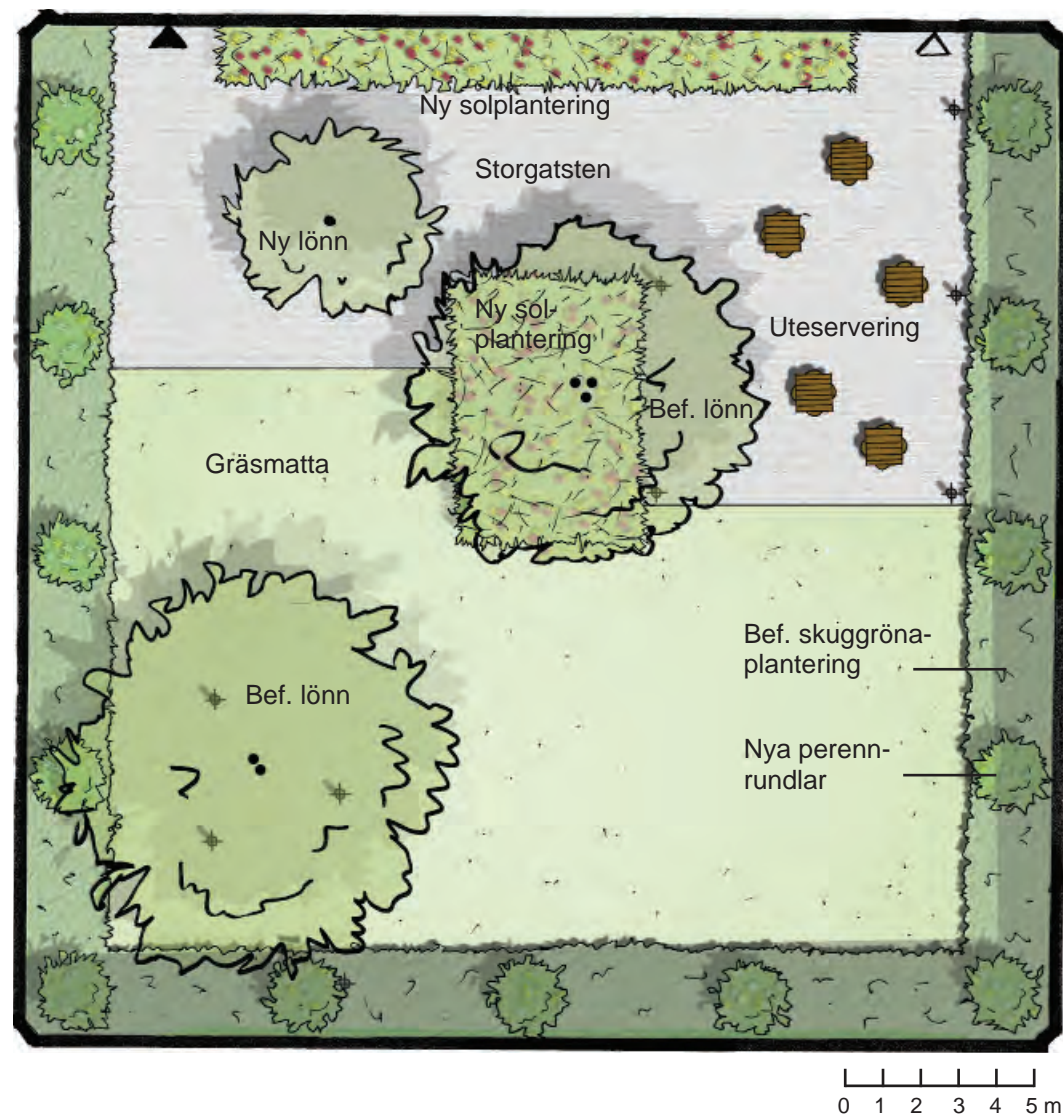

Illustration 20: Illustrationsplan över vår gestaltning där planteringarna renodlas och rumsstorleken justeras efter dagens behov. Ytterligare växter tillförs i form av en lönn som bryter symmetrin, perennrundlarna som återkopplar till ekkaren och solplanteringen som ramar in uteserveringen. Skala 1:200/A3

4.7.3.4 Gestaltning

I omgestaltningen förenklas formuttrycket och anpassas till nuvarande behov genom att förstora den hårdgjorda ytan vid lunchrummet och omstrukturera planteringarna. Detaljerna placeras istället längs fasaderna för att rama in gården och skapa en dekorativ fond att titta ut på. Gårdens kvalitéer behålls genom att den grönskande karaktären bevaras. I gestaltningen utgår vi ifrån den befintliga utformningen som vi anpassar till dagens behov. Omgestaltningen går tillbaka

till Nybergs förslag genom att flytta ut planteringsytorna mot fasaden men vi bevarar gräsmattan istället för att återinföra klyvklängergolvet då vi inser att gården annars upplevs grå från de omgivande fönstren.

I vår omgestaltning förändras rummets storlek. För det första förstoras gräsrummet genom att uteserveringen och att den blockformade planteringen i sydväst tas bort. På detta sätt binder gräsrummet ihop platsen. För det andra förminskas entrérummet genom att ytterligare en flerstammig skogslönn *Acer platanoides* 'Farlake's Green' planteras. Lönnen skapar

Växtförslag

Befintliga växter som sparas

2 *Acer platanoides* - skogslönn
Pachysandra terminalis - skugggröna

Tillägg

1 *Acer platanoides* 'Farlake's Green' - skogslönn

Perennrundlar

Actaea racemosa - läkesilverax
Dryopteris filix-mas - träjon
Hosta sieboldiana 'Great Expectations' - daggfunkia

Galanthus nivalis - snödroppe
Narcissus poeticus 'Plenus' - fylld pingstlilja
Lilium martagon 'Album' - vit krollilja

Solplanteringar

Hemerocallis lilioasphodelus - gul daglilja
Hemerocallis citrina - blekgul daglilja
Hosta plantaginea 'Aphrodite' - vitblommande doftfunkia
Hosta 'Summer music' - trädgårdsfunkia
Iris x Germanica-gruppen 'Dynamite' - vinröd trädgårdssiris

Illustration 21: Växtillustration för de två soliga planteringsytorna. De gula och blekgula dagliljorna kompletteras med mörkröd iris. Planteringen binds ihop av hostans stora blad.

Illustration 22: Växtillustration för perennrundlarna i skugggrönsmattan. Perennerna skapar kuddar utav det kvastformade träjonet och hostans stora bladskivor medan läkesilveraxets blommor sticker upp och ger höjd.

en fond för besökaren, förminskar rummet samt bryter symmetrin mellan lönnarna. Slutligen förstoras ytan för uteserveringen i nordöst genom att perennplanteringarnas form justeras. Då ytan för uteserveringen förstoras får fler bord plats. Perennplanteringen längs söderfasaden förlängs dock mot uteserveringen för att rama in och ge grönska.

Förutom att ta bort planteringen i sydväst och förlänga fasadplanteringen justeras även skugggrönaplanteringen. I skugggrönan planteras grupper med högre perenner. Grupperna placeras där ekkaren tidigare stod och kopplar på så sätt an till originalutformningen. Perennerna förstärker även skugggrönans inramande effekt genom att skapa ytterligare ett vegetationsskikt. I perennrundlarna växer arter med stora blad som kontrasterar mot varandra i form. Funkiors stora bladskivor skapar bulliga kuddar och kompletteras med kontrasterande kvastar med ormbunkar och en högre höstblommående perenn. Vi föreslår läkesilveraxet *Actaea racemosa* vars ljusa luftiga blommor sticker upp som vattenstrålar ur grönskan. I perenngrupperna planteras även lökväxter. De kommer upp ur de vissna perennerna på våren och deras blast täcks senare av perennernas stora blad.

Längs sydfasaden och i planteringen under lönnen planteras mängder av gula och blekgula dagliljor. Även dagliljorna kopplar an till Nybergs utformning då han använde mycket liljor i planteringarna. Dagliljorna kompletteras i planteringarna med röd trädgårdsiris och två funkior.

Den dynamiska utvecklingen på gården består i den nyplanterade lönnens tillväxt. Skogslönn växer med en tillväxthastighet på 40-70 cm per år (Träden och dynamiken, kompendium, SLU). Planteras ett träd som är 4 meter högt kommer det vara 9 meter om tio år. Även de större perennerna kommer att utvecklas över åren och ha uppnått full storlek tre till fem år efter plantering.

Gestaltningen utformades för att ha en årstidsvariation. Året börjar med att lökväxterna blommar, sedan får träd och perenner blad. Så småningom blommar de första perennerna och lökväxterna vissnar ner. På hösten färgar lönnens blad och perennerna vissnar ner. Under vintern finns det kvalitéer kvar i form av vinterståndare hos perennerna.

4.7.3.5 Skötsel

I skötseln lyfts den nyplanterade lönnens trädkrona allt eftersom trädet växer. Detta görs genom att lågt sittande grenar

tas bort. Trädet behålls dock flerstammigt. Möbler till uteserveringen flyttas ut när våren kommit och tillbaka då det återigen är för kallt att sitta ute.

4.7.4 Kullerstensgården

Kullerstensgården inramas av en trevåningsfasad i norr och fasader med två våningar i övrigt. De två första våningarna har gula fönsterkarmar medan den tredje har röda. Till gården anländer man via en entré i norr. Kullerstensgården utformades i originalförslaget av Sven Olov Nyberg med ett kullerstensgolv, små ljusinsläppspyramider och 21 robinior *Robinia pseudoacacia* längs fasaden. Längs fasaden stod även enstaka individer av segelbuske *Amorpha fruticosa* och grå segelbuske *Amorpha canescens* och på fasaden klättrade blåregn *Wisteria sinensis*. De höga pyramidformade ljusinsläppen placerades längs östra och västra fasaden i rader om fem, två rader i väst och en i öst.

Gården gjordes om i flera steg (flygfoto från Lantmäteriet 1974, 1992) bland annat ersattes kullerstensytan med mer och mer gräsmatta. En stor ek planterades även på den öppna ytan.

År 2004 anlätades Stritzke och Fagerström Tronde för att omforma gården. Då växte robiniorna för fönstren och gav dåligt ljusinsläpp till kontorsrummen dessutom hade blåregnet trängt in i fasaden och brytit sönder den. Utöver att åtgärda problemen ville TeliaSonera ha sittplatser och landskapsarkitekterna valde att göra en helt ny utformning. Omgestaltningen slutade i en bred omkringliggande perennkrans, två pergolor med cafémöbler och en gräsmatta i mitten. Gullregn *Laburnum x watereri 'Vossi'* placerades som solitärbuskar mellan ljusinsläppen. De två pergolorna är

Illustration 23: Nybergs gestaltning med kullerstensgolv, höga glaspyramider som fungerade som ljusinsläpp till våningen under och robinior längs tre fasader. På den fjärde fasaden växte blåregn. Robiniorna skuggade sedan fönstrena och blåregnet trängde in i fasaden.

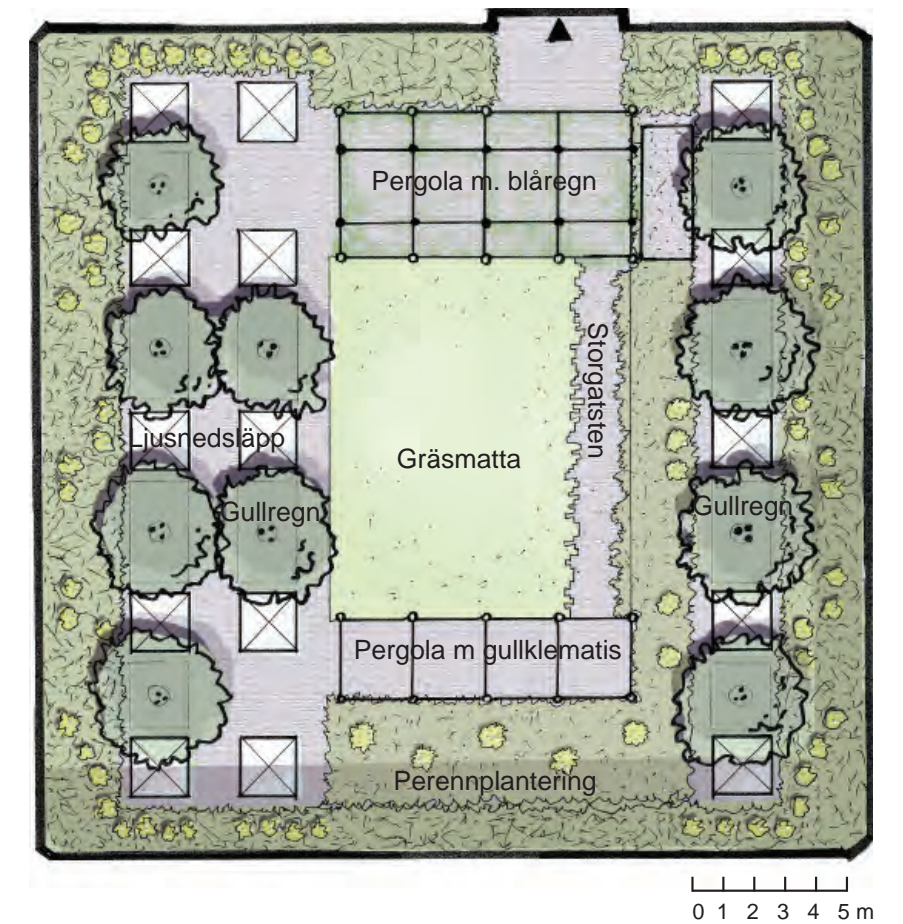

Illustration 24: Hela gården omgestaltades av Stritzke och Fagerström Tronde. De lade till en gräsmatta, perennplanteringar och två pergolor.

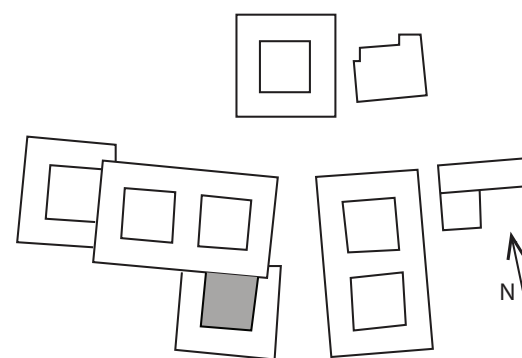

Illustration 25: Lokalisering av Kullerstensgården.

Bild 23: I originalgestaltningen fanns högre glaspyramider som ljusinsläpp, stora luftiga träd och kullersten. Mot ena fasaden planterades blåregn. Foto: Sven A Hermelin u.å.

Bild 24: Senare tillfördes ett träd och en gräsmatta i mitten av rummet. Ljusinsläppen har även de bytts ut. Foto: Sven A Hermelin AB u.å.

Bild 25: Bilden visar dagens ljusnedsläpp samt de gula och röda fönsterkarmarna. I Stritzke och Fagerström Trondes omgestaltning tillfördes fler planteringar och två pergolor. Foto: Andersson 2011.

motställda, långsträckta och står i öst-västlig riktning längs med den södra och norra fasaden. Den södra pergolan är täckt med gullklematis *Clematis tangutica* och den norra med blåregn *Wisteria sinensis*. Runt gården och under pergolorna går en stenlagd gång.

Originalljusinsläppen ersattes innan omgestaltningen med lägre mer bastanta ljusinsläpp och byttes senare ut ytterligare en gång till de kraftigare ljusinsläpp som finns där idag (bild 23-25). Efter omgestaltningen tillkom en likadan rökkur som finns på Bokgården.

4.7.4.1 Analys

Innergården uppfattas som ordnad, omslutande och geometrisk. Utformningen domineras av de två pergolorna. Dess enkelt stiliserade trä- och metallstomme övertäcks av klätterväxter som ger lummighet till den byggda konstruktionen som samtidigt bildar ett tak framför entrén. I gångarna under växtligheten skapas omslutande rum med föränderligt skuggspel som kontrasterar mot det intilliggande öppna ljusa rummet. De geometriskt utformade ljusinsläpp i raka rader i en stenlagd yta ger en stadsmässig känsla. Raderna av ljusinsläppen är tvärställda gentemot pergolorna och skapar motstridiga riktningar i rummet. Den öppna gräsmattan lugnar intrycket av de riktningarna något men kan inte lindra det helt då gräsytan är liten. Platsen upplevs idag splittrad med för många element. Vilket är en stor skillnad mot den ursprungliga utformningen som vi tror uppfattades som karg.

Slutna rum finns under pergolorna och i rökkuren, rum finns även mellan ljusnedsläppen och på den öppna gräsytan. Pergolarummen har en tydlig avgränsning samtidigt som de

korresponderar med den övriga gården genom dess öppningar. Gången runt gården känns inte motiverad och anledningen till varför man ska ta sig runt uteblir. Rörelsen på platsen är därför minimal och fokuserad till entrén.

Originalutformningen är inte bevarad utan gården är helt omgjord. Gården domineras av byggda element med olika stiluttryck och riktningar. Det ger en hård och motstridig gestaltning. Den renodlade, självförklarande formen av få material som återfinns på flera av de andra gårdarna, går inte att finna på denna gård. De byggda elementen dominerar platsen och det saknas träd som tar ner skalan. Förändringarna gör att Kullerstensgården idag inte har någon koppling bakåt i tiden, utöver att det fortfarande finns ljusinsläpp och blåregn på innergården. Vårt att bevara är dock pergolan i norr som skapar ett tak att komma ut under samt formkontrasten mellan gullregnen och ljusinsläppen.

4.7.4.2 Värdering

Gården har endast ett högre värde, skick. I övrigt har platsen ett lågt identitets- och estetiskt värde då den upplevs splittrad.

4.7.4.3 Program

I vår omgestaltning av gården skapas en överordnad struktur där gårdens element sätts i ett sammanhang. Genom att renodla Stritzke och Fagerström Trondes omgestaltning försvinner den splittrade karaktären. Till utformningen hämtar vi inspiration från Nybergs originalutformning. Originalutformningen återskapas dock inte då den inte är funktionell för gårdens aktuella behov.

- Renodla och förstärk en karaktär då gården upplevs

splittrad

- Tillför högre träd som tar ner fasadernas dominans och skapar variation i höjd
- Kombinationen av buskträd, ljusnedsläpp och kullersten är bevarandevärd. Karaktären bör spridas över hela gården

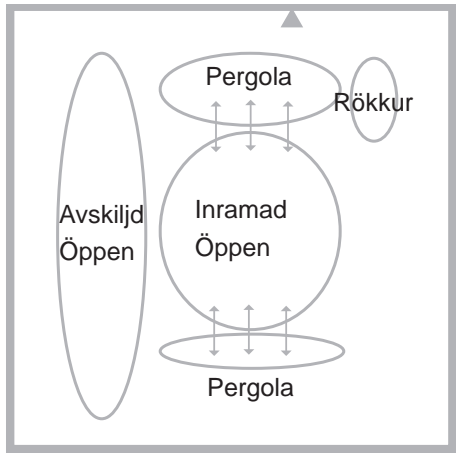
4.7.4.4 Gestaltning

I omgestaltningen renodlas uttrycket genom att använda färre element som skapar en karaktär. Ljusnedsläppen och gullregnen behålls och mellan dem skapas en större storgatstenbelagd yta som binder samman och ger lugn till platsen. Golvet ramas in av den befintliga perennramen och gullregnen. Gullregnens skira vasform står mellan ljusinsläppen och skapar en formkontrast mot de kompakta trianglarna. Denna effekt kommer att framträda tydligare när buskträden vuxit ytterligare några år.

Den norra pergolan behålls då den skapar ett tak av blåregn som man kommer ut under från entrén. På andra sidan av gården skapas en liten dunge av fem korstörnen *Gleditsia tricanthos* 'Skyline' som balanserar upp pergolan och skapar en fond att titta ut på från entrén. Träden tar ner skalan på byggnaderna, bidrar med volym och bryter av mot den i övrigt symmetriska gården. Arten valdes då den har en luftigt skira karaktär men är mindre än robinia, som Nyberg använde. Korstörne har precis som gullregn luftiga kronor som höstfärgar i gult. Deras långsmala gestalt spelar väl mot gullregnets halvhöga trattform genom att ha likande bladverk och höstfärg samt framhäva varandras form genom att kontrastera mot varandra.

Kullerstensgården tar nu ett steg tillbaka mot hur det tidigare

Analys - rumslighet

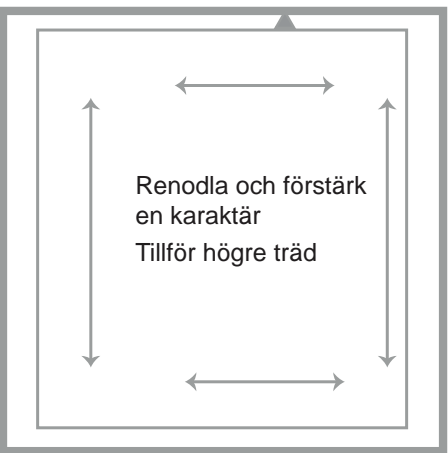
Analys - rörelse

Analys - karaktär

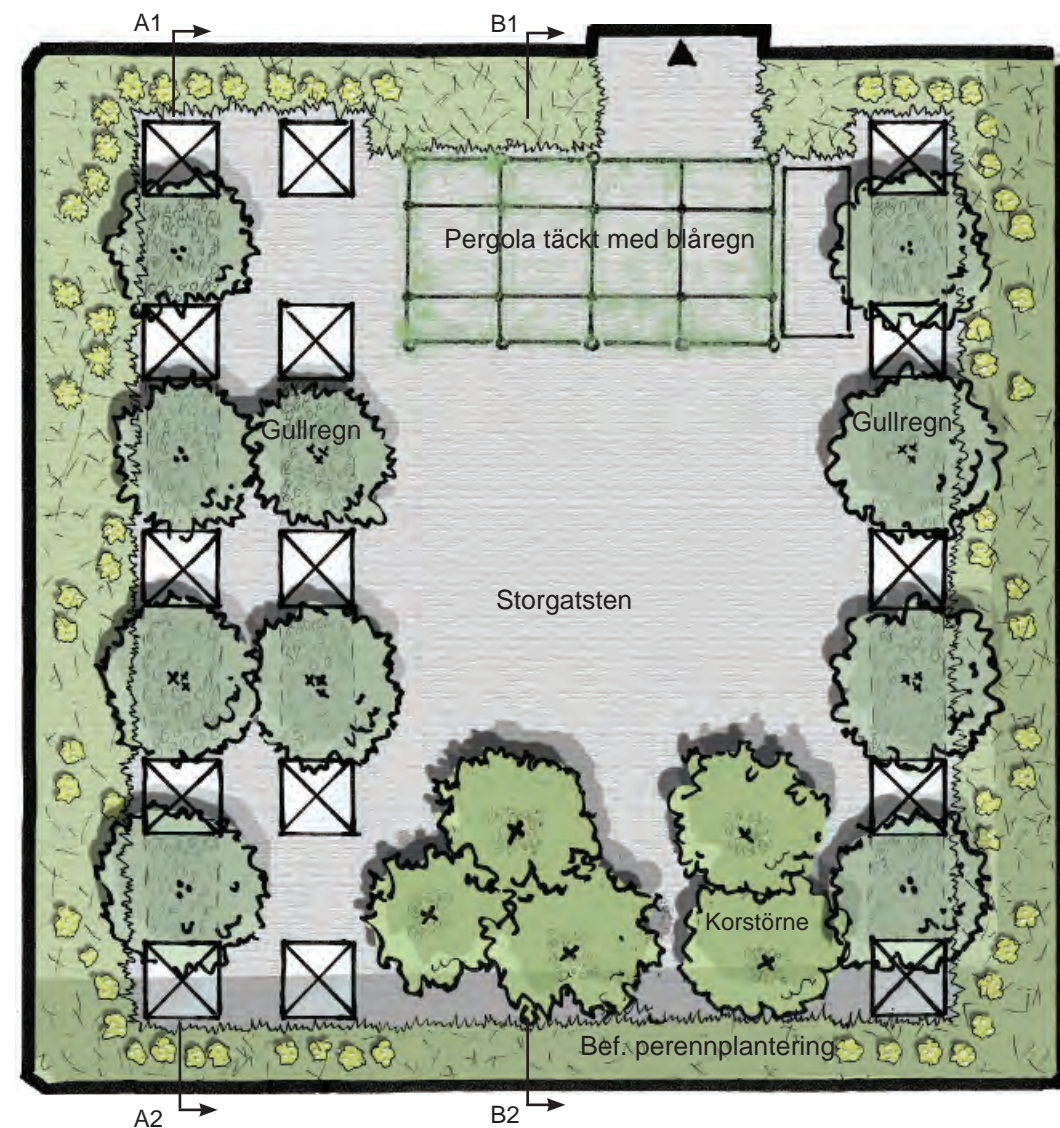
Program

Tabell 8: Värdering av kulturhistoriska värden enligt Riksantikvarieämbetets värderingssystem.

Estetisk helhet	2
Problem lösning	3
Arkitektonisk idé	3
Patina	3
Skick	4
Identitetsvärde	2

Växtförslag

Befintliga växter som sparas

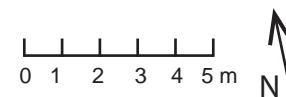
Laburnum x watereri 'Vossi' - Hybridgullregn, flerstammiga
 Hydrangea arb. 'Annabelle' - vidjehortensia
 Wisteria sinensis - blåregn

Helleborus 'Atrorubens' - röd julros
 Luzula silvatica - storfryle
 Vinca minor - vintergröna
 Crocus 'Herald' - bägarkrokus
 Iris reticulata 'J S Dijt' - våiris

Tillägg

5 st Gleditsia tricanthos 'Skyline' - korstörne
 5 st Laburnum x watereri 'Vossi' - Hybridgullregn, flerstammiga, som ersätter döda exemplar.

Illustration 26: I vår gestaltning skapas en mer renodlad gård. Ett golv av storgatsten skapas som ramas in av perennplanteringar, gullregn och ljusnedsläpp. Till gården kommer man ut under en pergola och på motstående sida placeras en dunge med korstörnen. Skala 1:200/A3.

såg ut på gården. Tack vare renodlingen träder ljusinsläppen än en gång fram och kan ses som ett skulpturalt inslag på platsen. Det generösa stengolvet ger besökaren möjlighet att ta sig runt obehindrat och använda sig av gården och möjlighet att ställa ut utemöbler sommartid.

Den dynamiska utvecklingen på gården består i trädens tillväxt. Gullregn har en tillväxt på 20-30 cm per år medan korstörne har en tillväxt på 40-70 cm per år. Gestaltungsförslaget innehåller en årstidsväxling i de olika vegetationslagren. Under våren blommar julros och bägarkrokus, träden får blad och under försommaren blommar gull- och blåregn. Under sensommaren dekoreras gården av vidjehortensia och på hösten färgar korstörnen, gull- och blåregn i olika nyanser av gult. Till sist vissnar perenner ner och vintertid står vinterståndare från hortensiorna kvar.

7.4.4.5 Skötsel

Gullregnen formas även i fortsättningen genom regelbunden beskärning. Deras kronor lyfts upp efterhand genom uppstamning. På detta sätt synliggörs stammarna och busken blir mer trädlik. Individerna glesas även ur vid behov och allt för utstickande grenar beskärs så att ljus fortfarande kommer ner i ljusnedsläppen. Även de nyplanterade korstörnenas trädkronan lyfts allt eftersom. Målet är att trädgruppen ska ha flera stammar med en sammanvuxen krona, som man kan gå under.

Vid anläggandet av den nya gestaltningen planteras fem korstörnen. När de börjar bli fullvuxna kan dungen gallras till förslagsvis tre träd så att kontorsrummen fortfarande har fullgott ljusinsläpp.

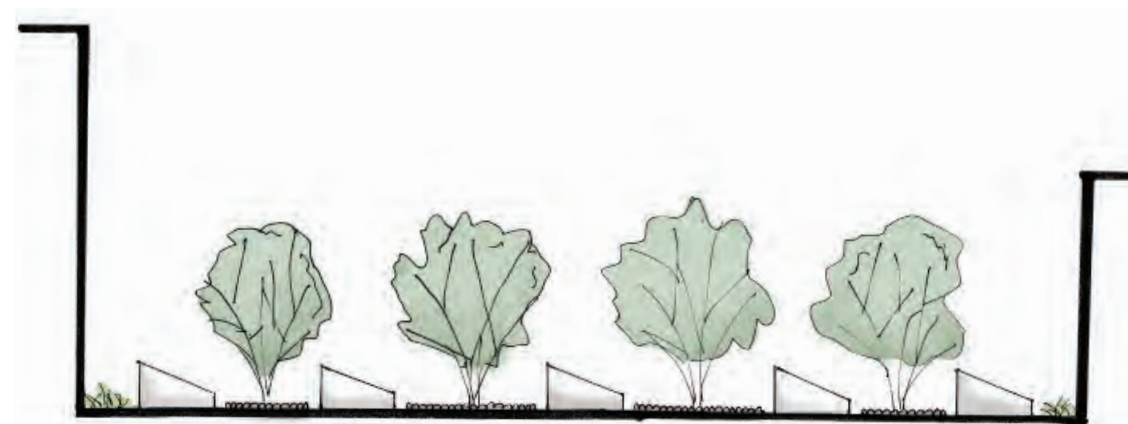

Illustration 27: Snitt A1-A2 visar det luftiga gullregnets placering mellan de små kompakta ljusinsläppen. Skala 1:200/A3.

Illustration 28: Snitt B1-B2 tydliggör det stora stengolvet som binder ihop rummet. Vid entren (snittets vänstra sida) behålls pergolan och på motstående sida skapas en dunge med korstörnen som tar ner skalan på rummet. Skala 1:200/A3.

4.7.5 Katalpagården

Katalpagården inramas av fasader som är tre våningar höga och har gula fönsterkarmar. Det finns totalt fem entréer, i nord-öst, sydöst och sydväst. På gården skapade Nyberg en lummig gård med katalpa *Catalpa speciosum*, poppel *Populus wilsonii* och magnolior *Magnolia acuminata*, *Magnolia obovata*, *Magnolia salicifolia*, omgivna av perennplanteringar (Nyberg 1966, s. 94). Träden stod i en gräsmatta som täckte större delen av gården. Mellan entréerna och rakt över gräsmattan lades gångar med storgatsten.

Stritzke och Fagerström Tronde anlitas år 2002 för att omgestalta innergården. Då hade det tillkommit två stora ljusinsläppskuber, 4,5x4,5x4,5 meter, lokaliserade längs med den västra fasaden. Vid anläggandet av ljusnedsläppen revs gården upp och man var tvungen att omgestalta den. Stritzke och Fagerström Tronde valde i sin utformningen att behålla växtkaraktären och samtidigt anpassa till funktionsbehoven. Formmässigt liknar omgestaltning till stora delar original-utformningen.

I omgestaltningen utformades gården med en öppen gräsmatta, stengångar samt buskträd, solitärbuskar och perenner längs med kanterna. Mitt på gräsmattan planterades enligt ritningen även tre katalpor. Idag står en av katalporna kvar, den har kraftiga fläxskador och är uppstöttad med träkäppar. Längs norra fasaden står tre mullbär *Morus nigra* som även de har fläxskador.

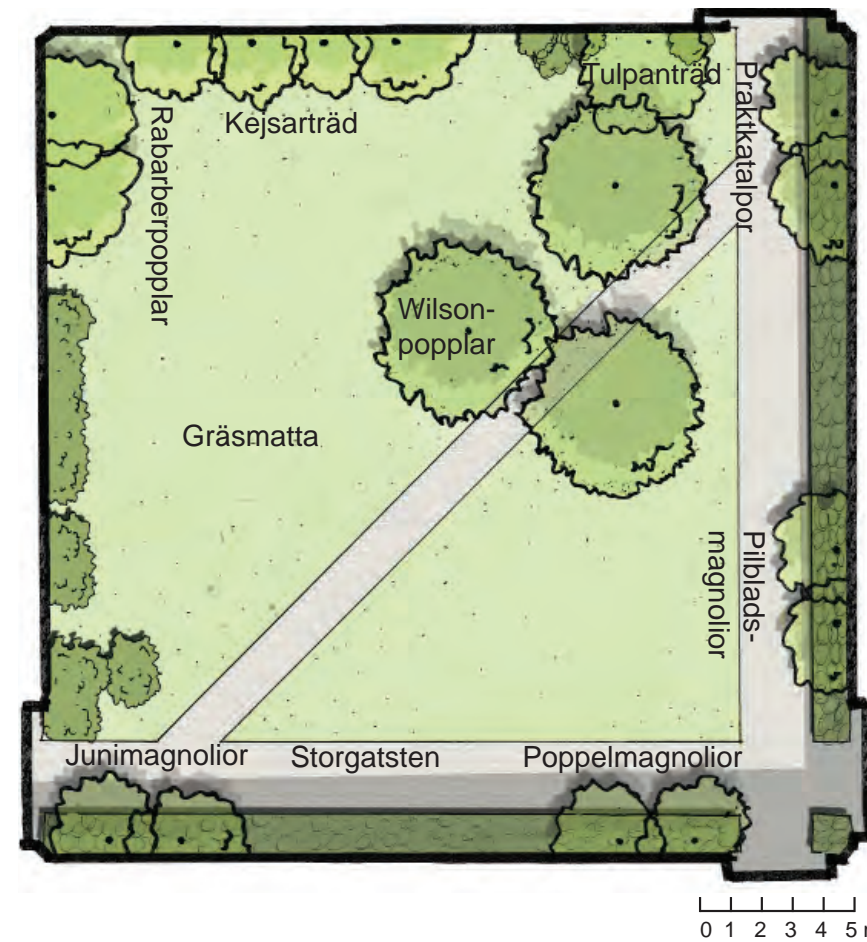

Illustration 29: Nybergs gestaltning med öppen gräsmatta, stora popplar och träd längs fasaderna i form av magnolia, kejsarträd, katalpa och poppel. Gården byggdes om då man byggde ljusnedsläppen i gräsytan.

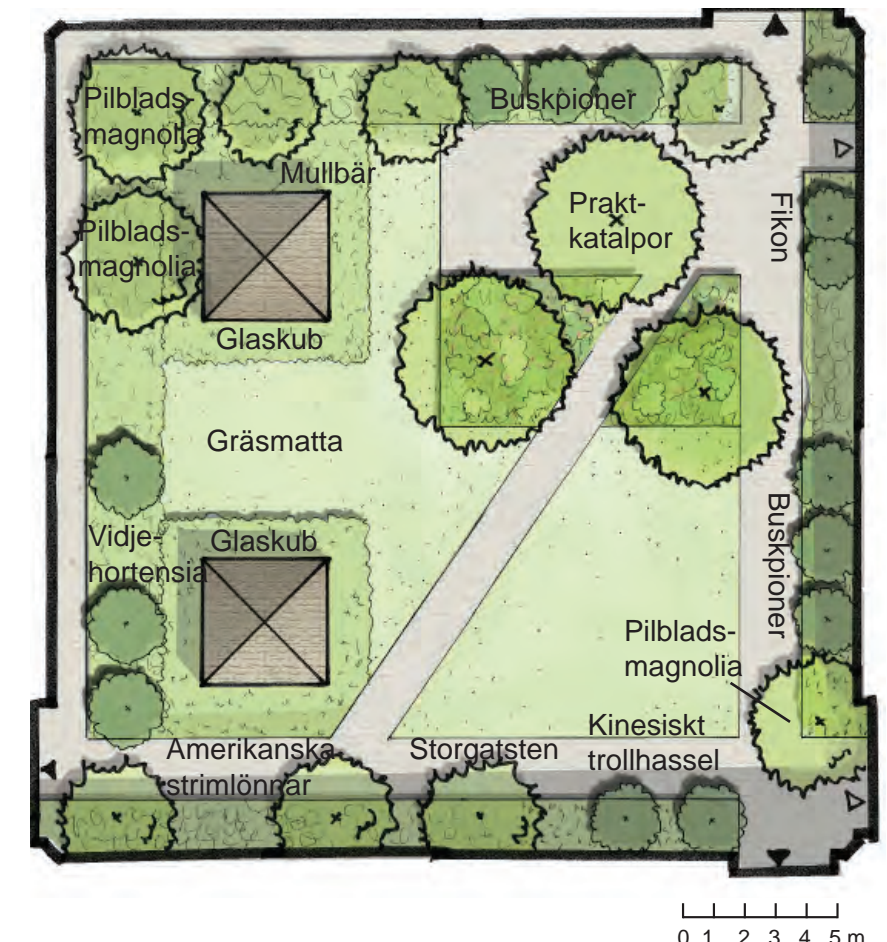

Illustration 30: Omgestaltningen med nya ljusinsläpp. I omgestaltningen flyttades även gången och en uteplats lades till. I planteringarna runt fasaden sattes prydnadsträd, buskar och perenner.

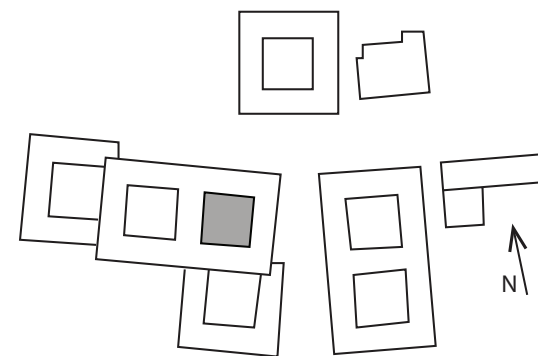

Illustration 31: Lokalisering av Katalpagården.

Bild 26: Gården gestaltades med en öppen gräsmatta och inramades med träd i kraftigväxande perenner. Foto: Sven A Hermelin AB u.å.

Bild 27: Gården domineras av rörelse längs de raka gångarna som korsar gården. Till vänster står den döende katalpan. Foto: Bohlin 2013.

Bild 28: På gården står idag två stora glaskuber som påverkar karaktären markant. Det finns inte tillräckligt många volym skapande element som kan balasera upp dem. Foto: Bohlin 2013.

4.7.5.1 Analys

Gårdens karaktär är splittrad, ljus och statisk. Det splittrade uttrycket skapas då det inte finns någon överordnande struktur eller enande koncept. Smala gängliga trädrader och de stabila glasklossarna ramar in den öppna ödsliga gräsmattan. Den tydliga inramningen inger förväntningar hos besökaren. Då man tror att den ramar in en huvudpjäs. På gräsmattan står istället den döende katalpan och förväntningarna ersätts med besvikelse. Katalpan är tänkt att vara platsens höjdpunkt och skulle kunnat ta ner glaskubernas dominans men dess kraftiga beskärnings- och fläxskador ger ett klen och sorgset utseende. Istället tar glaskuberna över gården och den stora öppna gräsytan hjälper till att framhäva dem, likt en torgyta framför en katedral. Platsens brister gör att de frodiga perennrabatterna och exotiska buskträden hamnar i skymundan. Perennrabatterna och buskträden är dock en karaktär värd att bevara och utveckla.

Gården har ett stort sammanhängande rum men platsen korsas mest då det inte finns några sittplatser. Rörelsen över gården är koncentrerad till gångarna som korsar rummet och eftersom man inte uppehåller sig där upplevs platsen som en passage. Rörelsen förstärker även den spretiga karaktären.

Jämfört med originalutformningen är uttrycket idag kraftigt förändrat. Flera popplar och katalpor är borttagna och ersatta med mindre prydnadsträd. I de omgivande planteringarna har nya perenner planterats men den största förändringen är tillkomsten av ljusinsläppskuberna.

4.7.5.2 Värdering

Idag finns det inga högre kulturhistoriska värden på gården, istället har gården ett mycket lågt Arkitektoniskt- och Identitetsvärde. Det Estetiska värdet samt Patina är även de låga.

4.7.5.3 Program

Gården omgestaltas för att utveckla en överordnad struktur och karaktär med syfte att justera rumsfördelningen och locka besökarna att stanna till. Fler träd och buskar planteras som skapar mindre rum. Träden balanserar också glaskuberna och tar ner deras dominans. I omgestaltningen bevaras den dekorativa vegetationsramen och karaktären tillförs på flera platser på gården. Möjlighet till att röra sig över gården behålls, formen på gången förändras dock så att den inte upplevs lika styrd. En ny uteservering skapas. Större träd placeras i mitten av gården så att ljus kan ta sig in genom fönsterna. Inspirationen till vår omgestaltningen grundas i Nybergs kännetecknande drag men då glaskubernas tillkomst efteråt är originalgestaltningen inte anpassad efter dem. Nybergs gestaltning klarar därför inte av att ta ner deras dominans eller minska rörelsen. Gestaltningen ska därför inte återskapas. Inte heller Stritzke och Fagerström Trondes utformning ska återskapas då den innehar samma problem.

- Skapa en ny karaktär genom att inspireras av Nybergs kännetecknande drag
- Balansera upp ljuskubernas genom att plantera in fler träd

- Skapa mindre rum
- Behåll befintlig stomvegetation
- Bryta av de raka gångvägarna som gör att gården upplevs som en passage

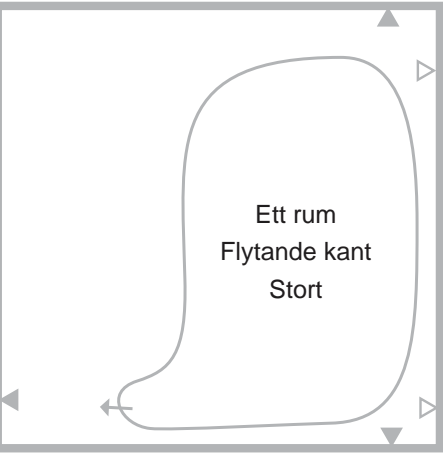
4.7.5.4 Gestaltning

Genom att plantera fler träd och skapa mindre rum uppstår en ny struktur som bryter ner de raka gångarna och minskar ljusinsläppens dominans. Organiskt formade planteringar bryter ner det stora gräsrummet i mindre rum. Planteringarna fördelar den frodiga karaktären som finns i de befintliga perennytorna över hela gården. I ett av rummen mellan planteringarna skapas en yta med södervända sittplatser. Ytan är inramad av buskar och träd med prydnadskaraktär samt bulliga perenner.

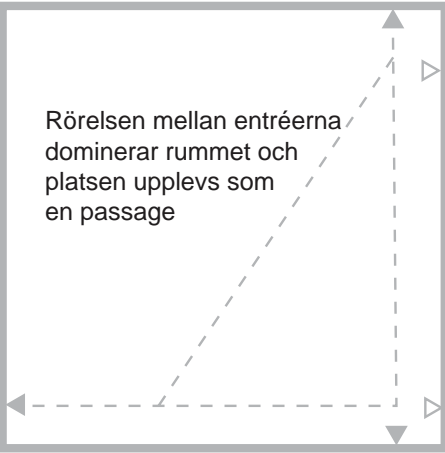
Gårdens formspråk hämtas från Bokgårdens slingrande häckar. De svängda planteringarna gör att rörelse inte upplevs lika styrd då gångens bredd varierar i sidled. Formerna gör att en bullig perennplantering följs upp av nästa böljande perennplantering. De hindrar dock inte att man rör sig raka vägen från entré till entré.

Genom att plantera in fler exemplar av samma arter renodlas uttrycket och den spretiga känslan minskas. De befintliga träden och buskarna; pilbladsmagnolia *Magnolia salicifolia*, japansk magnolia *Magnolia kobus*, buskpion *Paeonia suffruticosa*, sammetshortensia *Hydrangea aspera* ssp *sargentiana* och amerikansk strimlönn *Acer pensylvanicum* kompletteras med fler exemplar samt tillskott från samma

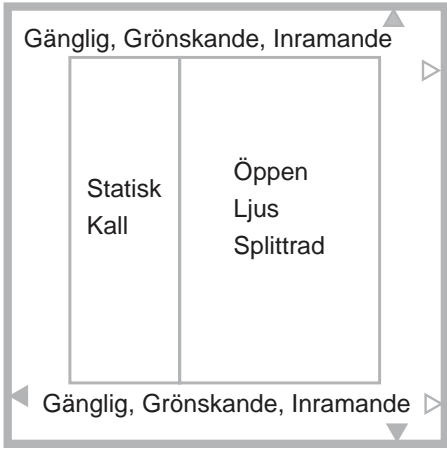
Analys - rumslighet

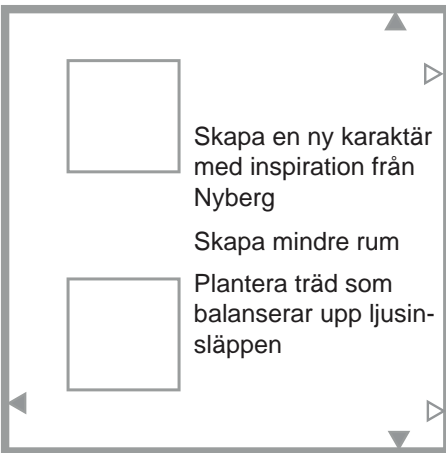
Analys - rörelse

Analys - karaktär

Program

Tabell 9: Värdering av kulturhistoriska värden enligt Riksantikvarieämbetets värderingssystem.

Estetisk helhet	2
Problem lösning	3
Arkitektonisk idé	1
Patina	2
Skick	3
Identitetsvärde	1

Växtförslag

Befintliga växter som sparas

- 3 st *Acer pensylvanicum* - amerikansk strimlönn
- 1 st *Hamamelis mollis* 'Florida' - kinesisk trollhassel
- 3 st *Hydrangea aspera* ssp. *sargentiana* - sammetshortensia
- 1 st *Magnolia kobus* - japansk magnolia
- 2 st *Magnolia salicifolia* - pilbladsmagnolia
- 1 st *Magnolia* sp. (flyttas)
- 3 st *Paeonia suffruticosa* - buskpion

- Alchemilla mollis* - jättedaggkåpa
- Epimedium rubrum* - röd sockblomma
- Matteucia struthiopteris* - strutbräken
- Omphalodes verna* - ormöga
- Petiphyllum peltatum* - sköldbräcka

Illustration 32: I vårt förslag skapas fem nya böjda planteringar som balaserar upp glaskuberna och skapar mindre rum. Formspråket inspireras av Bokgården. I planteringarna placeras rostlönn, japansk magnolia, syrenhortensia, amerikansk strimlönn och den befintliga magnolian som flyttas. En uteplats skapas i norra delen av gården. Skala 1:200/A3.

0 1 2 3 4 5 m

- Allium aflatunense* - kirgislök
- Galanthus nivalis* - snödroppe
- Narcissus poeticus* 'Actea' - pingstlilja
- Tulipa*, liljebloommande 'Ballade' - tulpan, violettrosa m vit kant
- Tulipa* frans. 'Maja' - tulpan, ljusgul
- Tulipa*, enkel 'Queen of Night' - tulpan, mörkviolett

Tillägg

- 1 st *Acer pensylvanicum* - amerikansk strimlönn
- 3 st *Acer rubrum* - rostlönn
- 7 st *Hydrangea anomala* ssp. *Petiolaris* - vidjehortensia
- 4 st *Hydrangea paniculata* 'Grandiflora' - syrenhortensia
- 1 st *Magnolia kobus* - japansk magnolia
- 3 st *Paeonia suffruticosa* - buskpion

- Alchemilla mollis* - jättedaggkåpa
- Deschampsia cespitosa* 'Goldtau' - tuvtåtel
- Dryopteris filix-mas* - träjon
- Epimedium rubrum* - röd sockblomma
- Hakonechola macra* 'Nicola' - hakonegräs
- Heuchera* 'Mint frost' - alunrot
- Lavandula angustifolia* 'Munstead' - lavendel
- Melica uniflora* 'Albida' - lundslok
- Nepeta x fassenii* 'Walker's low' - kantnepeta
- Omphalodes verna* - ormöga
- Petiphyllum peltatum* - sköldbräcka
- Stachys byzantina* 'Silver carpet' - lammöra
- Galanthus nivalis* - snödroppe

Illustration 33: Snitt C1-C2 idag, visar gårdens stora öppna rum som upplevs tomt och som framhäver glaskuberna. Skala 1:200/A3.

Illustration 34: Snitt C1-C2 efter vår omgestaltning. Planteringar och träd adderas för att skapa mindre rum och balansera upp glaskubernas dominans. Skala 1:200/A3.

familj; syrenhortensia *Hydrangea paniculata* 'Grandiflora', vidjehortensia *Hydrangea anomala* ssp. *Petiolaris* och rostlönne *Acer rubrum*. På så sätt skapas en grön bas med blommande buskar och träd.

I de soliga lägena skapas en grågrön plantering med lila blomning. Planteringen silvriga skimmer förstärker den soliga upplevelsen. De befintliga gröna marktäckande perennerna kompletteras där med uppstickande luftigt gräs, silvriga marktäckare och sensommarblommande perenner som skapar ett lila hav.

I de skuggigare delarna kombineras olika gröna frodiga perenner med varierande bladstorlek. Perennerna kompletteras med ett gräs med skira vippor och ett höstfärgande gräs. Genom att olika planteringarna har olika karaktärer förändras intrycket och upplevelsen när man rör sig mellan entréerna.

Årtdynamiken i gestaltningen består av vårlökars tidiga blomning som sedan bryts av med magnolians prunkande blommor och utveckling av blad hos träd och perenner. Perennerna täcker sedan lökväxterna gulnande blad. Under försommaren blommar buskpioner, tulpaner och kirgislök. Senare blommar dessutom de lila perennerna i de soliga planteringarna. Under sensommaren blommar även hortensian. På hösten färgar slutligen rostlönnen och den amerikansk strimlönne innan de faller sina blad.

Då stora delar av gården nyanläggs förändras uttrycket kraftigt de första åren. I början upplevs gården fortfarande som öppen. Efter tio år är träden väl vuxna och skapar mindre grönskande rum. Vid anläggandet kan fler individer planteras in för att tidigt skapa rumslighet. Med tiden röjs vissa bort för att ge plats åt andra. De flesta buskträden har en tillväxthastighet på 20-30cm per år medan rostlönnen kan förväntas ha en tillväxthastighet på 40-70cm per år.

4.7.5.5 Skötsel

Den föreslagna grönskande gestaltningen skapas genom att inget vegetationsskikt tillåts konkurrera ut något annat. Buskträden beskärs vid behov så att framkomligheten på de hårdgjorda ytorna inte hindras eller att de olika planteringsnivåerna inte växer ihop.

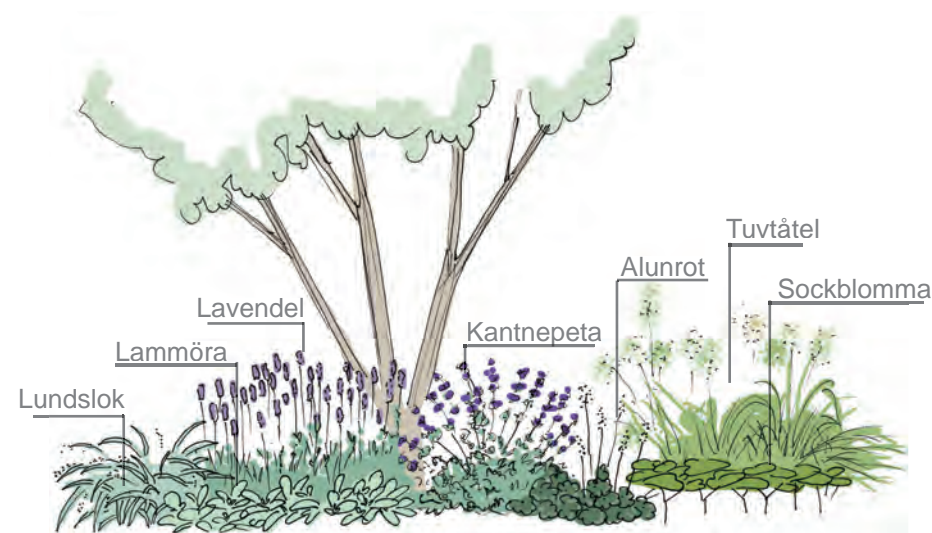

Illustration 35: Växtillustration över perenner som planteras i den norra delen av gården. Planteringarna får en silvrig, grågrön ton av alunrot och lammöra och lila blommor från lavendel och kantnepeta. I planteringarna sätts även sockblomma, lundslok och tuvtätel som binder samman planteringen.

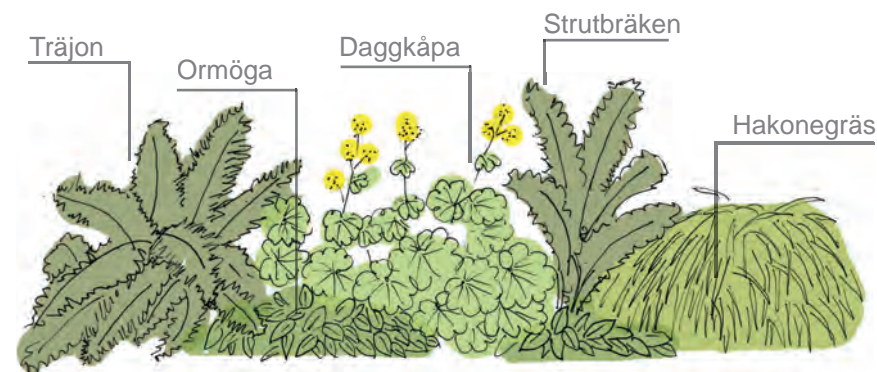

Illustration 36: Växtillustration över perenner som planteras i den södra delen av gården. Perennerna skapar en frodig, grönskande karaktär. Träjonets yviga kvastar planteras tillsammans med jättedagdkåpa vars gula blommor ljusar upp planteringen och hakonegräs som höstfärgar. Ormöga binder samman planteringarna.

4.7.6 Trädspiralen

Gården Trädspiralen inramas av trevåningshöga fasader med gula fönsterkarmar. Till gården kan man anlända från tre entréer lokaliserade i sydväst, nordväst och sydöst. Trädspiralen anlades enligt Nybergs ritning med ett storgatstensgolv och 17 formklippta lindar *Tilia intermedia* i en spiral. Träden var tänkta att skapa en välvd gemensam krona, men missköttes redan från början enligt Stritzke⁷, så att taket blev platt istället för kupolformat.

För att få till det kupolformade rummet under lindarna valde Nyberg olika stamhöjd. För linden i centrum av spiralen valdes en stamhöjd på 3,5 meter. Stamhöjden avtar sedan till det yttersta trädet som har en stamhöjd på 2,5 meter. Intill trädstammarna placerades svarta, smala stolpar med nedåtriktad belysningsarmatur. Stolparna har samma höjd som trädstammarna. Under lindkronorna placerades enligt Nybergs gestaltning (1966, s. 1994) en uteservering omgiven av ekkar med vattenspel och på fasaderna klättrar rådhushusvin precis som på Entréplan och Lönngården. Tanken var att lindkronorna skulle ge en lätt skuggning över uteserveringen, och rådhushuset skulle fungera som dekorativt inslag på fasaden (Nyberg 1966, s. 94).

Originalgestaltningen kompletterades mellan 1970 och 1974 (enligt flygfoto från lantmäteriet) med två rektangulära

⁷ Samtal med Klaus Stritzke, landskapsarkitekt Sven A Hermelin AB. 2013-03-19.

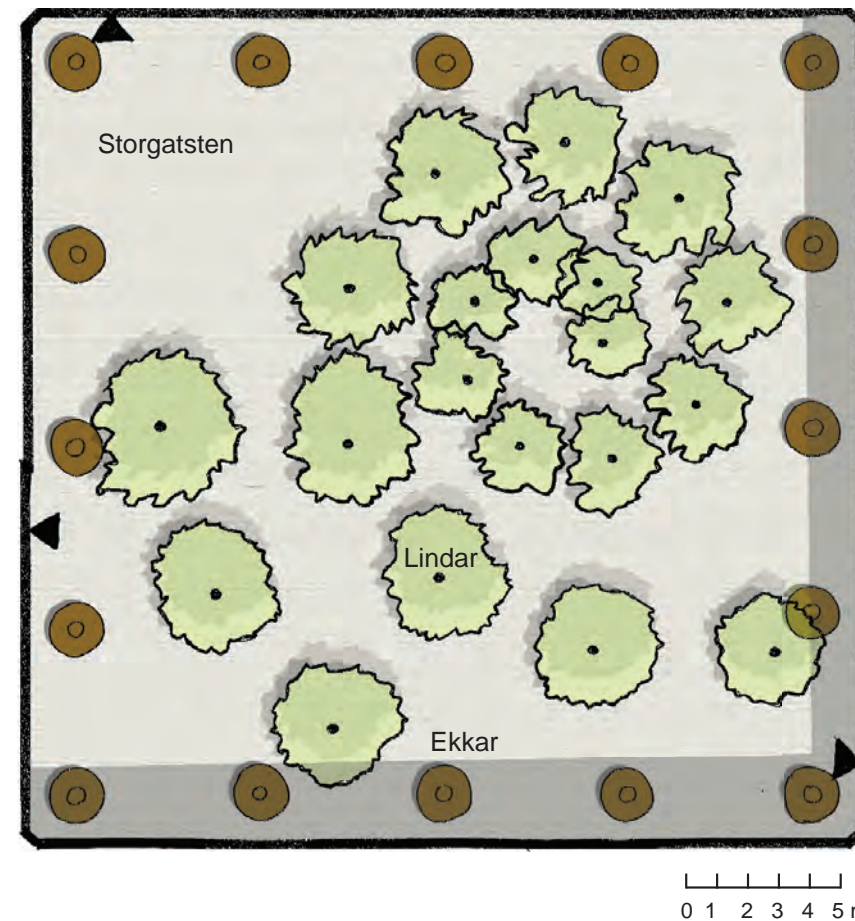

Illustration 37: Nyberg placerade lindar i en spiral som skulle formklippas till ett kupolformat tak. Träden placerades i ett storgatstensgolv. Under träden placerades en uteservering. Längs fasaderna placerades 13 ekkar.

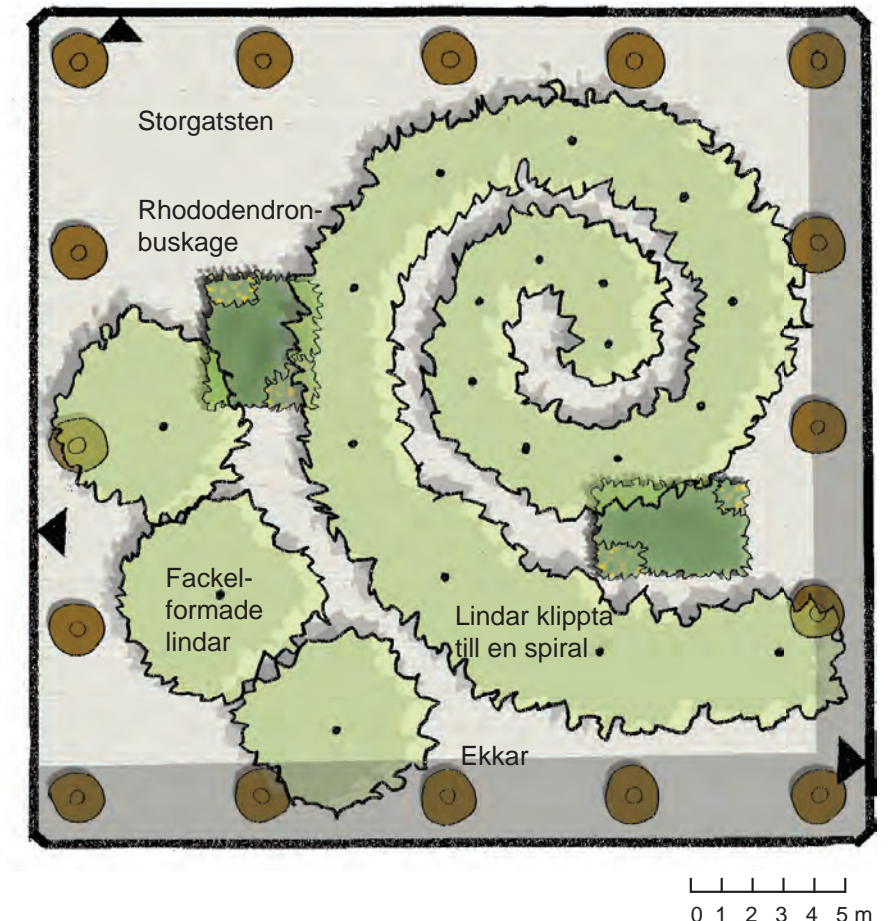

Illustration 38: I omgestaltningen omformades trädtaget till en sammanhängande spiral. Efter originalgestaltningen tillkom två rhododendronbuskage.

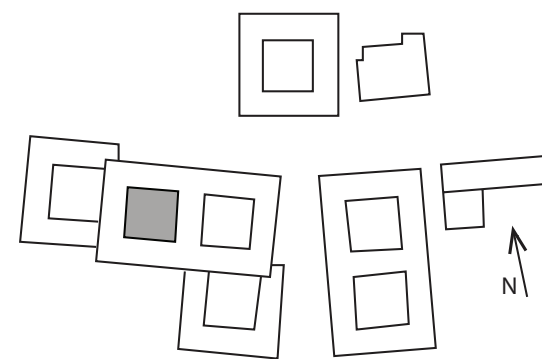

Illustration 39: Lokalisering av Trädspiralen.

Bild 29: Gården utformades med uteserservering. Fasaderna pryddes med rådhushusvin. Foto: Nyberg u.å.

Bild 30: Bild tagen strax efter anläggandet. Lindarna placerades i ett golv av storgatsten. Foto: Nyberg u.å.

Bild 31: Längs fasaderna stod 13 ekkar. De togs senare bort då det var i dåligt skick. Foto: Sven A Hermelin AB u.å.

buskage. Vid omgestaltningen planterade Stritzke och Fagerström Tronde guldazalea *Rhododendron luteum*, park-rhododendron *Rhododendron Nova Zembla* och gulplister *Lamium galeobdolon* i rektanglarna. Vårt antagande är att buskagen tillkom då platsen upplevdes för öppen och utsatt.

Stritzke tycker att Nybergs tanke med trädspiralen var en trevlig idé men anser att det är en utmaning i skötseln att få lagom med liv i träden. Han för fram att träden ska växa och vara livskraftiga samtidigt som de inte får skjuta för mycket skott då det innebära mycket jobb för förvaltarna. Stritzke och Fagerström Tronde föreslog 1989 att man ska klippa lindarna till en spiral och inte ett tak. De utformade ett beskärningsprogram. Utifrån deras förslag har 14 stycken av lindarna idag rektangelformade kronor medan de tre yttersta träden är fackelformade. Trots Stritzke och Fagerström Trondes arbete har lindarna dålig tillväxt idag och spiralen blir inte tät under sommaren.

Den förändring som skett efter omgestaltningen är att ekkaren försvunnit. De ersattes istället med 13 halvmeterhöga gråa plasturnor. I det sydvästra hörnet av gården finns även en ny-tillkommen rökkur.

4.7.6.1 Analys

Platsens karaktär uppfattas som mörk, komplicerad och statisk. Den byggs framförallt upp av de tuktade lindarna och den hårdgjord ytan. Lindarna är planterade i den karga storgatstensytan och dess blockformade trädskronor ger ett uppstramat intryck och associationer till torgmiljöer.

Det finns inga mindre rum på gården då de smala trädstammarna och glesa buskagen inte blockerar synfältet. Det finns därför ingen avskildhet. Fasaderna fungerar istället som rumsavgränsare. Avsaknaden av rumsavgränsare gör att rörelsen inte är styrd. Istället går de dominerande stråken mellan de tre entréerna.

Spiralformen som träden står i är inte uppenbar för besökarna och det kan därför krävas flera besök för att upptäcka formen. När man befinner sig under träden upplevs rummet lätt kupolformat på grund av den varierande kronhöjden. Kronorna är dock glesa, har låg vitalitet, de höstfärgar tidigt och skapar därför inte ett sammanhängande tak. Idag gör lindarnas blockform att det är svårt att uppfatta spiralformen. Träden kan dock inte klippas till ett tak då det skulle bli allt för mörkt.

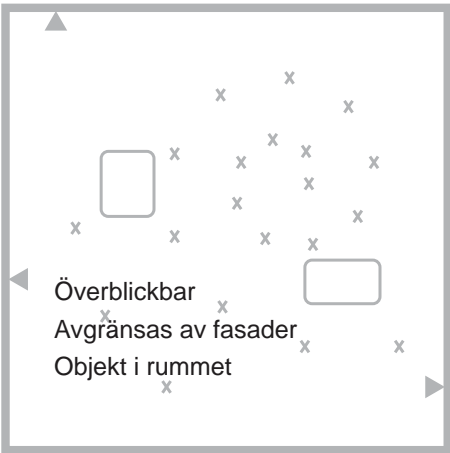
De fyra väl valda beståndsdelarna; lindar, buskages, storgatsten och rådhusvin skapar stora upplevelsevärden. Vi anser att kvalitén ligger i den enkla, men ändå inte enkla utformningen. Exempelvis är alla lindar formklippta, men inte till samma form. Gården upplevs fortfarande som autentisk trots kompletteringar med buskage, planteringsurnor och rökkur.

Då formen är enkel och renskalad blir varje tillägg uppenbart och tar fokus. Tilläggen försvårar även för besökaren att uppfatta spiralformationen. Den avskalade utformningen gör också att det endast krävs få tillagda elementen för att gestaltningsidén ska börja förändras. De få materialen gör även att årstidsvariationen är svag. Den består endast i att

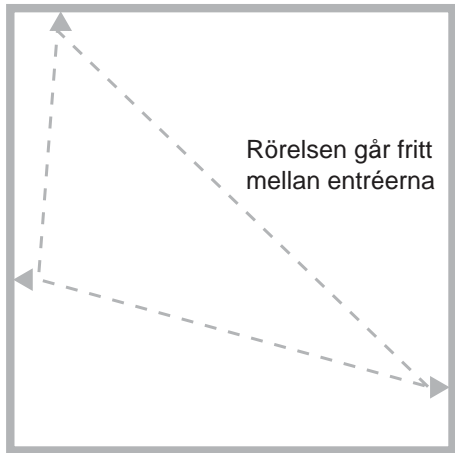

Bild 32: De 17 formklippta lindarna står i ett hårdgjort golv av storgatsten. Intill trädstammarna finns belysningsstolpar som är lika höga som trädens stamhöjd. Stamhöjden varierar och blir högre in mot mitten av spiralen. Höjden på belysningsstolparna följer höjdvariationen. I bakgrunden syns även ett av de två rhododendronbuskagen. Foto: Bohlin 2013.

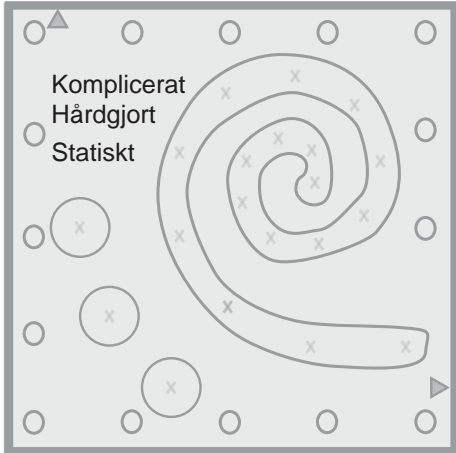
Analys - rumslighet

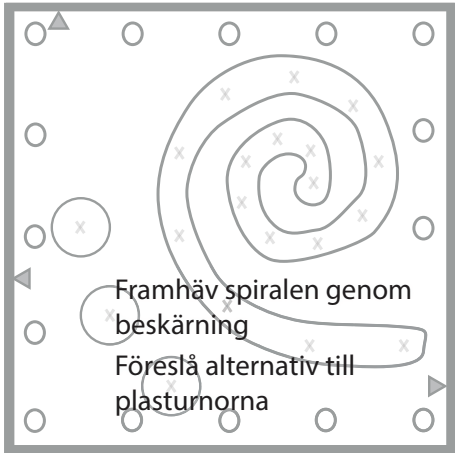
Analys - rörelse

Analys - karaktär

Program

Tabell 10: Värdering av kulturhistoriska värden enligt Riksantikvarieämbetets värderingssystem.

Estetisk helhet	4
Problem lösning	3
Arkitektonisk idé	5
Patina	4
Skick	4
Identitetsvärde	3

Bild 33: På gården står idag 13 plastkrukor på rad längs fasaden. De står på samma placering som ekkaren gjorde. Idag har lindarna dålig tillväxt, vilket man kan se på de korta årsskotten i topparna på linden. Varje år klipps dessa tillbaka och då tillväxten är svag skapar trädkronorna inte en sammanhängande grön massa. Foto: Bohlin 2013.

lindarna och rådhusvinet utvecklar blad på våren, höstfärgar samt avslutningsvis tappar bladen. Rhododendron bidrar även med blomning på försommaren.

4.7.6.2 Värdering

Det finns fyra högre kulturhistoriska värden på gården varav Arkitektonisk idé är mycket högt.

4.7.6.3 Program

Trädspiralen restaureras tillbaka mot Stritzke och Fagerström Trondes omgestaltning. Ett beskärningsprogram utformas för att formen på spiralen ska bli tydligare. Träden återupplivas genom skötsel- och underhållsinsatser. Slutligen återplanteras luckor i rhododendronplanteringarna.

- Restaurera lindarnas form för att framhäva spiralen
- Vitalisera lindarna
- Ersätt döda exemplar i rhododendronplanteringarna
- Föreslå alternativ till plasturnor och övriga tillägg

7.4.6.4 Gestaltning

I framtiden väljs tillägg i form av urnor, röckur och utomhusmöbler som är stilrena och anpassade till gårdens karaktär och byggnadens arkitektur. De befintliga plasturnorna ersätts med urnor i metall eller trä som upplevs mer gedigna än plasturnorna.

4.7.6.5 Skötsel

Gården restaureras genom skötselåtgärder utefter Stritzke och Fageström Trondes beskärningsprogram. Genom medveten formklippning av de idag rektangulära trädkronorna framhävs spiralens form. Trädkronorna växer mot varandra och lindkronorna förstärker därmed den gemensamma formen istället för att besökaren upplever varje krona som en fristående geometriska form. Träden beskärs en gång per år.

4.7.6.6 Underhåll

Lindarna har låg tillväxthastighet och en del lavar växer på dem. Enligt Sofia Eskilsson⁸, som är landskapsarkitekt med särskild inriktning mot stadsträd och växtbäddar, kan den dåliga tillväxten bero på att jorden är alltför kompakterad. Genom att lyfta på gatstenen och gräva några mindre provgropar kan man enkelt undersöka om så är fallet. Vid

provgrävningen kan man se rötternas utbredning. När marken är kompakterad hittar man få eller inga rötter. Om marken är kompakterad kan detta åtgärdas genom att vakuumsuga växtbädden och ersätta befintlig jord med till exempel en jordsblandning som innehåller pimpsten.

Om växtbädden inte är kompakterad kan man enligt Lagerström⁹ genomföra ett uppgödslingsprogram med flytande-växtnäring för att stimulera tillväxt. Året efter genomförs en stimulansbeskärning.

Ytterligare en skötselåtgärd som genomförs är att samtliga guldazaleor *Rhododendrom luteum* tas bort eftersom de har dålig vitalitet. Gulplister återplanteras. Slutligen lackeras de olikfärgade fönsterkarmarna om i samma gula kulör för att ge ett mer enhetligt intryck.

⁸ Samtal med landskapsarkitekt Sofia Eskilsson landskapsarkitekt med särskild inriktning mot stadsträd och växtbäddar, SEs landskap och lärare vid institutionen för stad och land, SLU, 2013-05-10.

⁹ Mejlkontakt med Tomas Lagerström, forskare, landskapsarkitekt och växtmateriallärare vid Institutionen för stad och land, SLU, Ultuna. 2013-04-16.

4.7.7 Katsuragården

Katsuragården inramas av fasader med två våningar och gula fönsterkarmar förutom i öst där fasaden är tre våningar och den översta våningen har röda fönsterkarmar. Gården har en entré i sydöst och ytterligare en dörr i sydväst. På gården planterades enligt Nybergs utformning 22 stycken katsuror, *Cercidiphyllum japonicum*. De placerades längs fasaderna och i två grupper som ringade in den centrala gräsmattan. Längs fasaderna planterades även ormbunkar *Struthiopteris germanica* och julros *Helleborus abschasicus*. Mot den östra fasaden planterades 11 stycken krusbärsaktinidia *Actinidia arguta* med vajrar som stöd (Nyberg 1966, s. 95). Längs ytterkanten på gården går en storgatstensgång.

Grupperna med katsuror gallrades så småningom från 22 till de fyra högväxta som står där idag. Katsurorna planterades ursprungligen med ett avstånd på 3 meter mellan träden och nära fasad. Det är därför förståeligt att katsurorna på grund av platsbrist gallrades ur med åren. Katsurorna kompletterades vid ett senare tillfälle med en skogskornell *Cornus sanguinea*, i det nordöstra hörnet och en körsbärskornell *Cornus mas* i det sydvästra hörnet. Vi vet inte när skogs- och körsbärskornellen tillkom, men på ett flygfoto från 1978 (Lantmäteriet) verkar det stå ett träd där skogskornellen står idag. De fem träden samt buskträdet står i ytterkanten av gräsrummet. På gården växer det även massvis med krokus. De kommer upp i hela gräsmattan men även i skarvarna mellan storgatstenen. Krokusarna är med som kladd på Nybergs originalritning men

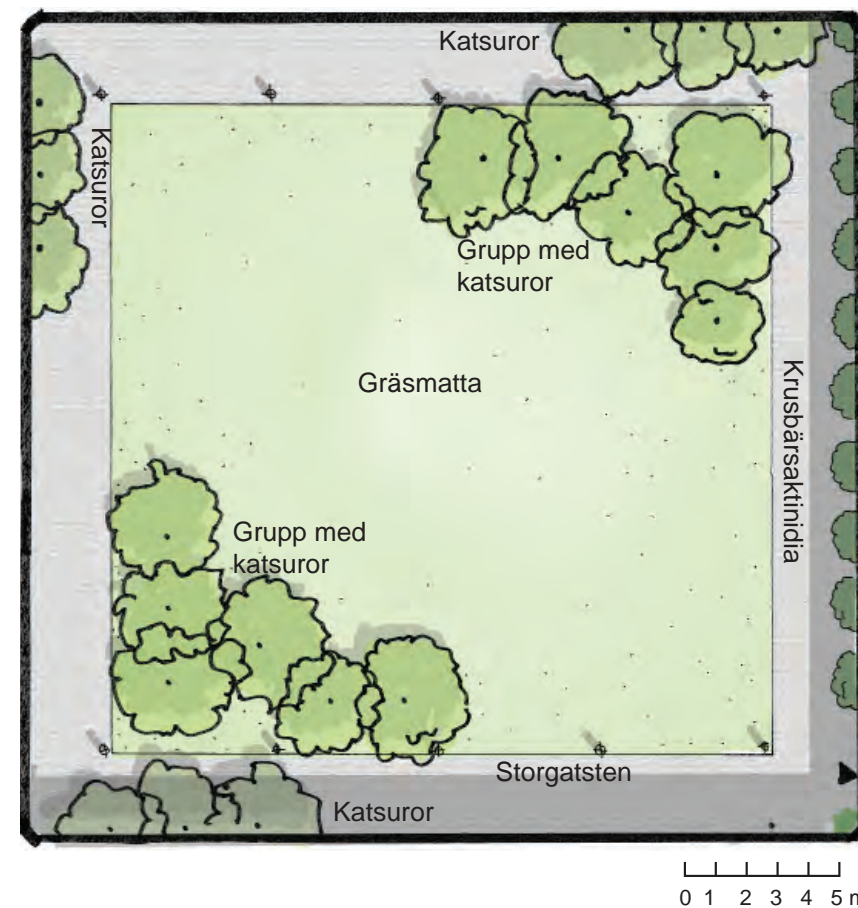

Illustration 40: Nybergs ritade in 22 katsuror i två grupper och längs fasaderna. Katsurorna ramar in den öppna gräsmattan. Längs den östra fasaden planterades krusbärsaktinidia.

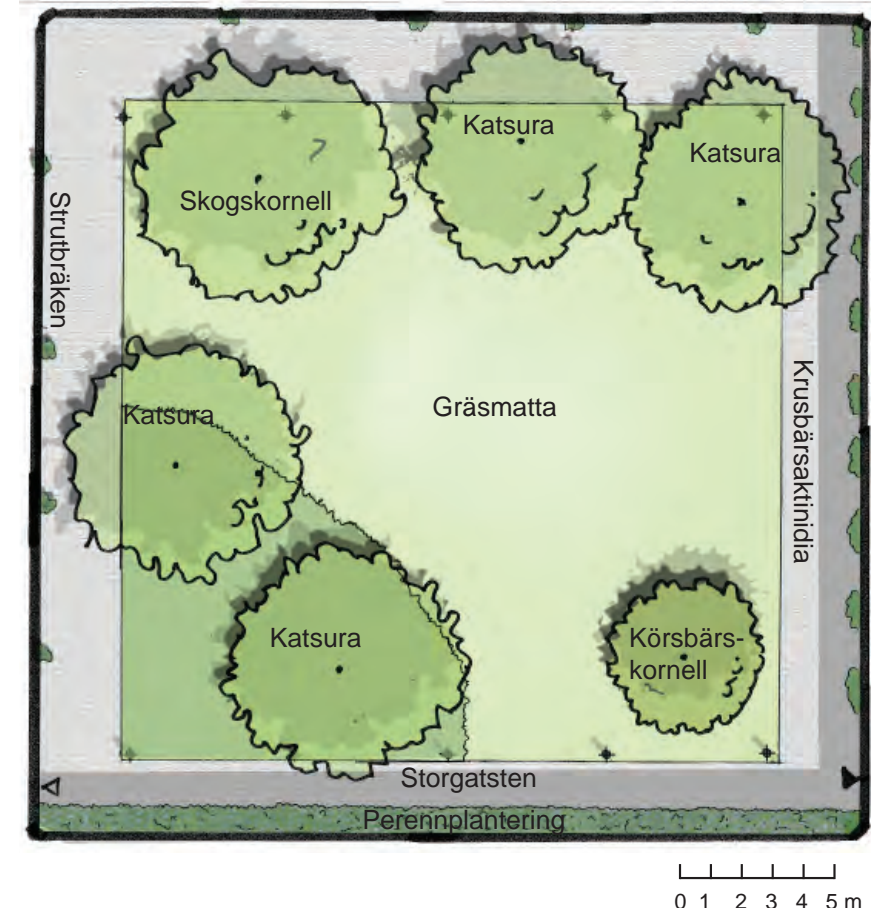

Illustration 41: Illustrationen visar utseendet idag. Enbart fyra katsuror finns kvar. De ramar tillsammans med en skogskornell och en körsbärskornell in gräsmattan och skapar ett cirkulärt rum. Längs den södra fasaden har tillkommit en rabatt.

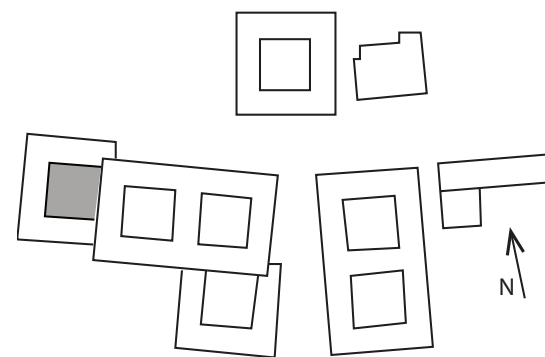

Illustration 42: Lokalisering av Katsuragården.

Bild 34: Katsuror placerades i grupper för att rama in gräsmattan. Foto: Sven A Hermelin AB u.å.

Bild 35: Under två av träden finns idag en plantering med vintergröna och i gräsmattan växer tusentals krokus. Foto: Bohlin 2013.

Bild 36: På östra fasaden växer krusbärsaktinidia på vajrar. År 2012 rostade flera fästen till vajrarna sönder och aktinidian fick skäras ner. Idag finns en obesuren kvar. Foto: Bohlin 2013.

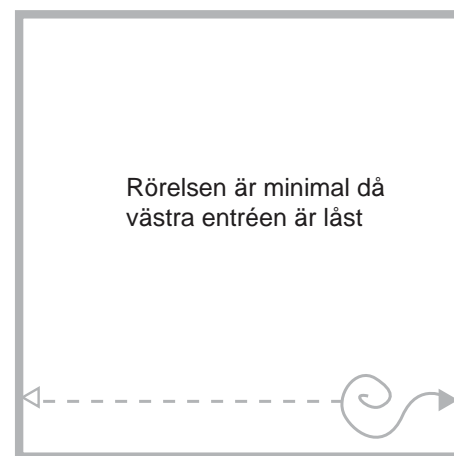

Illustration 43: Perspektiv över vårt förslag, diagonalt över gården åt nordost. Syrenbuddlejor planteras i mindre grupper och hjälper till att rama in gräsrummet genom att skapa volymer i ögonhöjd.

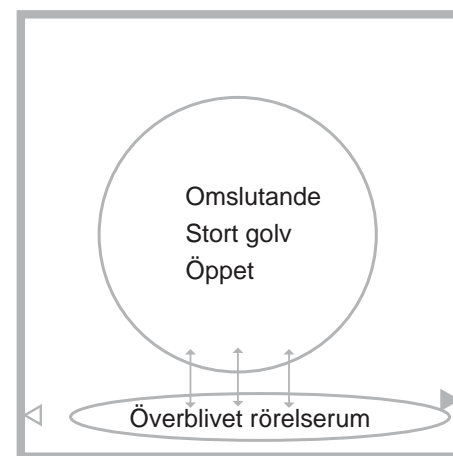
Analys - rumslighet

Analys - rörelse

Analys - karaktär

Program

Tabell 11: Värdering av kulturhistoriska värden enligt Riksantikvarieämbetets värderingssystem.

Estetisk helhet	3
Problem lösning	4
Arkitektonisk idé	3
Patina	4
Skick	3
Identitetsvärde	4

om de är senare tillägg eller original, det vet vi inte (bilaga 4, Katsuragården).

En senare förändring är att några av fästena till vajrarna för krusbärsaktinidian rostade sönder år 2012. Man klippte då ner krusbärsaktinidian kraftigt.

4.7.7.1 Analys

Karaktären på gården är omslutande, överblickbar, rofylld och ordnad. De fem flerstammiga träden är de element som främst bygger upp karaktären. När man befinner sig innanför inramningen upplever man sig stå i en ljus glänta och solljuset silar in genom grenverket. Inramningen skapar ett stort öppet rum mitt på gården. Utöver träden ramas rummet in av klätterväxterna på fasaden. Rörelsen på gården är i stort sätt obefintlig då det endast finns en entré som används.

Innergården har en avskalad form och få arter som skapar en lummig grönska, elementen på gården är väl valda. Platsens kvaliteter ligger i att besökaren upplever vistelsen som lummig och lugnande. De stora träden ger stadga åt gården och skänker ro. Karaktären på katsuragården var antagligen helt annorlunda då den var nyanlagd men gården har utvecklats som man kunde förvänta sig och ingen större omgestaltning har genomförts. Då Nybergs komposition fortfarande finns kvar kan gården kopplas tillbaka till originalutformningen.

4.7.7.2 Värdering

Platsen har tre högre kulturhistoriska värden i övrigt har gården fått mittenbetyg vilket överensstämmer med dess lätt anonyma framtoning.

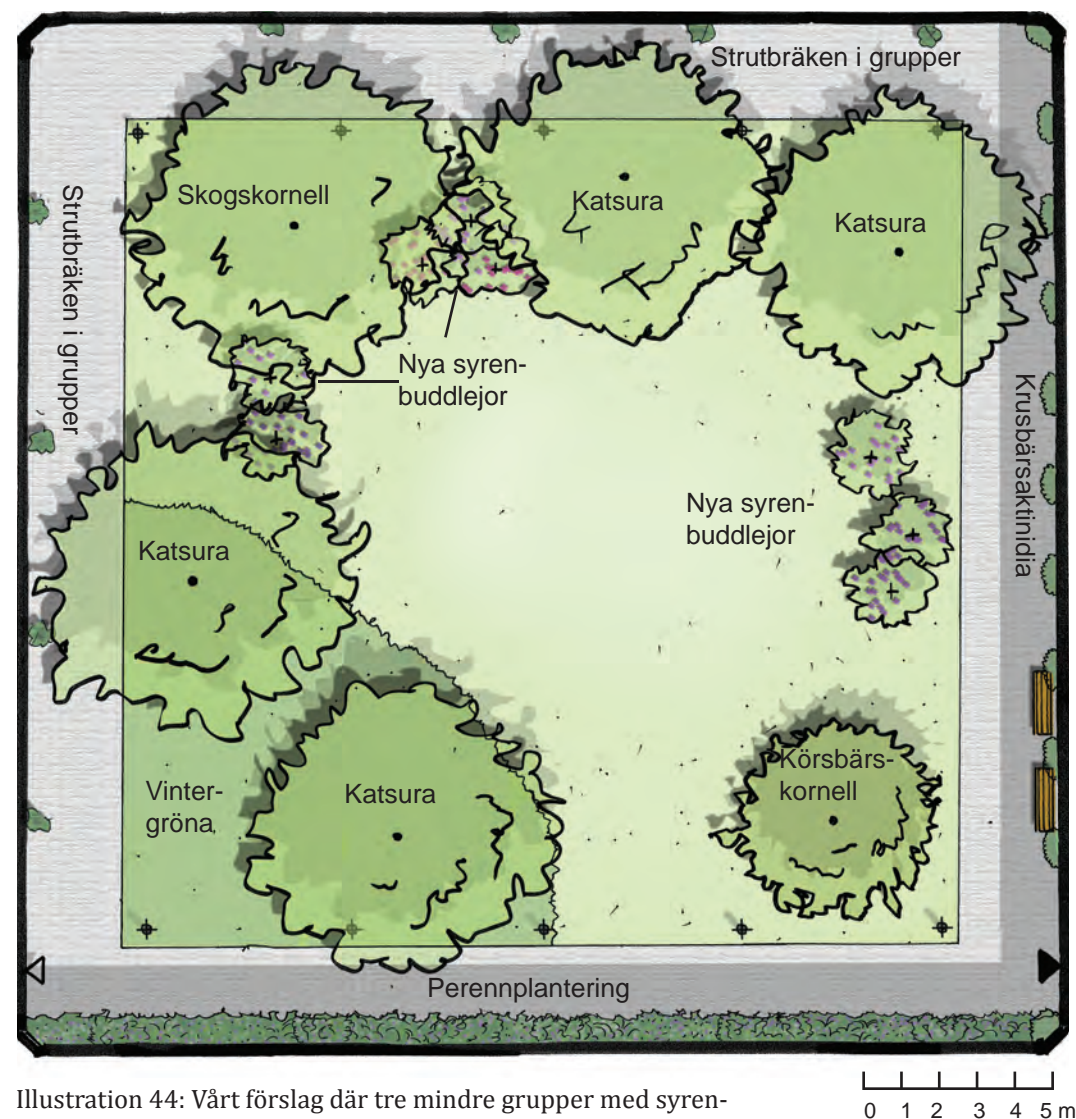

Illustration 44: Vårt förslag där tre mindre grupper med syren-buddleja planteras in för att förtydliga den cirkulära formen. Intill entrén i sydöst placeras två bänkar så att besökarna kan stanna till. Perennplanteringen i söder kompletteras med nya arter. Skala 1:200/A3.

4.7.7.3 Program

En varsam omgestaltning genomförs där platsens upplevelsevärden lyfts fram. Då gården är något slätstruken skapas även nya detaljer för att förstärka den ombonade och grönskande karaktären, bland annat får planteringen i söder en högre detaljeringsnivå. Döda klätterväxter och utnötta vajrar byts ut.

- Förtydliga den ombonade inramningen av gläntan
- Tillför detaljering i planteringen
- Ersätt döende klätterväxter med nya
- Placera in nya vajrar för krusbärsaktinidian

Växtförslag

Befintliga växter som sparas

4 st *Cercidiphyllum japonicum* - katsura
1 st *Cornus mas* - körsbärskornell
1 st *Cornus sanguinea* - skogskornell
Actinidia arguta - krusbärsaktinidia

Struthiopteris germanica - strutbräken
Helleborus abchasicus - julros, röd

Colchicum speciosum - prakttidlösa
Colchicum 'The Giant' - höstkrokus
Crocus tovasiana - krokus

Tillägg

Buddleja davidii 'Pink Delight' - syrenbuddleja
Buddleja davidii 'Empire Blue' - syrenbuddleja
Buddleja davidii 'Royal Red' - syrenbuddleja
Actinidia arguta - krusbärsaktinidia

Asarum europaeum - hasselört
Asplenium trichomanes 'Incisum' - svartbräken
Brunnera macrophylla - kaukasisk förgätmigej
Dryopteris filix-mas - träjon
Helleborus niger 'Blackthorn Strain' - julros
Hosta sieboldiana 'Great Expectations' - daggfunkia
Kirengeshoma palmata - vaxklocka
Lilium martagon 'Alba' - krollilja

4.7.7.4 Gestaltning

Den ombonade inramningen förstärks genom att luftiga buskgrupper planteras in av syrenbuddleja *Buddleja davidii* 'Pink Delight', 'Empire Blue' och 'Royal Red'. Buskgrupperna skapar ett än mer väldefinierat gräsrum och bjuder på rosalila blomning. Buddlejornas spretiga växtsätt kontrasterar mot de högresta katsurorna och ger volym i ögonhöjd.

Katsuragården får dessutom nya perenner i den södra planteringen. En woodlandplantering skapas med en grön bas av ormbunkar, perenner med stora bladskivor och mindre

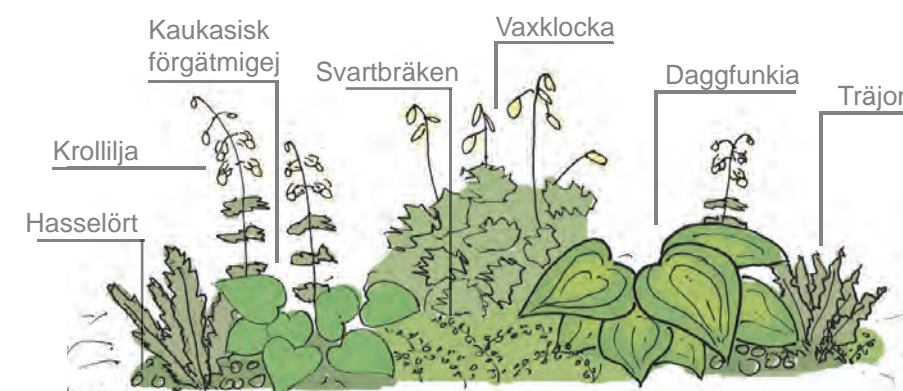

Illustration 45: I planteringen längs fasaden i söder skapas en lummig grön perennplantering. Daggfunkia, kaukasisk förgätmigej och träjon skapar med sina stora bladskivor en grön bas. Hasselört och svartbräken binder ihop planteringen. Krollilja och vaxklockan ger höjd.

marktäckare. Planteringen upplevs frodiga med de många stora mörkgröna bladen. Bladväxterna kompletteras med uppstickande krollilja och julros. Krusbärsaktinidian sparas längs den västra fasaden och under den placeras nya bänkar intill entrén. Krusbärsaktinidian bjuder på gröna söta små frukter på hösten och på träbänkarna kan man njuta av eftermiddagssolen. De nya sittplatserna inbjuder besökaren att stanna en stund extra.

Den dynamiska utvecklingen de kommande åren består av att syrenbuddlejorna växer till sig. Förvaltningen beskär vart tionde år ner buddlejorna till marken då det annars blir risiga. Med åren breder perennerna ut sig och de större perennerna är fullvuxna efter tre till fem år. Årstidsvariationen på gården består i tidigblommande krokus och på försommaren av krollilja och buddleja som blommar i vitt och rosalila. Framåt sensommaren börjar sedan de höstblommande perennerna blomma och på hösten färgas bladen på katsurorna gula och gården fylls av en söt doft från träden. Slutligen vissnar perennerna ned och träden tappar sina blad.

4.7.7.5 Skötsel

Krusbärsaktinidian beskärs i juni. Rekommendationerna kring när man ska beskära krusbärsaktinidia går isär. Enligt Lagerström¹⁰ blöder aktinidian kraftigt och man ska därför vänta till sommaren då den har fått blad vilket minskar savningen. Beskärningen kan vara kraftig likt en vinranka för att få in sol till frukterna. Ytterligare en skötselåtgärd är att de nya träbänkarna tas in på vintern och oljas.

¹⁰ Tomas Lagerström, forskare, landskapsarkitekt och växtmateriallärare vid institutionen för stad och land, SLU, Ultuna. Mejlkontakt 2013-04-16.

4.7.8 Glaspyramiden

I originalgestaltningen inramades gården av tre våningar höga fasader med mörkgröna fönsterkarmar. Entréer fanns i nordväst och nordöst. I Nybergs originalutformning anlades Glaspyramiden med många små ljusinsläpp. Ljusinsläppen stod i ett golv av smågatsten med gräsfog tillsammans med luftiga träd. Det var valnötsträd *Juglans cinerea*, *Juglans mandchurica*, *Juglans Vordifolia*, parkaralia *Aralia elata* och andra träd med liknande bladform (Nyberg 1966, s. 94). Enligt ritningen planterades 90 stycken parkaralia, 23 valnöt och ytterligare sex träd.

Senare beslutade man att bygga om personalmatsalen som låg under gården och ersatte därmed de många små ljusinsläppen med en enda glaspyramid, 12x12 meter. Tillbyggnaden krävde att hela gården gjordes om och Stritzke gjorde en total omgestaltning. Han ritade detaljrika planteringar, markbeläggningsmönster och grusytor som skapade en japansk karaktär. I det placerades två stensulpturer med rinnande vatten eftersom de höga omgivande fasaderna höll kvar ljudet på platsen. Det blev en plats som uppmärksammar de olika sinnena med porlande vatten och väldoft i form av katsura *Cercidiphyllum japonicum* och kejsarolvon *Viburnum farreri*. Förutom två katsuror växer ett bergskörbär *Prunus sargentii* och en mängd olika prydnadsbuskar och japanska lönnar. Längs nordvästra fasaden och runt glaspyramiden finns en halvmeterhög formklippt bokhäck *Fagus sylvatica*. Runt glaspyramiden är marken belagd med smågatsten vilket gör det möjligt att gå runt.

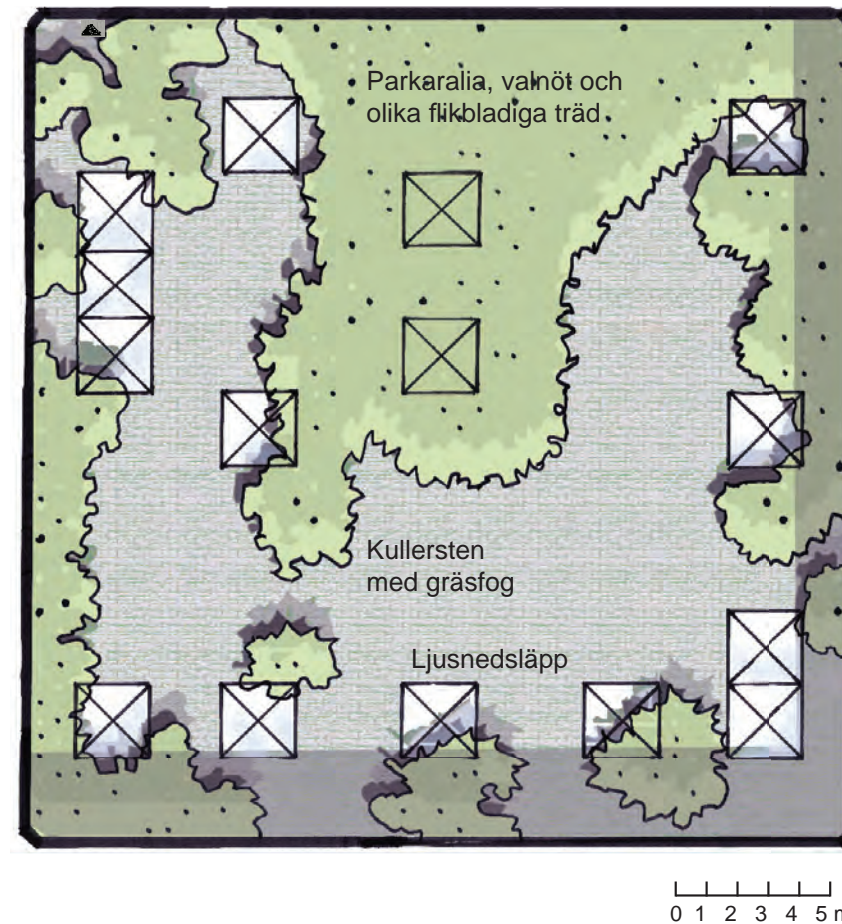

Illustration 46: I Nybergs gestaltning utformades gården med spridda ljusnedsläpp. Cirka 120 träd planterades strött över gården och skapade ett luftigt tak. Golvet lades av smågatsten med gräsfog.

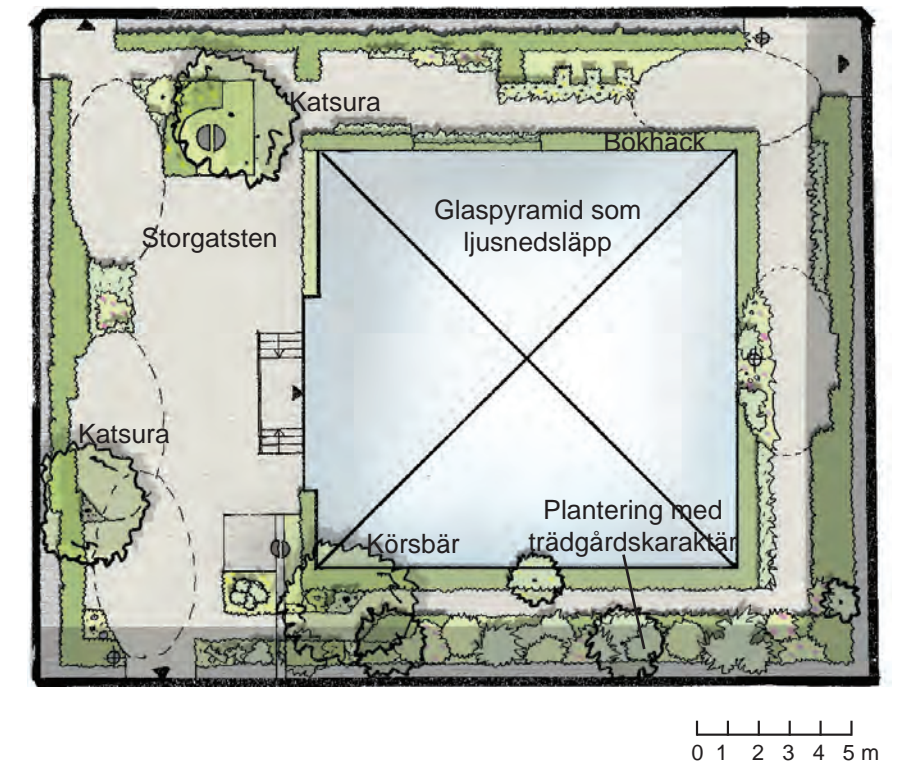

Illustration 47: En omgestaltning genomfördes vid två tillfällen. En stor glaspyramid byggdes som ljusinsläpp. I andra etappen byggdes södra fasaden ut. I omgestaltningen skapades planteringarna med en småskalig trädgårdskaraktär som kringgärdar glaspyramiden.

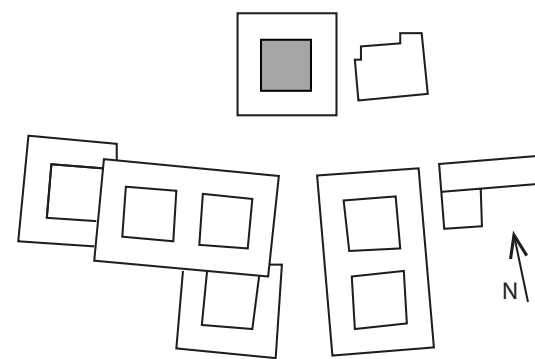

Illustration 48: Lokalisering av Glaspyramiden.

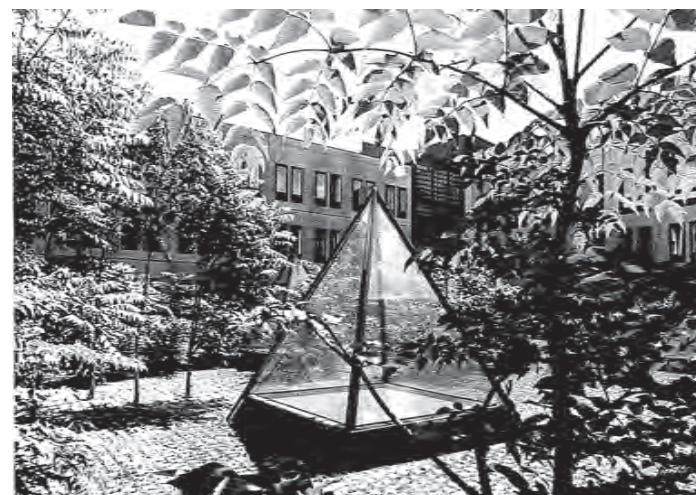

Bild 37: Nyberg gestaltade gården med ljusinsläpp och exotiska flikbladiga träd. Foto: Nyberg u.å.

Bild 38: Som markbeläggning lades smågatsten med gräsfog, ljusnedsläppen placerades oregelbundet. Sven A Hermelin AB u.å.

Bild 39: År 1995 byggdes en stor glaspyramid och då omgestaltades hela gården. Foto: Andersson 2011.

Efter byggandet av glaspyramiden gjordes gården om ytterligare en gång då den södra fasaden flyttades ut. Den södra delen på huset byggdes då om till fyra våningar, fasaden glasades och en entré lades till i sydvästra hörnet. Detta gör att Glaspyramiden är den enda innergård som inte är kvadratisk. I samband med ombyggnationen anlades en vinterträdgård i byggnaden. I glaspyramiden hänger idag en stor kristallkrona som tydligt syns från gården.

4.7.8.1 Analys

Innergården har karaktären rofylld, ordnad och omslutande. Vilket byggs upp av den dominerande glaspyramiden och planteringar som bäddar in besökaren. Glaspyramiden fungerar som fokuspunkt och reser sig bestämt upp ur gårdens golv och dess kristallkrona fångar besökarens uppmärksamhet. Planteringarna runt pyramiden består av låga perenner, knastriga grusytor och en mångfald av buskar. Den norra delen av gården har ett hemtrevligt och småskaligt uttryck. Planteringen i söder upplevs plottrig med få exemplar av samma art. Utöver den intima karaktären skapas ett japanskt tema med körsbärsträd *Prunus sargentii*, bambu *Sinarundinaria murielae* och granitskulpturer.

Vid den västra sidan av pyramiden skapas ett långsmalt rum. Rummet och gården i övrigt har dock lite rörelse då det enbart är entrén i sydöst som används.

Växtmaterialets låga ålder och särskiljande karaktär gör det tydligt att gården är en senare gestaltning. Trots att originalutformningen inte är bevarad, har platsen kvalitéer, vilka skapas av detaljrikedomen.

Årstidsvariationen på gården är rik med perenner med olika blomningstid, blommande körsbärsträd, katsura som ger en

söt doft på hösten, höstfärgande träd och vinterkvalitéer så som vinterståndare i perenner och bokhäckens blad.

4.7.8.2 Värdering

Gården har fem högre värden men inget värde som är mycket högt. Patinan på platsen är ganska låg då det finns få element som utvecklat ett äldre uttryck.

4.7.8.3 Program

Den södra planteringen renodlas på sikt då den idag upplevs plottrig. I övrigt bevaras det uttryck som finns på gården idag.

- Renodla den södra planteringen
- Plantera vid nyplantering in fler exemplar av befintliga arter

4.7.8.4 Skötsel

Vid framtida plantering renodlas den södra rabatten. Även den japanska karaktären behålls och förstärks genom att växterna med den karaktären bevaras. Växter med denna karaktär är körsbär, japansk lönn, katsura och trollhassel. Vid nyplantering av träd och buskar används dessa arter. Även bambu och granitskulpturerna bidrar till den japanska karaktären.

Vid plantering och ersättning av perenner och buskar minskas på sikt antalet arter i den södra planteringen. Buskarna lagerhägg, kejsarolvon och hybrididegran sparas. Övriga arter kan på sikt ersättas av fler utav ovanstående arter då övriga antingen har en annan karaktär, bara finns i enstaka exemplar eller exemplar som mår dåligt. Perennbasen skapas av sockblomma *Epimedium versicolor*, vintergröna *Vinca minor* och hasselört *Asarum europaeum*. I övrig putsas fönstren på glaspyramiden.

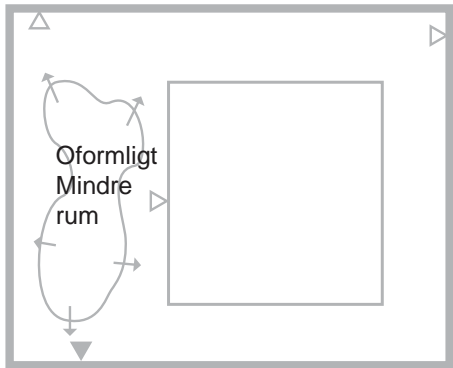

Bild 40: En omgestaltning gjordes 1995 samtidigt som glaspyramiden byggdes. Planteringar omfamnar glaspyramiden. Foto: Sven A Hermelin AB u.å.

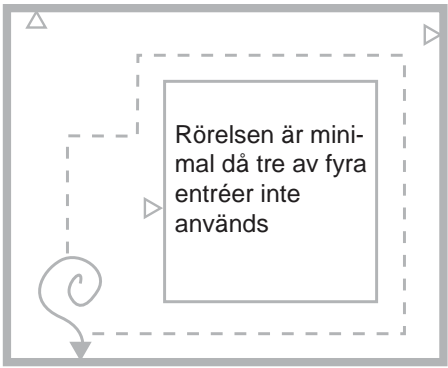

Bild 41: Samma vy, några år efter en ny omgestaltning. Framför katsuran syns en av granitskulpturerna. Foto: Sven A Hermelin AB u.å.

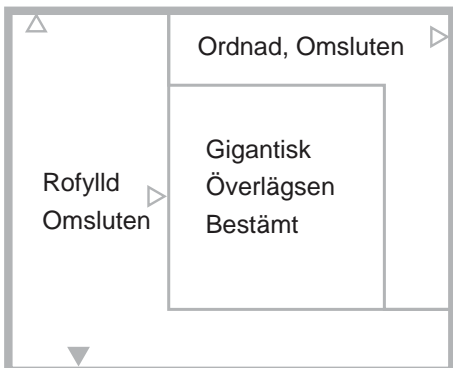
Analys - rumslighet

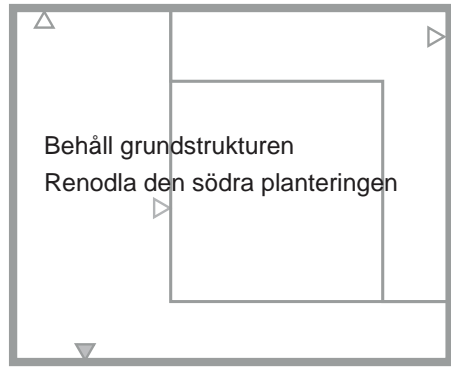
Analys - rörelse

Analys - karaktär

Program

Tabell 12: Värdering av kulturhistoriska värden enligt Riksantikvarieämbetets värderingssystem.

Estetisk helhet	4
Problem lösning	4
Arkitektonisk idé	4
Patina	2
Skick	4
Identitetsvärde	4

4.8 Dokument- och upplevelsevärden för hela utomhusmiljön

Dokumentvärden och upplevelsevärdet miljöskapande kommer från Riksantikvarieämbetets värderingssystem och vi bedömde dem för hela utemiljön då de skapas av platserna tillsammans. Värderingen utgår ifrån informationen i analys och beskrivs närmare i kapitlet Teorier och lagar.

4.8.1 Dokumentvärden

Dokumentvärdena som tas upp för alla gårdar gemensamt är Byggnadshistoriskt värde, Byggnadstekniskhistoriskt värde, Arkitekturhistoriskt värde, Samhällshistoriskt värde och Socialhistoriskt värde. En mer utförlig beskrivning av de olika värdena finns i kapitlet Teorier och lagar och det sammananfattande resultatet redovisas i tabell 13. Nedan följer nu värderingen av dokumentvärdena.

4.8.1.1 Byggnadshistoriskt värde

Byggnadshistoriskt värde hänger samman med hög ålder, då det historiskt sett fanns andra ideal och byggnadstekniker. Värdet kan även hänga samman med den historiska utveckling som skett på platsen (Unnerbäck 2002, ss. 50-51). Televerket är inte tillräckligt gammalt för att få värdet för sin ålder. Anläggningen kan dock visa på andra ideal och en historisk utveckling.

Under 60-talet rådde delvis andra ideal än vad det gör idag. På 60-talet prioriterades ofta funktion, industriellt byggande och att anläggningarna skulle vara lätta att förvalta. Utformningen har påverkats av tidens ideal med ett renskalat formuttryck. Televerket är dock inte helt tidstypisk utan utformades istället med hög estetisk och konstnärlig ambition.

På platsen har det däremot skett en historisk utveckling. Vid omgestaltningen (1989-2004) tillfördes högre detaljering och fler element. Dessutom prioriterades gårdarnas funktion som ljusnedsläpp. Förändringen som skedde vid omgestaltningen av utemiljön med en ökad detaljeringsgrad följer samhällets utveckling för utformning av utemiljöer. Utvecklingen blir extra tydlig på Televerket då vissa platser är bevarade och andra omgestaltade. Förändringen som skedde i omgestaltningen gick mot en ökad funktionsanpassning vilket är en ovanlig åtgärd på en 60-tals miljö som vanligtvis

utformades utifrån att lösa funktioner. Funktionsanpassningen har därför gått i motsatt riktning mot vad den gjort i övriga samhället.

Då Televerket inte tydligt visar på den historiska utvecklingen som skett i samhället anser vi att Televerket inte har något Byggnadshistoriskt värde.

4.8.1.2 Byggnadstekniskhistoriskt värde

Byggnadstekniskhistoriskt värde uppstår vid användandet av för den tiden speciella material och metoder. Värdet kan även uppstå hos miljöer som har en tekniskt skicklig problemlösning eller tekniska innovationer (Unnerbäck 2002, ss. 50-51).

Under 60-talet användes industriprodukter så som prefabricerade betongelement. Det var också vanligt att använda hårdiga arter som skulle klara mycket slitage. På Televerket användes exotiska växter som i vanliga fall inte är hårdiga på platsen. De kunde dock planteras då innegårdarna har ett gynnsamt lokalklimat och Nyberg dessutom skapade bra växtförutsättningar. Exempelvis användes sammanhängande växtbäddar över hela gårdarna, i obrutna skikt. Samman-

hängande växtbäddar är inte tidstypiskt utan före sin tid, Nyberg skapade på detta sätt nya trender inom landskapsarkitektur istället för att följa rådande.

Då Nyberg prioriterade den arkitektoniska idén före skötsel skapades miljöer som inte alltid var ekonomiskt hållbara, användarvänliga och möjliga att underhålla. Detta går emot tidens funktionalism. Exempel på detta är Kullerstensgården där robinia och blåregn planterades intill fasaden. De växte ut framför fönstren och blåregnet trängde in i fasaden och bröt sönder den. Lönngården är ett annat exempel där han använde dyrbara material. Nyberg utformade Lönngården med exklusiva ekkar samt öppna jordytor med liljor och klyvklinker som markmaterial. De öppna jordytorna med liljor är extremt skötselkrävande och något som inte används idag. Klyvklinker är ett ovanligt material och ett utav de nya material som Nyberg testade att använda. Något annat som utvecklades på Televerket var att använda belysning för att lysa upp träd-kronor underifrån. Uwe Koch var involverad i utformandet av belysningen. Då Nyberg använde exotiska växter, exklusiva material, växtbäddar och trädbelysning kan utemiljön inte ses som tidstypiskt i materialval eller anläggningsteknik. Vi anser

Tabell 13: Sammanfattande tabell som redovisar alla platsers enskilda värden tillsammans. Därefter redovisas Arkitekturhistoriskt värde och Miljöskapande värde vilket alla platser har då de utgår från anläggningen som helhet. Avslutningsvis summeras detta upp i tabellens nedersta rad, där vi kommer fram till vilka platser som ska restaureras, bevaras, omgestaltas och varsamt omgestaltas.

	Bokgården	Lönngården	Kullerstensgården	Katalpagården	Trädspiralen	Katsuragården	Glaspyramiden	Entréplan
Estetisk helhet	4	3	2	2	4	3	4	4
Problem lösning	3	3	3	3	3	4	4	5
Arkitektonisk idé	5	2	3	1	5	3	4	4
Patina	4	3	3	2	4	4	2	2
Skick	4	3	4	3	4	3	4	3
Identitetsvärde	5	4	2	1	3	4	4	2
Arkitekturhistoriskt	X	X	X	X	X	X	X	X
Byggnadstekniskhistoriskt	X	X	X	X	X	X	X	X
Miljöskapande	X	X	X	X	X	X	X	X
Kontinuitet	X	-	-	-	X	-	X	-
Summering	Rekonstrueras	Omgestaltas	Omgestaltas	Omgestaltas	Rekonstrueras	Varsamt omgestaltas	Bevaras	Varsamt omgestaltas

däremot att utformningen är framåtsträvande, före sin tid och utmanade rådande landskapsarkitektur. Därför anser vi att anläggningen har ett Byggnadstekniskhistoriskt värde.

4.8.1.3 Arkitekturhistoriskt värde

Arkitekturhistoriskt värde har en anläggning som är ett utmärkt exempel från sin tid och där projektören löst problem på ett nytt sätt. Värdet är ofta kopplat till god arkitektur eller en känd arkitekt (Unnerbäck 2002, ss. 55-57). Som det framkommit i vår värdering av de enskilda platserna är arkitekturen på utemiljön mycket god då den utformades med höga estetiska och konstnärliga ambitioner. Utformningen är dessutom före sin tid, Nyberg är en relativt känd trädgårdsarkitekt och detta är ett av hans mest uppmärksammade verk. Nyberg löste även tekniska problem på ett nytt sätt vilket resulterat i att Televerket upplevs som ett gott exempel på modernistiska lösningar. Vi bedömer därför att utemiljön på Televerket har ett högt Arkitekturhistoriska värde.

4.8.1.4 Samhällshistoriskt värde

Samhällshistoriskt värde innebär att anläggningen ger kunskap om den tidens samhälle och tilldelas miljöer som varit viktiga i ett samhälles utveckling, som markerar skiften eller är en sällsynt kvarleva (Unnerbäck 2002, ss. 57-61). Utemiljön hade inte någon direkt påverkan på samhällsutvecklingen. De behov och funktioner som är kopplade till en utemiljö är i stort sätt samma idag som för 45 år sedan. Anläggningen kan därför inte sägas ha några Samhällshistoriska värden.

4.8.1.5 Socialhistoriskt värde

Socialhistoriskt värde har anläggningar som visar på människors situation i samhället, hur de levtt, arbetat och spenderat sin fritid. Det skiljs från det Samhällshistoriska värdet då det är direkt kopplat till människor (Unnerbäck 2002, ss. 62-64). Televerket är sedan slutet på 60-talet en stor arbetsplats för cirka 1000 personer. Hur man arbetade då skiljer sig från idag och Televerket är till stor del anpassat efter de nya behoven. De påkostade gårdarna visar att företaget värnade om sina anställda (Brunius 2005, s. 548). De utformades för att skapa en god miljö för användarna genom att öka orienteringsbarheten, ta ner storskaligheten och tillföra estetiska kvalitéer.

Televerket utformades med restaurang, fritids- och umgämeslokaler. Vi ser det som att man skapade ett litet samhälle dit arbetarna skulle komma och arbeta samt spendera delar av

sin fritid. Även detta visar på en omsorg av medarbetarna. Då de socialhistoriska kvalitéerna inte är särskilt tydliga eller utmärkande anser vi inte att Televerket har något större Socialhistoriskt värde.

4.8.2 Upplevelsevärden

De flesta upplevelsevärden bedömdes under respektive gårdar. Däremot bedömdes Kontinuitetsvärde och Miljöskapande värde för hela utemiljön. Miljöskapandevärde är ett sammantaget resultat som uppkommer av det de olika platserna bygger upp tillsammans. Under Kontinuitetsvärde jämförs de olika platserna mot varandra.

4.8.2.1 Kontinuitetsvärde

Kontinuitetsvärde visar på kontinuerliga förändringar, historiska utvecklingar och skiften i miljöer. Värdet kan uppstå inom en anläggning som genomgått en rad omgestaltningar och där det är viktigt att bevara spår och årsringar (Unnerbäck 2002, ss. 91-92).

Platserna i utemiljön vid Televerket utformades olika och hur de har hanterats är varierande. Några har genomgått kraftiga förändringar medan andra är i stort sätt bevarade. Detta gör att det finns platser som är utmärkande för olika förändringsomgångar. Bokgården och Trädspiralen är till exempel autentiska och därför värdefulla att bevara för att visa på originalutformningen. Även Entréplan och Katsuragården är ganska väl bevarade. Deras miljöer upplevs dock inte lika tidstypiska och deras arkitektoniska idé är inte lika utmärkande. Glaspyramiden och Kullerstensgården är de som genomgick kraftigast omgestaltningar. Glaspyramidens utformning visar tydligt på andra ideal. Kullerstensgården har dock olika karaktärer på gården och tydligheten är därför inte lika utmärkande. Slutligen upplevs Lönngården inte typisk för någon period då den delvis är omgestaltad. Vi bedömer därför att den varken har högt eller lågt värde (Kontinuitetsvärde sammanställs och redovisas i tabell 14).

4.8.2.2 Miljöskapande värde

Miljöskapande värde får en plats som är del av en större anläggning med kulturhistoriska värden (Unnerbäck 2002, ss. 85-88). Utomhusmiljön som helhet bygger upp det miljöskapande värdet och då vi bedömt att Televerkets utemiljö har ett Arkitekturhistoriskt och Byggnadstekniskhistoriskt värde får alla gårdar och entréplan gemensamt ett miljöskapande värde.

4.8.3 Sammanfattning av kulturhistoriska värden

Av de 15 dokument och upplevelsevärden som en kulturhistorisk miljö kan ha har Televerket tre värden, Byggnadstekniskhistoriskt, Arkitekturhistoriskt och Miljöskapande värde. Det får den eftersom utformningen är framåtsträvande, att man använt nya material och anläggningstekniker samt att arkitekturen är god och utformad med höga estetiska och konstnärliga ambitioner. Miljöskapande värde får de enskilda platser då de gemensamt bygger upp det Byggnadstekniskhistoriska och Arkitekturhistoriska värdet. Förutom de fyra värdena som alla platser har finns fyra mycket höga värden på platserna. Entréplan har mycket hög problemlösning, Bokgården mycket hög Arkitektonisk idé och Identitetsvärde och Trädspiralen har mycket hög Arkitektonisk idé. Dessa värden är av yttersta vikt att bevara. Även kontinuitetsvärdet återfinns på Televerket då de olika platserna har hanterats olika och därför visar den historiska utvecklingen.

4.9 Värdehöjande motiv

Förutom de olika värdena kan platser enligt Riksantikvarieämbetet värdesystem ha olika värdehöjande motiv som kan öka platsernas värden (Unnerbäck 2002). Motiven är inga värden i sig men kan förstärka redan identifierade värden. De fyra värdehöjande motiven är kvalité, autenticitet, pedagogiskt värde samt sällsynthet och representativitet. Motiven beskrivs i Teorier och lagar och bedöms i följande text (Se även tabell 14 där motivens sammanfattande betygsättning redovisas i högt (+), neutralt (0) och lågt (-)).

4.9.1 Kvalité

Kvalité uppstår i utformningens komposition, noggrannhet i detaljer och material (Unnerbäck 2002, s. 97). Televerkets kvalité var från början mycket hög. I och med nedskärningar i förvaltningen förlorades detaljer, hållbarheten försämrades och det gör att kompositionen inte längre är komplett. Några gårdar omgestaltades kraftigt för att funktionsanpassa gestaltningen då kvalitén i funktion var låg. De gårdar som omgestaltades har dock inte lika genomtänkta detaljer och platserna upplevs inte lika välkomponerade. Trots kraftiga förändringar i förvaltningen samt omgestaltningen finns

vissa kvalitéer kvar vilket tyder på att originalutformningen hade mycket hög estetik i komposition och detaljer. Idag varierar kvalitén på de olika gårdarna. Kullerstensgården, Katalpagården och Lönngården är platser som enligt vår mening har låg kvalité medan Bokgården, Trädspiralen, Katsuragården och Entréplan har hög kvalité.

4.9.2 Autenticitet

Hög autenticitet har anläggningen om de flesta element är bevarade (Unnerbäck 2002, s. 98). På Televerket stämmer detta för Bokgården, Trädspiralen, Katsuragården och Entré-

plan. Vissa delar är dock kraftigt förändrade. På Trädspiralen ersattes exempelvis de 13 ekfaten med plastkrukor.

Kullerstensgården och Glaspyramiden har mycket låg autenticitet eftersom de tidigare omgestaltades helt. Lönngårdens autenticitet är också ganska låg, då ekfaten inte längre finns kvar, planteringarna är justerade, träd är borttagna och klyvklintersgolvet är ersatt med gräs- och stenytor.

Autenticiteten på Katalpagården är varierande, nya ljusinsläpp är tillagda och artsammansättningen i planteringarna är förändrat. Vegetationen är dock placerad ungefär på den ursprungliga platsen med planteringar kring fasaderna.

Tabell 14: I tabellen redovisas först de kulturhistoriska värdena från tabell 13. Sedan presenteras hur stora värdehöjande motiv (kvalité, autenticitet, pedagogik, sällsynthet och representativitet) de olika gårdarna har. Motiven betygsätts i högt (+), neutralt (0) och lågt (-). De kulturhistoriska värdena samt de värdehöjande motiven avgör ambitionsnivå för bevarande. Nivå två är högt (se 4.10). Alla gårdar får någon ambitionsnivå då alla har de kulturhistoriska värdena arkitekturhistoriskt-, byggnadstekniskhistoriskt-, kontinuitet- och miljöskapande värde.

	Bokgården	Lönngården	Kullerstensgården	Katalpagården	Trädspiralen	Katsuragården	Glaspyramiden	Entréplan
Kulturhistoriska värden								
Estetisk helhet	4	3	2	2	4	3	4	4
Problem lösning	3	3	3	3	3	4	4	5
Arkitektonisk idé	5	2	3	1	5	3	4	4
Patina	4	3	3	2	4	4	2	2
Skick	4	3	4	3	4	3	4	3
Identitetsvärde	5	4	2	1	3	4	4	2
Arkitekturhistoriskt	X	X	X	X	X	X	X	X
Byggnadstekniskhistoriskt	X	X	X	X	X	X	X	X
Miljöskapande	X	X	X	X	X	X	X	X
Kontinuitet	X	-	-	-	X	-	X	-
Värdehöjande motiv								
Kvalité	+	-	-	-	+	+	0	+
Autenticitet	+	-	-	0	+	+	-	+
Pedagogik	0	0	0	0	0	0	0	0
Sällsynthet och representativitet	+	-	-	-	+	0	0	0
Ambitionsnivå för bevarande	2	4	4	(4)	2	3	3	3
Våra förslag	Restaurera	Omgestalta	Omgestalta	Omgestalta	Rekonstruera	Omgestalta varsamt	Bevara	Omgestalta varsamt

4.9.3 Pedagogiskt värde

Pedagogiskt värde skapas genom tydlighet i platsens utformning. Att den visar på användandet och budskapet av en viss plats (Unnerbäck 2002, s. 101). Bokgården, Trädspiralen och Glaspyramiden har en arkitektonisk tydlighet då det som besökare går att förstå vad arkitekten eftersträvat. De har även en tydlig identitet och karaktär. Bokgården och Trädspiralen tillsammans med Katsuragården har även en hög patina där man kan se hur gården åldras. På gårdarna Lönngården, Kullerstensgården och Katalpagården är tydligheten däremot dålig.

4.9.4 Sällsynthet och representativitet

Sällsynthet består i att en anläggning på något sätt är unik och representativitet i att den kan sägas representera en grupp (Unnerbäck 2002, ss. 102-106). Utemiljön är sällsynt då den är ett gott exempel på genomtänkta lösningar från den tidens ideal. Lösningarna är dock inte typiska för 60-talet och kan därför inte ses som representativa för tidsperioden. Utformningen kan däremot ses som representativ för Sven Olov Nyberg och M-arkitekter. Gårdarna har en arkitektonisk idé som är långt driven och form har gått före innehåll. De gårdar som har tydlig arkitektonisk idé, (Bokgården och Trädspiralen) får därför ett högt poäng. Lönngården, Kullerstensgården och Katalpagården upplevs splittrade och har en otydlig arkitektonisk idé, det får därför en negativ inverkan. De är dessutom inte utmärkande för varken Nyberg eller någon tidsperiod. Katsuragården, Glaspyraminden och Entréplanen får ett neutralt värde då deras arkitektoniska idé kan anas men inte är så tydlig. De är heller inte unika för varken Nyberg eller för tidsperioden.

4.10 Val av ambitionsnivå för bevarande

Enligt steg två i Riksantikvarieämbetets värderingssystem finns det fyra ambitionsnivåer av bevarandeåtgärder (Unnerbäck 2002, ss. 21-22). Den första är konservering och den andra är fokus på att bevara kulturhistoriska värden. För den tredje nivån ses kulturhistoriska värden som en resurs som ska vårdas och säkerhetsställas medan den fjärde och lägsta nivån gör att anläggningen enbart skyddas i plan- och bygglagen (Unnerbäck 2002, ss. 21-22). Enligt Maria Flinck

(2002) går det inte att konservera en trädgård och vi föreslog därför inte den första nivån för någon av platserna.

Sällsynthet och autenticitet bör enligt Unnerbäck (2002, s. 27) öka ambitionsnivån. Som vi tidigare konstaterade är utemiljön på Televerket sällsynt, autenticiteten på de olika platserna varierar dock. Vissa gårdar är mer autentiska än andra och därför varierar även bevarandevärdet. Enligt analysen över de enskilda platserna har Bokgården, Katuragården och Entréplan en hög autenticitet. Kullerstensgården, Katalpagården, Lönngården och Glaspyramiden har däremot en ganska låg autenticitet. Detta betyder att bevarandevärdet för dem med hög autenticitet kommer att bli högre än för de med låg autenticitet.

Ambitionsnivån påverkas även av antalet kulturhistoriska värden. Bokgården och Trädspiralen fick i värderingen mycket höga värden. De har även en hög autenticitet samt sällsynthet och får därför bevarandenivå två. Utifrån gårdarnas höga värden valde vi att restaurera dem. Bokgården restaurerades tillbaka mot Nyberg ursprungsidé och Trädspiralen mot Stritzke och Fagerström Trondes tolkning av spiralformen. Även Glaspyramiden, Entréplan och Katuragården har ganska höga värden. De är dock inte lika sällsynta, autenticiteten är låg på Glaspyramiden och värdena är överlag inte riktigt lika höga. De får därför bevarandevärde tre. Vi valde på grund av detta att bevara Glaspyramiden genom att vårda den som den är och på sikt renodla vissa delar av utformningen. Vi valde även att utifrån det utföra en varsam omgestaltning på Entréplan och Katuragården.

Lönngården och Kullerstensgården är varken sällsynta eller autentiska. De har däremot ett kulturhistoriskt värde och får därför bevarandenivå fyra. Katalpagården har inget kulturhistorisktvärde och inga värdehöjande kvalitéer. Den ingår dock i miljön som har kulturhistoriska värden som helhet och genom en omgestaltning kan dess arkitektoniska värden höjas så att även Katalpagården kommer upp till bevarandenivå fyra.

4.11 Gällande trädgårdsavtal

Trädgårdsavtalet mellan Vivaldi och TeliaSonera beskriver hur träd, buskar, häckar och rabatter ska skötas (trädgårdsavtalet återfinns i bilaga 6). Avtalet delas upp i de olika förvaltningsobjekten exempelvis klätterväxter samt funktionskrav och skötsel av dem. Avtalet utgår ifrån TeliaSoneras funktions-

mässiga krav för de olika växtgrupperna och inga ekologiska, historiska, sociala eller estetiska faktorer nämns. Exempel på en funktionsfokuserad beskrivning är beskärning som ska utföras ”så att framkomlighet och säkerhetskrav, bl.a. siktkrav upprätthålls på bil- och gångvägar samt utfarter”. I beskrivningen står inget om den arkitektoniska utformningen och alla ytor en bit ifrån vägar berörs över huvud taget inte.

I avtalet står det att ”Växter med omgivande vegetationsytor skall skötas så att växterna förblir i god kondition och utvecklas normalt” man definierar dock inte god kondition eller utvecklas normalt och anger heller inga referenser att jämföra med. Det finns dessutom inga specifika krav för hur enstaka individer ska skötas utan beskrivningen för varje grupp gäller. Underhållsåtgärder nämns endast i en mening i avtalet, där står det ”växter kompletteras mot särskild ersättning i samråd med B”.

4.11.1 Vår bedömning av avtalet

Vår bedömning är att det gällande trädgårdsavtalet har stora brister. Det största problemet är att det är ospecifikt då inga åtgärder beskrivs i detalj. Att enbart ange att växter ska behålla god kondition signalerar att ingen utveckling behöver ske. Till exempel kan man genom bevattning och näringstillförsel förbättra växternas kondition. Bevattning och gödsling nämns dock inte alls i avtalet. Vi anser även att det är svårt att kontrollera god kondition då det beror på art, plats samt händelser exempelvis en regnig sommar. Det gör att det blir svårt för beställaren, i detta fall TeliaSonera, att kontrollera om förvaltaren uppfyller avtalet. Istället får man förlita sig på att förvaltaren har en mycket god kompetens, kan läsa av anläggningen och veta vad som behöver göras, en tro på att de vill göra rätt för sig och att de vill skapa fina anläggningar. Det går dock inte att garantera att man får en bättre skötsel än vad man kan kontrollera. Skötseln måste därför regleras.

Vi anser att man kan ha ett generellt skötselavtal men att det i så fall måste kombineras med reglerad platsspecifik skötsel. Detta beror på att gårdarna skiljer sig så mycket från varandra att de inte ska skötas på samma vis. Vissa växters utformning är viktiga för gårdarnas karaktär och vi ser därför en brist i att det i avtalet inte nämns några växtindivider eller enstaka växtelement. Exempelvis är den formklippta häcken på Bokgården avgörande för gårdens karaktär. Då beskrivningen av beskärning enbart berör sikt kring vägar, framkomlighet och säkerhetskrav finns det inget som i avtalet säger att den ska

formklippas och ännu mindre hur ofta eller till vilken form. Vissa växter kräver annat än standardskötsel och bör därför få specifika beskrivningar, exempel på detta är lindspiralen, vitpilsalléen, bokhäcken och krusbärsaktinidian.

Den del som behandlas mest ingående är ogrärensning där det står hur ofta det ska ske. I det inledande stycket står det dock bara att ytorna ska ogrärensas vid behov. Då det inte står vilket resultat som eftersträvas eller vilken målbild man har är det svårt att säga när behovet uppstår att ogrärensa.

En annan brist är att dynamik och utveckling inte berörs. Det finns därför ingen reglering för att utveckla utformningen eller anpassa anläggningen efter växternas tillväxt och slitage. Underhållsåtgärder som uppbyggnadsbeskärning, föryngringsbeskärning, växtbäddsrenovering och omläggning av markbeläggningen berörs inte alls. Vi undrar därför vem som ansvarar för att detta underhålls eftersom den enda underhållspunkten är att växter kan kompletteras efter samråd med beställare. Utifrån tolkning av avtalet innebär det att om något dör gör man en bedömning från fall till fall om exemplaret ska ersättas¹¹. Finns det inget intresse att undersöka och driva frågan är risken stor att individer dör utan att de ersätts. Detta kan exempelvis ses på Bokgården där delar av häcken avlägsnats och på Kullerstensgården där luckor uppstått i gullregnsraderna.

Vi anser även att det finns fler brister i avtalet då kraven enbart är funktionsmässiga och saknar helt estetiska, historiska och ekologiska aspekter. Genom att bara nämna funktionen finns risken att övriga värden som ibland kolliderar med funktion och framkomlighet bortprioriteras till förmån för ekonomiska nedskärningar.

I skötsel av klätterväxter nämns kaprifol, vildvin, klematis och klätterrosor. Att krusbärsaktinidian kräver en annan skötsel nämns dock inte. Inte heller blåregn nämns. Det står att man ska begränsa klätterväxter från fönster, takutsprång med mera. Detta anser vi inte följs på Lönngården där rådhusvinet är avklippt efter första våningen vilket ger ett stympat uttryck.

En annan sak som inte tas upp i trädgårdsavtalet är skötsel av gräsmattor. Klippning av dem ska regleras så att de ser prydliga och välskötta ut. Antal klippningar och gödsling per år bör föreskrivas. Gräsmattor med lökväxter i ska inte klippas

¹¹ Samtal med Helen Ekholm, Regionalt kontorslokalsvarig på fastighetsenheten kontor på TeliaSonera, 2013-04-18.

förrän lökväxternas blast börjat vissna. Så länge som blasten är grön genererar löken näring till nästa år.

Ytterligare en aspekt vi frågasätter är skötseln av perenner. Det står att de ska putsas, detta anser vi är en onödig skötselkostnad då strategiska växtval gör att putsning inte behöver utföras. Istället ska vinterståndare klippas ner på våren för att ge plats åt nya skott. Detta ska ske på våren och inte på hösten eftersom vatten tränger ner i de ihåliga växtdelarna och ner i rotsystemet som sedan fryser sönder på vintern.

4.11.2 Vårt förslag

Då gårdarna har stora estetiska och kulturhistoriska värden anser vi att värdena samt hur skötsel och underhåll ska utformas bör tas upp i avtalet för att undvika att dessa försvinner. Avtalet bör bli mer specifikt genom att ta upp element, arter och insatser. På detta sätt blir det lättare att kontrollera om avtalet följs.

Vi anser även att underhållsaspekten måste arbetas in i avtalet. Exempelvis bör man alltid ta ett aktivt beslut om vedartade växter ska ersättas eller om kringliggande växter kan fylla dess plats. För perenna växter är inte detta lika viktigt då de inte har samma rumsskapande betydelse. Man bör även beskriva dynamisk utveckling och de förändringar som ska ske. Detta bör göras plats för plats.

Vi valde att hantera bristerna genom att utforma enskilda skötselmål för de olika platserna. Den största fördelen med detta är att målen kan kopplas till karaktärsbeskrivningen för varje gård, specifika värden kan bevaras och individuella skötselplaner för växtindivider kan upprättas.

Utöver de skötselåtgärder som står under plats för plats gäller följande skötselanvisningar för samtliga innergårdar och entréplan.

- Alla platser sköts regelbundet så att den önskade karaktären består. Planteringar och hårdgjorda ytor ogrärensas 3 gånger per år så att anläggningen upplevs välskött och estetiskt tilltalande.

- Döende buskar och träd ersätts regelmässigt. Minst en gång per år görs en tillsyn av representanter för förvaltningen, hyresvärd och hyresgäster. De går igenom anläggningen för att kontrollera att man inte missat några exemplar som ska bytas ut. Etableringsbeskrivning ska utföras på lignoser.

- Perennplanteringar behålls täta genom att utgångna lökar och döende perenner ersätts regelbundet. Varje år går man igenom planteringarna för att se vilka individer som behöver ersättas. Nedvissnade perenner klipps bort tidigt på våren.

- Bevattning sker av nyplanterade växter så att de etableras. Växter ska även bevattnas varma dagar då växter börjar visa tecken på vattenbrist.

- Gräsmattor sköts som bruksgräsmattor. Gräshöjden ska hållas på 4-5 cm. Gräsmattorna gödslas och bevattnas även vid behov.

4.12 Slutsatser av resultat

I texten nedan sammanfattar vi resultatet inför diskussionen. Vi delade upp sammanställningen i tre avsnitt; inventering och analys, värdering samt slutligen gestaltning och skötselmål.

4.12.1 Inventering och analys

- De olika platserna (förutom entréplanen) är lika stora, sammanhålls av byggnadernas och fönsterkarmarnas färg men skiljs åt i material och form.
- Platserna kontrasterar mot varandra i form och uttryck, det finns en idé per plats, formerna är enkla och självförklarande och det finns få element och detaljer vilka upprepas på platserna.
- Platserna är privata eftersom de finns bakom stängda dörrar.
- De är utformade för att betraktas, korsas och släppa ner ljus till kontorsrummen. Till en början hade två gårdar uteplatser med cafémöbler men idag har alla det.

4.12.2 Värdering

- Bokgården, Trädspiralen, Katsuragården, Glaspyramiden och Entréplan fick flera höga värden i kulturmiljövärderingen och är därför bevarandevärda. Lönngården anses medelmåttig medan Kullerstensgården och Katalpagården fick få värden och omgestaltades.
- Utemiljön bedömdes ha Byggnadstekniskthistoriskt värde då materialval och anläggningsteknik är framåtsträvande och utmanar dåtidens normer.

- Anläggningen bedömdes även som Arkitekturhistoriskt bevarandevärd då den är ett gott exempel på modernistiska lösningar, är god arkitektur, före sin tid och då arkitekten löste tekniska problem på ett nytt sätt.
- På grund av dess Arkitekturhistoriska och Byggnadstekniskavärde får den även Miljöskapandevärde.
- Bokgården klassades som ambitionsnivå två för bevarande, Glaspyramiden, Entréplan och Katsuragården som tre. Katalpagården och Kullerstensgården fick bevarandenivå fyra.

4.12.3 Vår gestaltning

- På Entréplan ersätts de taniga lönnarna med mahognykörsbär och befintliga perenner ersätts med mer soltåliga perenner.
- På Bokgården restaureras häckens form och klyvklinkergolvet läggs om.
- På Lönngården renodlas perennplanteringarna och perenngrupper tillförs som kopplar an till ekkarens tidigare placering. Rumsfördelningen förändras och en ny lönn planteras in för att skapa ett asymmetriskt rum.
- Kullerstensgården renodlas, omgestaltningen grundas på Nybergs kännetecknande drag. Ett sammanhängande golv skapas och träd planteras in som skapar höjdvariation.
- På Katalpagården skapas en ny struktur med mindre rum mellan växtlighet. Många nya buskar och träd planteras in som balanserar upp ljuskubernas dominans, skapar mindre rum och ger dekorativa värden.
- På Katsuragården planteras mindre buskgrupper som ramar in gräsytan.
- Trädspiralen förstärks genom att trädkronorna tillåts växa mot varandra.
- Glaspyramiden förändras sakta mot ett mer renodlat uttryck.

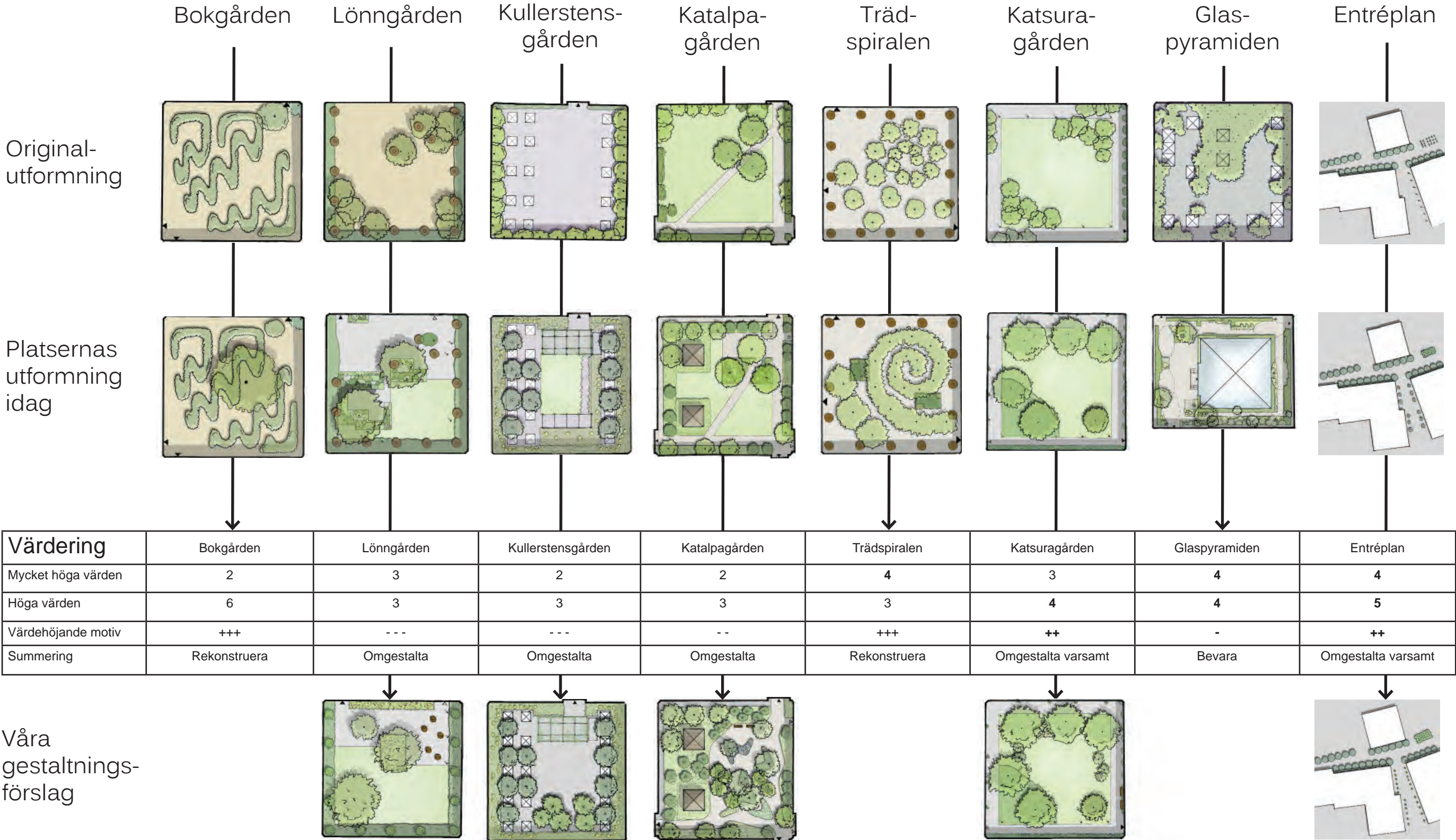
4.12.4 Skötselmål

- Genom en målinriktad skötsel utvecklas de utmärkande dragen på platserna och de kulturhistoriska värdena behålls. De underhålls regelbundet för att få täta planteringar, ett välvårdat uttryck och för att undvika att fler detaljer och kvalitéer försvinner.

Illustration 49: Illustrationen sammanfattar vårt arbete. De översta raden med planer visar originalutformningen och den andra raden hur platserna ser ut idag. Tabellen sammanfattar platsernas höga och mycket höga dokument och upplevelsevärden. Arkitekturhistoriskt, Byggnadstekniskhistoriskt och Miljöskapande värde inkluderas i höga värden för alla platser. I tabellen

sammanfattas även de värdehöjande motiven. I slutet på tabellen visas de åtgärder vi genomför. Den sista raden med planer visar våra gestaltungs-förslag.

5. Diskussion

5. Diskussion

Televerkets utemiljö är ett exempel på en kulturhistorisk intressant utemiljö från senare delen av 1960-talet. Syftet med examensarbetet är att beskriva nuvarande utformning och karaktär på utomhusmiljön vid Televerket i Farsta Stockholm samt kartlägga skillnaderna mot de ursprungliga ritningarna. Syftet är även att utifrån utformningen idag och originalritningarna, bevara och utveckla de kulturhistoriska värdena genom att föreslå skötsel mål och omgestaltning.

Dokumentation, värdering och förslag på framtida åtgärder för Televerket är ett av de viktigaste bidragen med arbetet. Genom att genomföra detta svarar vi dels på syftet och dels på Sven Ingvar Anderssons (1958-1961, ss. 5-9) krav om att fler anläggningar bör dokumenteras.

Ett annat bidrag är att arbetet kan fungera som exempel för hur vårdprinciper kan tillämpas på kulturhistoriska utemiljöer från 1900-talet. Detta är betydelsefullt då det idag inte finns någon utarbetad metod för värdering, val och tillämpning av vårdprinciper på kulturhistoriska utemiljöer. Det finns dessutom få 1900-talsmiljöer som upprustas trots att Flinck (2003) menar att bevarande av miljöer ska representera hela landet, olika tidsepoker, tillhöra olika kategorier och representera olika grupper i samhället. Det finns dock få objekt att inspireras av idag.

5.1 Upptäckter under arbetet

I arbetet kom vi i kontakt med problemet att få utemiljöer är lagskyddade (Flinck 2008, s. 35). Televerket är en miljö som inte lagskyddats trots att anläggningen prisats för sin utformning (Lauri 2008) och bedöms vara bevarandevärd (Riksantikvarieämbetet u.å.b). Vi ställer oss frågande till varför inte fler utemiljöer skyddas. En anledning kan kanske vara att fokus länge legat på vård av byggnader. Detta kan även ses på Televerket där den enda inventering som genomförts är över byggnaden. Vi förvånas över att fokus ligger på byggda miljöer då utemiljöer enligt Robinsson (2004, s. 154) har en inneboende dynamik. Enligt Andersson (1958-1961, ss. 5-9) gör dessutom dynamiken att utemiljöer förlorar sina värden lättare och därmed är känsligare än andra miljöer.

Enligt Britta Roos¹ är en förklaring till att Televerket inte lagskyddas att utformandet av skydd går långsamt. Hon menar även att det är få anläggningar som lagskyddas och att de som får ett skydd har varit aktuella för det länge. Detta är problematiskt då lång tid kan gå från inventering till att lagskyddet verkställs och att stora förändringar kan ske på bara några år. Om skötseln trappas ner riskerar anläggningen att förlora kulturhistoriska värden. Vi ifrågasätter därför upplägget i processen för att skydda kulturmiljöer, då den tar lång tid och värden kan försvinna efter att en anläggning bedömts som bevarandevärd.

Det finns idag ingen möjlighet att styra den skötsel ägaren utför och ägaren har därför ingen skyldighet att sköta en oskyddad anläggning utan kan prioritera efter egna intressen. I detta fall borde lagen omformuleras. Det är nämligen inte rimligt att ett privat företag som drivs av vinstintresse ska förväntas förvalta kulturmiljöer. I fallet med Televerket insåg vi, under arbetets gång, att kunskapen om utemiljöns värde är begränsad hos TeliaSonera. Detta är dock inte förvånande då TeliaSonera varken informerats om utemiljöns värde eller hur den ska skötas. Då vi granskade trädgårdsavtalet för gårdarna insåg vi att det var ospecifikt och generellt. Genom att inte ha någon plan för ersättning av döda växter eller någon målbild över hur gårdarna ska utvecklas mot riskerar utfallet att bli slumpartat.

Vi förvånades över att skötseln är så dåligt reglerad i olika lagskydd då skötseln bevisligen är viktig för att bevara kulturhistoriska värden (Flinck & Thornberg Knutsson 2003). Värderingssystemet som vi använde i arbetet är främst utarbetat för att utreda bevarandeskydd. Hur skötseln sedan ska utformas är inget som nämns varken i Riksantikvarieämbetets värderingsystem eller i de olika lagskydden. Genom att varken reglera skötsel eller sätta upp en målbild förlitar man sig på ägarens kompetens och intresse. Finns inte den kompetensen ser vi en risk i att delar av vårt svenska kulturarv försummas.

Något annat som förvånade oss är att det är upp till ägaren att bevara och hantera ritningar. TeliaSonera var till exempel inte medvetna om att det finns ritningar över utemiljön i deras ritningsarkiv². Det saknades dessutom flera ritningar över originalutformningen och i arkivet fanns endast en

plats ritning för omgestaltningen. Genom att kontakta landskapsarkitekterna som omgestaltat anläggningen kunde vi komplettera med några fler ritningar. Vi anser därför att dokumenteringen och insamlandet av ritningar är ett av detta arbetets bidrag. Arbetet visar att dokumentation av bevarandevärda miljöer borde ske mer organiserat.

Någonting vi förväntade oss, och som också visade sig förhålla sig på det viset, är att växter började dö ut och försvinna och att platserna därmed var i behov av upprustning. Det bekräftas i inventering och jämförelse mot originalutformningen. Det som dock förvånade oss var den varierande vigören hos växterna. Vissa ursprungliga träd var i utmärkt skick medan andra var döende. Kvalitén varierade även på de senare tillkomna individerna. Vi utgår från att detta delvis beror på hårdighet och skötsel av arterna, till exempel är boken på Bokgården och katsurorna på Katsuragården i utmärkt skick medan katalpan på Katalpagården är döende.

Det dåliga skicket på växterna bekräftade ännu en gång hur viktig skötsel är för att plantor ska växa och må bra, men också för att upprätthålla det stiluttryck som eftersträvas med gestaltningen. Idag ser vi att originalutformningen börjar suddas ut och det kommer att fortsätta om man inte går in med medvetna skötselåtgärder. Utan åtgärder kommer anläggningen råka ut för fler ekonomiska nedskärningar, fortsätta förvanskas och spåren kommer att fortsätta försvinna. Vår bedömning är att det aktuella trädgårdsavtalet är bristfälligt och ospecifikt. Genom att peka ut vilka värden som bör bevaras samt hur det ska göras hoppas vi kunna påverka TeliaSoneras inställning till utomhusmiljön. Vi hoppas även att de i framtida kontrakt med förvaltare ska sätta krav på att skötseln utförs så att inga kulturhistoriska värden försvinner.

5.2 Resultat

När vi jämför vår gestaltning med Sven Olov Nybergs samt Ann Fagerström Tronde och Klaus Stritzkes förslag ser vi både likheter och olikheter. Vi anser att det karaktäristiska med Nybergs förslag är att han arbetade med en arkitektonisk idé per plats, helheten och renodlade till en ytterlighet. Detta skiljer sig markant från Stritzke och Fagerström Tronde då de var måna om att släppa in ljus till kontorsrummen, öka detaljeringsgraden och skapa fler sittplatser. Vi ser värden i båda arbetssätten men valde i vårt förslag ett mellanläge

¹ Mejlkontakt med 1:e antikvarie vid Länsstyrelsen i Stockholms län, 2013-04-22.

² Samtal med TeliaSoneras regionalt kontorslokalsansvarige 2013-04-18.

då vi anser att det är viktigt att ta hänsyn till både den arkitektoniska helheten och till behoven idag. Våra förslag skiljer sig därför från både Nybergs och Stritzke, Fagerström Trondes förslag. Istället valde vi en kompromiss där vi hämtade inspiration från Nyberg och funktionsanpassade gestaltningen.

Nyberg, Stritzke och Fagerström Tronde är mycket kompetenta arkitekter. Då vi anser att platsernas utformning inte helt uppfyller de nutida användarnas behov valde vi dock att justera deras utformning. Detta eftersom behov förändras över tid och att originalgestaltningen samt omgestaltningen är så olika varandra att de stilmässigt kolliderar på vissa gårdar.

Under gestaltningen tog vi ställning dels till Nybergs samt Stritzke och Fagerström Trondes gestaltningar och dels till teorier och lagar då vi sagt att vi skulle göra det i programmet. De gick bitvis emot varandra. En svårighet var hur mycket av nuvarande gestaltning som skulle bevaras. En annan svårighet var att vi utifrån det insamlade materialet fick programpunkter som ibland motsade varandra.

Svårigheten med hur mycket vi skulle bevara blev tydlig på Kullerstensgården och Glaspyramiden. Kullerstensgården genomgick stora förändringar i omgestaltningen och fick en spretig utformning utan sammanhållande karaktär. Det finns kvalitéter i enskilda element på gårdarna men Nybergs idé saknas helt. Problemet låg i att inte ta bort för mycket eftersom platsen då återigen skulle genomgå en kraftig förändring och förlora element med stora värden. Samtidigt ville vi renodla och därmed förändra gården tillräckligt mycket för att uppnå en helhet och åtgärda de identifierade problemen. På Glaspyramiden låg svårigheten i att välja åtgärd då gården fick flera höga betyg i värderingen. Samtidigt önskade vi utföra justering för att bland annat få bort plottrigheten med många arter i planteringarna. Vi hade inte utformat gården på det sättet men vi fann det samtidigt omotiverat att omgestalta hela gården då den är en välfungerande helhet. Med långsiktiga små underhållsinsatser förändras istället planteringarnas artsammansättning.

Svårigheten i att tolka Nybergs originalgestaltning låg i att vi enbart hade tillgång till ritningarna och inte någon text som beskrev tankarna bakom den eller hur den var tänkt att utvecklas. Detta var tydligt på Glaspyramiden. På ritningen står det att man ska plantera 120 stycken träd. Alla träd skulle inte få plats när de blir fullväxta då det på de flesta gårdar idag står två till fem träd. Gården hade dessutom flera ljusnedsläpp

och träden skulle skapat en mörk gård utan solinstrålning till lokalerna under. Det är inte rimligt att återskapa gården och återigen plantera 120 stycken träd. Istället funderade vi över hur Nyberg tänkt sig utvecklingen. Vi visste inte om han tänkt att de skulle gallras, att de skulle konkurrera ut varandra eller om tanken var att de skulle skapa en snårskog. Det blev dock aldrig aktuellt att rekonstruera originalgestaltningen då förutsättningarna ändrats kraftigt. Liknande problem fanns dock även på Kullerstensgården, Lönngården och Katsuragården då även de planterats med många träd.

Programmet för hela utomhusmiljön var ambitiöst. Det formulerades för att ta hänsyn till alla tidslager, se till helheten, beakta icke fysiska värden, ta hänsyn till kulturhistoriska värden samt justera efter behoven idag.

ICOMOS anser att alla tidslager är lika värdefulla och att de därför ska bevaras. Enligt rekommendationen ska anläggningar bevaras som helhet (ICOMOS u.å.). Då vi genomförde en omgestaltning gick vi emot ICOMOS. För det första genom att omgestalta och inte bevara, för det andra för att vi behandlar gårdarna olika och slutligen då vi inte lyfter alla tidslager lika mycket. Då vi prioriterade vad som skulle lyftas fram kunde inte allt bevaras och alla tidslager fick inte lika stort fokus på alla platser. Detta strider mot ICOMOS och Florensdeklarationen (ICOMOS-IFLA 1981). Detta beror på att det inte går att restaurera Nybergs gestaltning samtidigt som vi bevarade det nuvarande utseendet på alla gårdar.

Televerket har dock genomgått radikala förändringar. Enligt Flinck (2012) ska anläggningen därför bevaras, rekonstrueras eller omgestaltas. Televerket värden ligger dessutom inte enbart i att den är autentisk utan även i funktion och estetik. Då det finns brister i dessa aspekter i den befintliga utformningen anser vi finns det anledning att justera gestaltningen så att de platser med få värden förbättras och kan bli en del i den bevarandevärda helheten.

Vi omgestaltar några gårdar men inte andra och behandlar därför platserna inom Televerket olika. Platserna har dock behandlats på olika sätt tidigare och har därmed olika förutsättningar. För att ta hänsyn till detta fattade vi beslut om varje enskild plats utifrån värderingen. Exempelvis omgestaltade vi Katalpagården och Kullerstensgården. I omgestaltningen av Katalpagården inspirerades vi av Bokgården medan vi i omgestaltningen av Kullerstensgården inspirerades av originalet. Ett annat exempel är Glaspyramiden som vi föreslog skulle bevaras då den fungerar bra idag utifrån funktion

och dekorativt värde. På detta sätt bevarades inte hela anläggningen.

Trots att vi inte lyckats uppfylla programpunkterna på alla platser fungerade de väl då programmet vägledde oss genom gestaltningen. Flera av punkterna utgår ifrån lagar och rekommendationer som ska följas vid arbete med kulturhistoriska miljöer. Samtidigt måste anläggningen vara funktionell för dess användare. Därför kan man inte ta bort programpunkter. Att vi inte har uppfyllt hela programmet på alla gårdar beror till stor del på att de har olika kvalitéter och brister. Ett exempel är att vi enbart omgestaltat de platser med inga eller få kulturhistoriska värden. Då vi åtgärdade dess brister löste vi många andra problem.

5.3 Arbetsprocessen

Det finns mycket information om vårdprinciper som delvis var användbar för arbetet med Televerket. För att teorierna skulle vara relevanta behövde vi kombinera olika metoder för att de skulle bli tillämpbara. Detta överensstämmer med Flincks (2012) åsikter att det inte finns en metod som är rätt utan att man måste vara platsspecifik. Vi ser vårt arbete som ett exempel på hur man kan tillämpa vårdprinciper på 1900-talets kulturhistoriska miljöer.

Vi inledde arbetet med att fördjupa oss i litteratur dels om restaureringsprinciper och dels om platsen. Detta gav oss en grund för det fortsatta arbetet. Utan litteraturen hade arbetet inte blivit lika inarbetat i kontexten och det hade varit svårare att välja övriga metoder.

Efter den inledande informationssökningen fortsatte vi arbetet med Televerket. Vi använde oss av beprövade metoder som justerades och sattes ihop för att kunna appliceras på vårt fall. En sådan metod är Riksantikvarieämbetets värderingssystem (Unnerbäck 2002) som vi kopplade ihop med Branzells rums och upplevelseanalys (Branzell 1976).

Genom att betygsätta alla platser utifrån Riksantikvarieämbetets värderingssystem kopplade vi ihop analysen och värderingen. Efter betygsättningen gjorde vi en uppdelning emellan de med få och många värden. Genom uppdelningen fick vi belägg för varför vissa platser skulle omgestaltas (de med få värden) och varför vissa skulle restaureras och bevaras (de med många höga värden). Då vi själva utformade poängsättningen och därför är de enda som använt den kan

det ses något subjektivt. Poänggraderingen har dock sitt ursprung i Riksantikvarieämbetets värderingssystem och utgår från vår inventering av platsen.

Ett problem med Riksantikvarieämbetets värderingssystem är att det är anpassat efter kulturhistoriska byggnader och inte utomhusmiljöer. Därför modifierade vi och ändrade definitionerna i värderingssystemet så att de blev bättre anpassade till utemiljöer. Vi strävade efter att begränsa ändringarna till de mest nödvändiga för att kärnan i värderingssystemet inte skulle gå förlorad. En felkälla kan dock vara att vi tolkade något värde fel eller att dess betydelse ändrats då vi justerat systemet. Om vi inte hade justerat metoden hade den stämt överens med Riksantikvarieämbetes tidigare inventeringar och lättare kunnat jämföras med värderingar av bebyggda kulturmiljöer. Fördelen med förändringarna är att värderingssystemet anpassades till utomhusmiljöer och utan dem hade vi missat värden som endast kan kopplas till utemiljöer och inte till bebyggelse. Genom sammanslagningen av Branzells metod och Riksantikvarieämbetets värderingssystem kunde underfrågan om vilka värden utomhusmiljön har idag besvaras.

Vi använde oss av Riksantikvarieämbetets värderingssystem (Unnerbäck 2002) då det används för värdering av kulturhistoriska miljöer. Ett annat alternativ hade varit att använda DIVE-metoden (describe, interpret, value, enable) (Riksantikvarien 2009). Vi valde dock bort DIVE då den är anpassad för mer storskaliga miljöer. Efter arbetet ser vi många brister i Riksantikvarieämbetes värderingssystem. Det är inte anpassat efter utemiljöer men vi har inte hittat något annat system som är det. Värderingssystemet skulle behöva justeras genom att vissa definitioner anpassas medan andra begrepp borde tonas ner eller stärkas. Vår metod kan ses som ett exempel på hur detta kan utformas men en noggrannare studie över värdering av utomhusmiljöer skulle behöva genomföras. Även Flink (2008, s. 35) anser att teorier och metoder kring att bevara och vårda utemiljöer inte har utvecklats. Ytterligare ett alternativ hade varit att utforma ett nytt system, detta hade dock varit ytterst komplicerat och vi ansåg att det var bättre att koppla an till befintliga metoder.

Omgestaltningen som vi utför på Televerket är ett exempel på tillämpning av vårdprinciper på en 1900-talsmiljö. Arbetet kan liknas vid det man genomförde på Norr Mälarstrand och Kvarter Astolf som är två av få exempel från den perioden. Den största skillnaden mellan dessa två och Televerket är att

vi delade upp anläggningen i olika platser som vi behandlade olika. Anledningen var att även om alla delarna hör ihop så menar vi att de samtidigt är skarpt åtskiljda och därför kan åtgärderna variera.

Vid restaureringen av bostadskvarteret Astolf drevs arbetet av brukarnas önskemål eftersom det var de som satte igång förändringsprocessen. I vårt arbete med Televerket fanns brukarna alltid i åtanke men en aktiv kommunikation fördes inte och arbetssätten skiljer sig därför åt. Något vi föreslår på Televerket är att man ska byta ut växter som börjar bli gamla, vilket även skedde på Astolf. Vid restaureringen av Norr Mälarstrand jobbade man med att lyfta fram olika tidslager, inte bara det ursprungliga. Man arbetade medvetet med att alla tidsskikt har ett värde och att platsen i första hand ska fungera för de behov som finns idag. Vi använde oss av detta resonemang på Televerket vilket gör att olika tidslager prioriterades på olika platser.

5.4 Framtida forskningsfrågor

Det finns idag ingen metod för hur kulturhistoriska 1900-tals utemiljöer ska hanteras. En metod för detta skulle därmed behöva utvecklas. Metoden kan ta utgångspunkt i Riksantikvarieämbetets värderingssystem, DIVE (Riksantikvarien 2009) eller så skapas ett helt nytt system för utemiljöer. Dessutom är det ont om arbeten som beskriver samt rustar upp 1900-talets kulturhistoriska miljöer, fler sådana arbeten skulle behöva genomföras för att i framtiden kunna användas som exempel.

I framtiden kan våra skötselmål utvecklas till ett underhållsprogram samt skapa ett skötselprogram som ger direktiv för drift- och skötselinsatser för att uppnå gårdarnas och entréplanens mål.

5.5 Sammanfattning

Genom arbetet med Televerket insåg vi att stort fokus inom kulturmiljövården läggs på äldre miljöer. Trots detta anser vi att yngre miljöer som Televerket är lika viktiga och att även de bör lagskyddas. Olika källor, exempelvis Stockholms Stadsmuseum, har tidigare klassat Televerket som bevarandevärd och i vårt arbete kom vi fram till att anläggningen rymmer olika kulturhistoriska värden. Televerkets skötsel och framtida

utveckling är idag utelämnat till ägare och hyresgäster. Anläggningen bör därför skyddas.

I arbetet utforskade vi värdena för utemiljön i Farsta, förhoppningsvis kommer det leda till mer medveten skötsel och drift av anläggningen i framtiden. Genom att utforska Televerkets utomhusmiljö hoppas vi att fler ska bli medvetna om dess värden och att fler ska värna om anläggningens bevarande. För landskapsarkitekter är detta en viktig pusselbit i modern trädgårdshistoria och ett gott exempel att hämta kunskap från.

Våra främsta bidrag med det här arbetet är dokumentation och platsbeskrivning av Televerkets innergårdar och entréplan i Farsta. Vi prövade en värderingsmetod för byggnader på utomhusmiljöer. Vårt arbete är därför ett exempel på hur man kan tillämpa vårdprinciper på kulturhistoriska miljöer från 1900-talet. Om våra skötsel- och gestaltningsåtgärder realiserades skulle denna gedigna anläggning kunna bevara och återfå tidigare värden.

Referenser

Agri, Olov (1970). Byggnadskonstruktioner – 18 516 fabriks-tillverkade betongelement. *Televerkets tekniska tidskrift*, vol. 76 (nr. 2), ss. 77-82.

Andersson, Rolf-Gunnar & Andersson, Thorbjörn (2008-02-17). Sven-Olov Nyberg [Elektronisk] *Svenska Dagbladet*. Tillgänglig: <<http://web.retriever-info.com/services/archive.html?method=displayDocument&documentId=05080320080217209176&serviceId=>> [2012-12-19]

Andersson, Sven Ingvar (1958-1961). Våra gamla trädgårdar och den nya tiden – bevara förnya förändra, föredrag vid föreningens årsmöte den 10 mars. *Lustgården*, Lidingö, föreningen för dendrologi och parkvård, vol. 39-40.

Andersson, Sven Ingvar (1990). Den autentiska illusionen. *Kulturmiljövård* nr. 5-6, ss. 4-10. *Stockholm: Riksantikvarieämbetet*.

Andersson, Thorbjörn (1995a). Kvartetten som sprängdes. *Utblick landskap* nr. 4, ss. 28-35. Stockholm: Landskapsarkitekternas riksförbund (LAR).

Andersson, Thorbjörn (1995b). Med lätt hand. *Utblick landskap*, nr. 2, ss. 26-29. Stockholm: Landskapsarkitekternas riksförbund (LAR).

Andersson, Torbjörn (red.) (2000). Stockholms tekniska historia. 7, *Utanför staden: parker i Stockholms förorter*. Stockholm: Stockholmia.

Appleton, Jay (1996). The experience of Landscape, Rev. ed. Chichester: Wiley.

Branzell, Arne (1976). *Att notera rumsupplevelser*. Stockholm: Statens råd för byggnadsforskning Rapport, T1:1976.

Brunius, Jan (2005). Signums svenska konsthistoria. [Bd 13], *Konsten 1950-1975*. Lund: Signum.

Danielsson, Gösta & Hidemark, Bengt (1970). Televerkets förvaltningsbyggnader I Farsta. *Arkitektur = The Swedish architectural review*, nr. 6, ss. 31-35. Stockholm: Byggmästarens förlag.

Flinck, Maria (2012). Vårdprogram för trädgårdar – historiska

kunskaper för framtida skötsel. *Byggnadskultur: meddelande från Svenska föreningen för byggnadsvård*, nr. 1, ss. 28-30. Stockholm: Svenska föreningen för byggnadsvård.

Flinck, Maria (2008). *Spökparken – Vasastaden 2:97 – vårdprogram februari 2008*. Stockholms stad, Norrmalms stadsdelsförvaltning.

Flinck, Maria & Thornberg Knutsson, Agneta (2003). Rädslan för det föränderliga - varför trädgårdar inte blir byggnadsminnen. *Kulturmiljövård*, nr. 1, s. 58-63.

Flinck, Maria (2002). *Vårdtermer för trädgårdar. Kulturmiljövård, nr. 1, ss. 68-70. Stockholm: Riksantikvarieämbetet*.

Flinck, Maria (1996). *Park och trädgårdsrestaurering – pratiska tillämpningar etiska överväganden, dokumentation av temadag på Gunnebo slott i september 1995*. Rapport/Dokumentation 5, ss. 5-9. Floda: Byggnadsvård Nääs.

Gustavsson, Bengt. (red.) (2004). *Kunskapande metoder inom samhällsvetenskapen*. Lund: Studentlitteratur.

ICOMOS (u.å.). *ICOMOS – international charter for conservation and restoration* [Elektronisk]. Tillgänglig: <<http://www.international.icomos.org/charters/charters.pdf>> [2013-03-05]

ICOMOS Sverige (u.å.). *ICOMOS Sweden* [Elektronisk]. Tillgänglig: <<http://www.icomos.se/>> [2013-03-05]

ICOMOS-IFLA(1982). *The Florence Charter, Historic gardens* [Elektronisk]. Tillgänglig: <<http://www.international.icomos.org/en/component/content/article/179-articles-en-francais/ressources/charters-and-standards/158-the-florence-charter>> [2013-05-23]

International Council on Monuments and Sites (2008-10-04). *Québec declaration - on the preservation of the spirit of place* [Elektronisk]. Tillgänglig: <<http://whc.unesco.org/uploads/activities/documents/activity-646-2.pdf>> [2013-03-01]

Jonstoj, Tove (1994). "Jag ger mig inte". *Utblick landskap*, nr. 1, ss. 16-21. Stockholm: Landskapsarkitekternas riskförbund (LAR).

Lantmäteriet (1970). Flygfotonummer: 70 551f 652a 02.

Lantmäteriet (1974). Flygfotonummer: 10I 74 518 0204.

Lantmäteriet (1978). Flygfotonummer: 78 627 0102.

Fotograferingstillfälle 1978-04.

Lantmäteriet (1992). Flygfotonummer: 10I 92 703 069. Fotograferingstillfälle 1992-05-01.

Lauri, Tomas (2008). Kasperhistoria. *Sveriges Arkitekter*, 23 september, nr. 2. [Elektronisk]. Tillgänglig: <<http://www.arkitekt.se/s33532>> [2013-02-19]

Mossige-Norheim, Randi (1992). Parkens hemligheter. *Utblick landskap*, nr. 3, ss. 29-32. Stockholm: Landskapsarkitekternas riksförbund (LAR).

Nationalencyklopedin (2013-02-27). Uppslagsord: *Erik Glemme* [Elektronisk]. Tillgänglig: <<http://www.ne.se/erik-glemme>> [2013.02.27]

Nihlén, Axel (1970). VVS-installationer. *Televerkets tekniska tidskrift*, vol. 76 (nr. 2), ss. 83-85.

Nordström, Mattias (1989). Penseldrag i trädgården. *Utblick landskap*, nr. 1, ss. 14-16. Stockholm: Landskapsarkitekternas riskförbund (LAR).

Nyberg, Sven Olof (1966). Telestyrelsens Förvaltningsbyggnader i Farsta. *Havekunst: nordisk tidsskrift for planlægning af have og landskab: Scandinavian review for garden and landscape planning. Hagekunst. Trädgårdskonst*, vol. 30 (nr. 2), ss. 30-36. København: Arkitektens Forl.

Nyberg, Sven-Olof (1970). Markplanering. *Televerkets tekniska tidskrift*, vol. 76 (nr. 2) ss. 93-95.

Nyberg, Sven-Olov (1990). Mellan ljus och skugga. *Utblick landskap*, nr. 1, ss. 34-36. Stockholm: Landskapsarkitekternas riksförbund (LAR).

Persson, Agneta (1992). Vacker vardagsvara. *Utblick landskap, nr. 3, ss. 6-11*. Stockholm: Landskapsarkitekternas riksförbund (LAR).

Riksantikvarien (2009). *Kulturmiljöanalys – en vägledning för användandet av DIVE*. [Elektronisk]. Tillgänglig: <<http://www.raa.se/publicerat/9789172095380.pdf>> [2012-04-27]

Riksantikvarieämbetet (u.å.a). *Fd Televerkets Centralförvaltning* [Elektronisk]. Tillgänglig: <<http://www.bebyggelseregistret.raa.se/bbr2/anlaggning/visaVardering.raa?anlaggningId=21300000027530&page=vardering&varderingParent=ANLAGGNING>> [2013-02-19]

Riksantikvarieämbetet (u.å.b). *Inventering av bebyggelse i stadsdelen Larsboda, 2004-2008* [Elektronisk]. Tillgänglig: <<http://www.bebyggelseregistret.raa.se/bbr2/inventering/visaRelationer.raa?inventeringId=21100000001780&page=relationer>> [2013-02-19]

Robinson, Nick (2004). *The planting design handbook – the second edition*. Ashgate Publishing limited, Surrey.

Rudberg, Arne (1970). Människan i centrum i teleanläggningen i Farsta. *Arkitektur = The Swedish architectural review*, nr. 6, s. 30. Stockholm: Byggmästarens förlag.

Rörby, Martin (2004). *Arkitektur i Sverige: funktion, konstruktion och estetik genom tiderna*. Stockholm: Arkitekturmuseet.

SLU (u.å.). *Träden och dynamiken*. Kompendium i kursen Studio offentliga rum 2011, LK0134. Sveriges lantbruksuniversitet, Ultuna.

Stockholms Stadsmuseum (u.å.). *Larsboda – Information till Dig som äger ett kulturhistoriskt värdefullt hus i ytterstaden* [Elektronisk]. Tillgänglig: <http://www.stadsmuseum.stockholm.se/media/pdf/larsboda_webb.pdf> [2013-02-18]

Sundström, Emma (2004). The restoration of Norr Mälarstrand - A linear park of the Stockholm school: i red. Thorbjörn Sunesson, Jan Woudstra, Cristiano Ratti & Christopher Thacker. *Garden history - Journal of the Garden history society*, vol. 32 (nr 2), ss. 272-278. Reading: Garden History Soc.

Svenska arkitektföreningen & Stockholms arkitektförening (1969). *Till pressen: Kasper Salinpriset för 1969 har tilldelats Televerkets förvaltningsbyggnader i Farsta*. Stockholm: Svenska arkitektföreningen & Stockholms arkitektförening.

Swanwick, Carys (2002) *Landscape Character Assessment Guidance for England and Scotland*, The Countryside Agency and Scottish Natural Heritage. [Elektronisk] <<http://publications.naturalengland.org.uk/publication/2671754?category=31019>> [2013-04-27]

Sällström, Pehr Mikael (u.å.) *Kasper Salin-priset*. Tillgänglig: <<http://www.arkitekt.se/salinpriset>> [2013-05-13]

Vidén, Sonja & Lundahl, Gunilla (red.) (1992). *Miljöprogrammets bostäder: bevara - förnya - förbättra*. Stockholm: Statens råd för byggnadsforskning.

Bildförteckning

Samtliga fotografier i arbetet publiceras med fotografens medgivande. Vårt antagande är att Sven Olov Nybergs bilder är tagna vid färdigställandet av anläggningen eller några år efter det. Då Ann Fagerström Tronde och Klaus Stritzke som jobbar på Sven A Hermelin AB omgestaltade delar av utomhusmiljön 1989-2004 och menar vi att det är rimligt att tro att bilderna är tagna i samband med omgestaltningsarbetet.

Andersson 2011-11-11 Bild: 21 & 33.

Bohlin 2013-02-08 Bild: 6.

Bohlin 2013-04-18 Bild: 4, 9, 10, 13, 14, 17, 23, 24, 29, 30 & 37.

Lantmäteriet 1995-05-25 Bild: 2 Flygfotonummer: 95102-A

Sven-Olov Nyberg Bild: 1, 3, 16, 18, 25, 26, 31 & 36.

Sven A Hermelin AB Bild: 5, 7, 8, 11, 12, 15, 19, 20, 22, 27, 28, 32, 34, 35 & 38.

Samtliga illustrationer är skapade av författarna.

Bilaga 1

Jurymotivering till Kasper Salinpriset 1969

Referens: Svenska arkitektföreningen och Stockholms arkitektförening (1969). Till pressen: Kasper Salinpriset för 1969 har tilldelats Televerkets förvaltningsbyggnader i Farsta. Stockholm: Svenska arkitektföreningen och Stockholms arkitektförening.

Fallstudie av innergårdar och entréplan vid Televerket i Farsta
– dokumentation, värdering och framtida utveckling
Ellinor Andersson och Linnea Bohlin

SVENSKA ARKITEKTFÖRENINGEN
STOCKHOLMS ARKITEKTFÖRENING

Till Pressen

Kasper Salinpriset för 1969 har tilldelats Televerkets förvaltningsbyggnader i Farsta.

Svenska Arkitektföreningens Kasper Salinpris, som varje år tilldelas en byggnad (eller grupp av byggnader) uppförda under de senaste åren och särskilt värd att uppmärksammas för sina arkitektoniska kvaliteter, har för 1969 tilldelats Televerkets förvaltningsbyggnader i Farsta.

Jury för 69 års pris har varit arkitekterna Bengt Edman, Rune Falk, Leif Reinius och Bernt Sahlin. Deras motivering vid beslutet är följande:

"Anläggningen är en produkt av medveten miljöutformning och rationell planering. Trots dess storlek som byggnadsobjekt och som arbetsplats bär den i sitt färdiga skick inte några påträngande spår av stordrift.

Uppdelningen i låga byggnadskroppar, som byggts samman kring gårdar och gator, åstadkommer intimitet och mänskliga mått. Verksamhetens organisation och byggnadernas organisation kan få fattbara samband och varje utrymme får sin identitet.

De lika stora gårdarna har en variation i miljön som betingas av olika funktioner som kommunikation, uteservering och sittplatser. Variationen understryks med vegetation och markbehandling.

Trots att inflyttning skett nyligen och trots att flera utbyggnads-etapper återstår upplevs inte miljön som ofärdig.

Förvaltningsbyggnaderna har producerats med hög grad av förtillverkning och upprepning av byggdelar. Inom den ram som stommen utgör finns stor flexibilitet. Anläggningens yttre och inre uttrycker dessa förhållanden. Återspeglingsen av konstruktion och produktionsmetod blir dock inte ett självändamål.

Förvaltningsbyggnaderna var i huvudsak färdigställda 1969 och omfattar omkring 900 kontorsrum, personalrestaurang, servicelokaler, fritids- och motionslokaler m m. Utförliga presentationer finns i Byggmästaren nr 8, 1966 och Arkitektur nr 6, 1970.

Byggherre är byggnadsstyrelsen och arkitekt är Bengt Hidemark, Gösta Danielsson Arkitektkontor AB. Vi vill också framhålla markprojektören, M-Arkitekter AB."

Bilaga 2

Inventerings- och analysprotokoll

Protokoll som användes vid platsbesöken den 8:e februari och 18:e april 2013. Utformat utifrån Arne Branzells metod för att notera rumsupplevelser och Riksantikvarieämbetets värderingssystem.

Inventerings- och analysprotokoll

Plats: .....Datum: 2013.02.08....Inventeringstid: .....

Första intryck:

ordnad	splittrad	enkel	komplicerad
omslutande	överblickbar	rofylld	rörelse
stillastående	skir	dov	ljus
mörk	naturalistisk	geometrisk	böljande
kantig	statisk		

1. Fysiska förutsättningar, beståndsdelar

Fasader, 1 slitage, 2 beklädnad, 3 fönsterkarmar (färg original eller senare tillägg), 4 våningsantal

.....
.....

Markmaterial, 1 material, 2 slitage, 3 ytandel

.....
.....

Gräs, 1 ytandel, 2 användningsområde

.....
.....

Perenner, 1 yta, 2 övergripande karaktär

.....
.....

Träd, 1arter, 2 karaktär, 3 storlek, 4 antal, 5 vigör, 6 misstänkt senare tillägg, 7 beskärning, 8 skador

.....
.....

.....
Buskar, 1 art, 2 karaktär, 3 storlek, 4 antal, 5 vigör, 6 misstänkt senare tillägg, 7 beskärning, 8 skador

.....
.....

.....
Byggda element, 1 typ, 2 uttryck, 3 material, 4 antal, 5 anpassat efter funktion

.....
.....

.....
Övrigt: Vatten, belysning, konst m.m.

.....
.....

2. Tänker sig utnyttjare och beskriver dess vistelse eller rörelse i rummet (Intill ruta för punkt 5)

3. Element som kan ge stöd vid orientering antecknas

.....

4. Möjlig kontakt med andra.

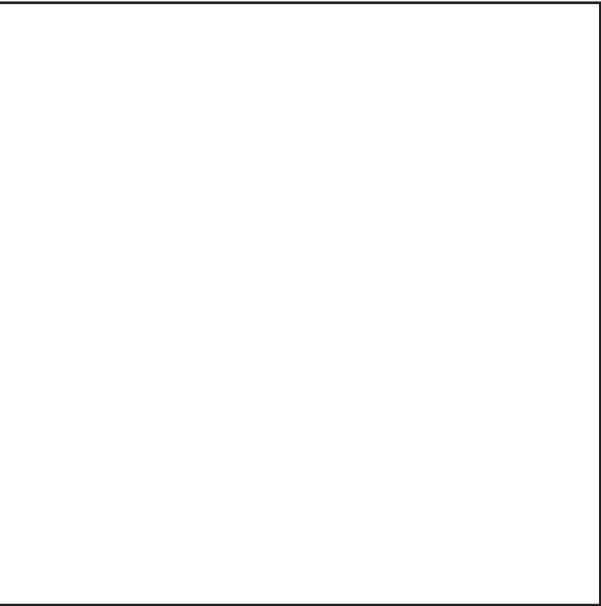
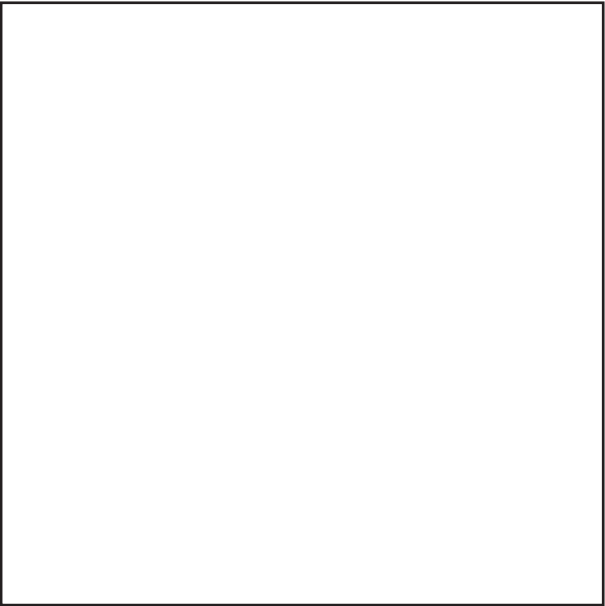
Möjlig mänsklig kontakt

1 – 2 – 3 – 4 – 5

Uppehålls/mötesplats: Ja (vilken typ): .....Nej

Utsatthet (Appleton): Ja 1-2-3-4-5 Överblickbarhet: Ja 1-2-3-4-5

2. Rörelse och vistelse skala 1:250 5. Noterar rymdupplevelser rum gräns, riktning och fokuspunkt.

6. Övriga upplevelser som kan bli en följd noteras:

Väder: Sol Moln Regn Snö .....

Ljud: Fåglar Bilbuller Vatten Ventilation: .....

Känsel: .....Skuggspel:.....

Lukt: .....Smak:.....

7. Planerarens egen värdering, karaktär

Karaktär: .....

Karaktärsbyggande element: .....
.....

Känslor som upplevs på platsen:.....

Värdera karaktären: .....
.....

Värdet, fylls i efter genomgång av alla platser

Estetisk helhet1	2	3	4	5	
Problem lösning	1	2	3	4	5
Arkitektonisk idé	1	2	3	4	5
Patina	1	2	3	4	5
Skick	1	2	3	4	5
Identitetsvärde	1	2	3	4	5

Antal höga värden (4 och 5). .

Vad är värdet på platsen: .....
.....

Bilaga 3

Beskrivning av inventerings- och analysprotokoll

Beskrivning av hur vi genomfört bedömningen i protokollet. Protokollet är utformat utifrån Arne Branzells metod, att notera rumsupplevelser och Riksantikvarieämbetets värderingssystem.

I dokumentet redovisas vad som beskrivs under de olika rubrikerna och definitionen för de olika begreppen.

Beskrivning av inventerings- och analysprotokoll

Plats: Namn på platsen. . . . . Datum: Inventeringsdatum. . . . Inventeringstid: Klockslag. . . .

Första intryck: De adjektiv som beskriver platsen, ringas in

ordnad	splittrad	enkel	komplicerad
omslutande	överblickbar	rofylld	rörelse
stillastående	skir	dov	ljus
mörk	naturalistisk	geometrisk	böljande
kantig	statisk		

Vi har valt beskrivande ord som ska täcka upp upplevelsen och karaktären på platsen. Orden har valts utifrån vad vi förväntade oss att hitta på platserna utifrån vårt platsbesök hösten 2011. Orden är inte tänkt att vara värderande utan vad som upplevs positivt eller negativt beror på flera olika faktorer. Till exempel kan en ljus plats upplevas harmonisk och skir eller kall och steril. Genom att kombinera ord kan platsens karaktär beskrivas och en värdering uppnås. Vi har valt ord som kompletterar varandra och här under följer dess enskilda definition:

Känsla och karaktär:

Ordnad: Platsen har en tydlig struktur som förstås när man är där.

Splittrad: Ingen tydlig struktur eller ordning.

Enkel: Utformningen är sparsmakad, nästan banal, man får förståelse för dess sammansättning direkt.

Komplicerad: Gestaltningen är inte uppenbar utan kräver engagemang och flera besök för full förståelse.

Omslutande: Ombonad, rum i rummet.

Överblickbar: God sikt från alla entréer.

Rofylld: Lugn och harmonisk.

Rörelse: En tydlig riktning i rummet, via formgivningen, inte mänsklig rörelse.

Stillastående: Minimal rörelse på platsen i formspråket.

Formspråk:

Skirt: Luftigt och gracilt intryck.

Dov: Kompakt, bastant, dämpad och tung.

Ljus: Ljusa material och/eller stort ljusinsläpp.

Mörk: Mörka material används och/eller stora delar av himlen skymms.

Naturalistiskt: Associationer går till naturen med okonstlade former och vildhet.

Geometriskt: Geometriskas former och en tydlig formalism dominerar utformningen.

Böljande: Formspråket är mjukt och upplevs skapat.

Kantig: Formspråket har raka linjer och kantiga hörn.

Statisk: Minimal tidspåverkan, platsen upplevs inte levande.

1. Fysiska förutsättningar, beståndsdelar

Fasader, 1 skick, 2 beklädnad, 3 fönsterkarmar färg, 4 våningsantal

Fasadernas utseende beskrivs, slitage beskrivs i en skala 1-5 där 5 är i gott skick och 1 är förfallet. Om fasaderna bekläds med växter, spaljeer eller liknande skrivs det här, färg på fönsterkarmar noteras samt byggnadens våningshöjd.

Markmaterial, 1 material, 2 slitage, 3 ytandel

Markens olika ytskikt beskrivs (ex. betongplattor 30x30), ungefärlig ytandel vidare uppmätning kan göras på sal (ex 1/3), slitage beskrivs i en skala 1-5 där 5 är i gott skick och 1 är förfallet.

Gräs, 1 ytandel, 2 användningsområde

Gräsmattans ungefärliga ytandel anges, samt möjliga aktiviteter på den.

Perenner, 1 yta, 2 övergripande karaktär

Ungefärligt uppmätt yta, övergripande karaktär så som storlek, mattbildande, monokultur eller artrikplanering.

Träd, 1 arter, 2 karaktär, 3 storlek, 4 antal, 5 vigör, 6 misstänkt senare tillägg, 7 beskärning, 8 skador

Art så långt som möjligt. Storlek stegas upp i meter. Antal. Vigör beskrivs i undermålig, god och ypperlig. Misstänkt senare tillägg åldersuppskattas. Kraftigare beskärning och formklippning omnämns. Omfattande skador som kan identifieras.

Buskar, 1 arter, 2 karaktär, 3 storlek, 4 antal, 5 vigör, 6 misstänkt senare tillägg, 7 beskärning, 8 skador

Art så långt som möjligt. Storlek stegas upp i meter. Antal. Vigör beskrivs i undermålig, god och ypperlig. Misstänkt senare tillägg åldersuppskattas. Kraftigare beskärning och formklippning omnämns. Omfattande skador som kan identifieras.

Byggda element 1 typ, 2 uttryck, 3 material, 4 antal, 5 anpassat efter funktion

De aktuella elementen beskrivs i, typ, uttryck, material, antal och om den är anpassad efter funktion

Övrigt: Vatten, belysning, konst m.m.

Vattnets karaktär och kärl, typ av belysningsarmatur och dess placering, konstverk och andra tillägg beskrivs.

2. Tänker sig utnyttjare och beskriver dess vistelse eller rörelse i rummet

Tänker sig en vandring från entré till entré och noterar vad som kan påverka upplevelsen. Ex tar fokus, ändra riktning, stilla zon och rörelsezon. Vi använder oss av Arne Branzells symboler.

3. Element som kan ge stöd vid orientering antecknas

I Branzells exempel beskrivs större rum med hjälp av stråk, knutpunkter, landmärken, områden och delare. Vi analyserar en begränsad yta och därför behövs ingen orienterbarhet på platsen. Vi är därför intresserad av utmärkande element som tydliggör vilken plats man är på.

4. Möjlig kontakt med andra.

Utifrån tidigare besök och litteratursökning antar vi att platsernas sociala ansvar är begränsad. De har i första hand inte utformats för att öka den mänskliga kontakten utan för ljusinsläpp, orienterbarhet och uppleva årstidsvariationer. Därför har mänsklig kontakt inte någon utmärkande del i arbetet men vi har valt att ta med det i inventeringen för att bekräfta vårt antagande.

Möjlig mänsklig kontakt. 5. Naturliga mötesplatser som inbjuder till kontakt. 4. Finns möjlighet att stanna till och ta kontakt med andra besökare. 3. Möjlighet att ta kontakt på avstånd. 2. Möjlighet till visuell kontakt exempelvis genom fönster. 1. Se att någon varit där.

Uppehållsplats: Ja (vilken typ): .....Nej

En uppehållsplats ger en möjlighet att stanna till och ta en paus. Det kan till exempel vara en sittplats eller rökruta.

Utsatthet: Ja 1-2-3-4-5 Överblickbarhet: Ja 1-2-3-4-5 Nej

Utsatthet är hur utelämnad man känner sig och hur mycket man syns. 1 är helt exponerad och 5 är man helt skyddad. Överblickbarhet är hur mycket uppsikt man har över en plats. 5 är fullständig överblickbarhet och 1 obefintlig.

2. Rörelse och vistelse

I rutan ritas vad som påverkar besökaren när den rör sig genom rummet.

5. Noterar rymdupplevelser I rutan ritas upplevda rum, gränsernas tydlighet, riktningar och fokuspunkter.

De upplevda rummen ritas ut, storlek, antal och då de överlagrar varandra, gränsernas tydlighet, riktningar och fokuspunkter/landmärken. Vi använder oss av Arne Branzells symboler i skisserna.

6. Övriga upplevelser som kan bli en följd noteras:

Väder: Sol Moln Regn Snö Vind .....

Ljud: Fåglar Bilbuller Vatten Ventilation .....

Känslor: .....Skuggspel:.....

Lukt: .....Smak:.....

De värden som upplevs på platsen ringas in är det påtagligt kryssas det över. Med känsel menar vi all typ av sensibilitet ex känslan av att gå på olika markmaterial. Under skuggspel nämns vad som skuggar och dess mönstereffekt.

7. Värdering

Karaktär: utmärkande drag, stil eller formspråk för platsen

Karaktärsbyggande element: Vad kan man inte ta bort utan att karaktären ändras

Känslor som upplevs på platsen: Ex. glädje, nedstämdhet, lugn m.m. känslor man får då man besöker platsen.

Värdera karaktären: Upplever vi att karaktären och känslorna som vi identifierat är något som passar platsen och är det något som vi vill förstärka eller försvaga. Hur åstadkommer man den effekten, detta arbetas vidare på i program och i gestaltungsfasen.

Värdet, fylls i efter genomgång av alla platser

Estetisk helhet 1 2 3 4 5

Bedöms utifrån form och karaktär. Estetisk helhet uppnås genom genomtänkta proportioner, utformning och detaljer. 1 råder en splittrad och oläsbar utformning, 5 upplever att en tydlig form, detaljrikedom och en genomtänkt helhet. Bedömningen sker utifrån fysiska förutsättningar, fysiska förutsättningar och värdering.

Problem lösning 1 2 3 4 5

Bedöms utifrån hur väl utformningen svarar på platsens problem. I bedömningen ingår funktionslösning och om platsen fungerar så som vi beskrivit i vad en innergård och en entréplan är för något. 1 är ofunktionell och 5 har alla problem lösts väl. Bedöms utifrån rörelse och vistelse samt möjlig kontakt med andra.

Arkitektonisk idé 1 2 3 4 5

Värdet bedöms utifrån om det finns och hur väl man som besökare uppfattar den arkitektoniska idén. Vi anser att det bör finnas en idé per gård och att gestaltningen ska vara självförklarande. 1 innebär att idén är oförståelig och 5 att en tydlig arkitektonisk idé upplevs på platsen. Bedöms utifrån värderingen.

Patina: 1 2 3 4 5

Vår bedömning av patina utgår ifrån en känsla av ålder, hur väl växtmaterialet har åldrats och ger platser med växtmaterial som har äldre tilltalande karaktär höga poäng. 1 är det finns inga historiska spår då det är bort rensade eller aldrig har uppstått, 5 är materialen har åldrats vackert och växtmaterialet utstrålar hög ålder. Bedömning utifrån fysiska förutsättningar.

Skick: 1 2 3 4 5

Skick finns inte med i Riksantikvarieämbetets mall men vi anser att det är viktigt att ta med då detta är en anläggning som ska kunna användas. Med skick menas hur sliten platsen är, 1 är förfallet och 5 är utmärkt skick. Från fysiska förutsättningar.

Identitetsvärde: 1 2 3 4 5

Identitetsvärde är ett upplevelsevärde som tar hänsyn till upplevelsen av trygghet, identifikation, samhörighet och trevnad. Hur påverkade har vi blivit av platsens upplevelsevärden, 1 är negativt och 5 betyder att vi fått en tydlig trevnadskänsla. De inventerade värdena i punkt 6 samt känslor i punkt 7 resulterar i bedömningen då de vi upplever på platsen till stor del påverkas av platsens karaktär.

Antal höga värden (4 och 5). . .

Vad är värdet på platsen: En kortfattad visualiserande beskrivning av platsen, inkluderat beskrivelse orden, karaktärsbyggande element

Bilaga 4

Planer och skisser över originalgestaltningen

I bilagan redovisas allt insamlat ritningsmaterial över originalgestaltningen som realiserades.

Översiktskarta

Hela Televerket

Framför huvudentrén kv. Helge

Bokgården

Lönngården

Kullerstensgården

Katalpagården

Trädspiralen

Katsuragården

Glaspysramiden

Växtlista

Belysningsplan

Detaljer

Skisser över Televerkets gårdar och ytterområden

SKARV
EKKR 30 x 0,75

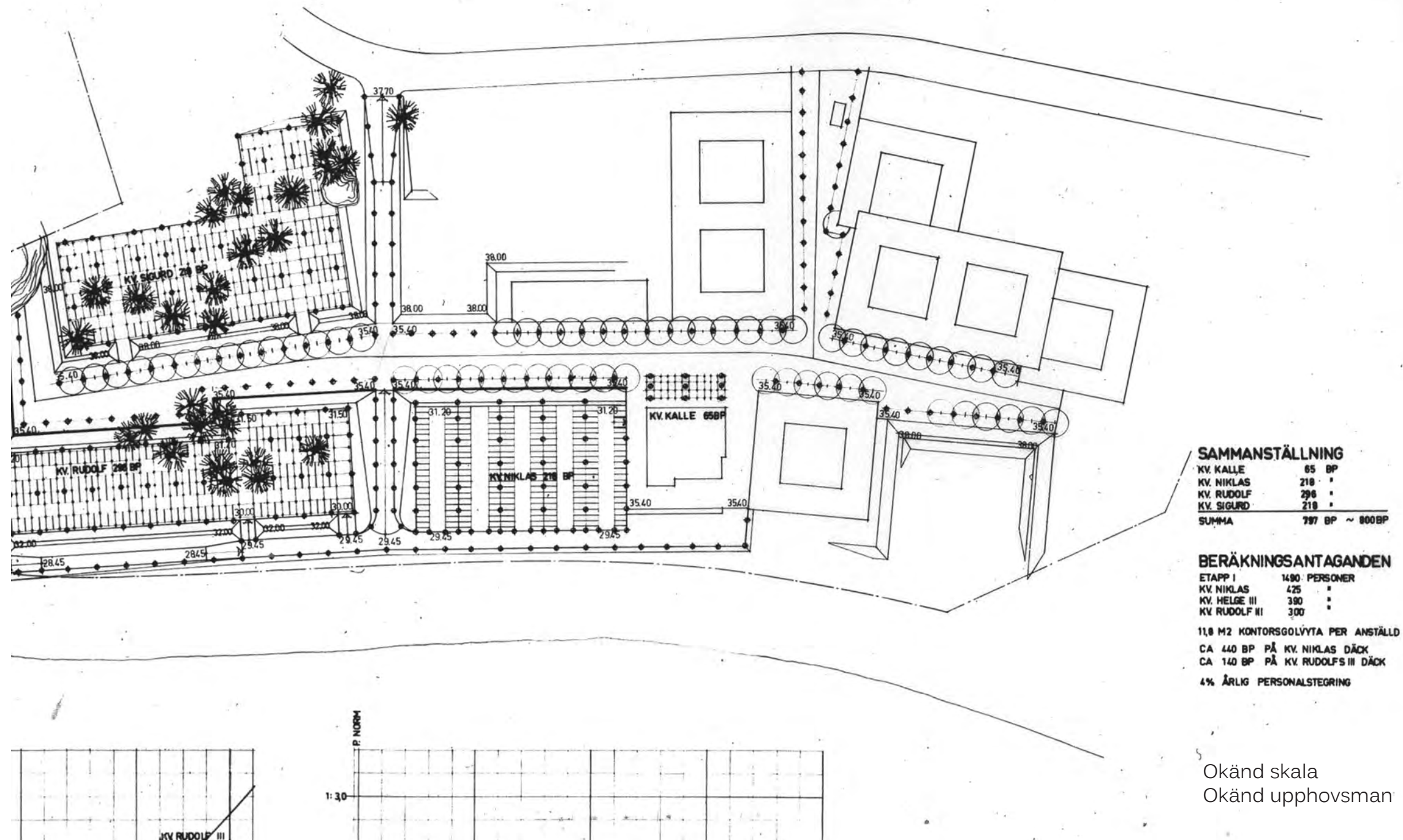

RELATIONSHANDLING			
ABAB		~~7~~	71 11 23
1	STAMKABELNÄTET		~~7~~ 71 11 20
REV. AN:	REVIDERINGEN AVSER		SIGN: DATUM
<p>FARSTA TELEVERKET</p> <p>ITV – ANLÄGGNING</p> <p>NÄTKARTA</p> <p>Skala 1:2000/A3</p> <p>SKALA 1: 1000</p>			
ARBETSNUMMER		RITINGSNUMMER	RF:
4164		E 64: 01	

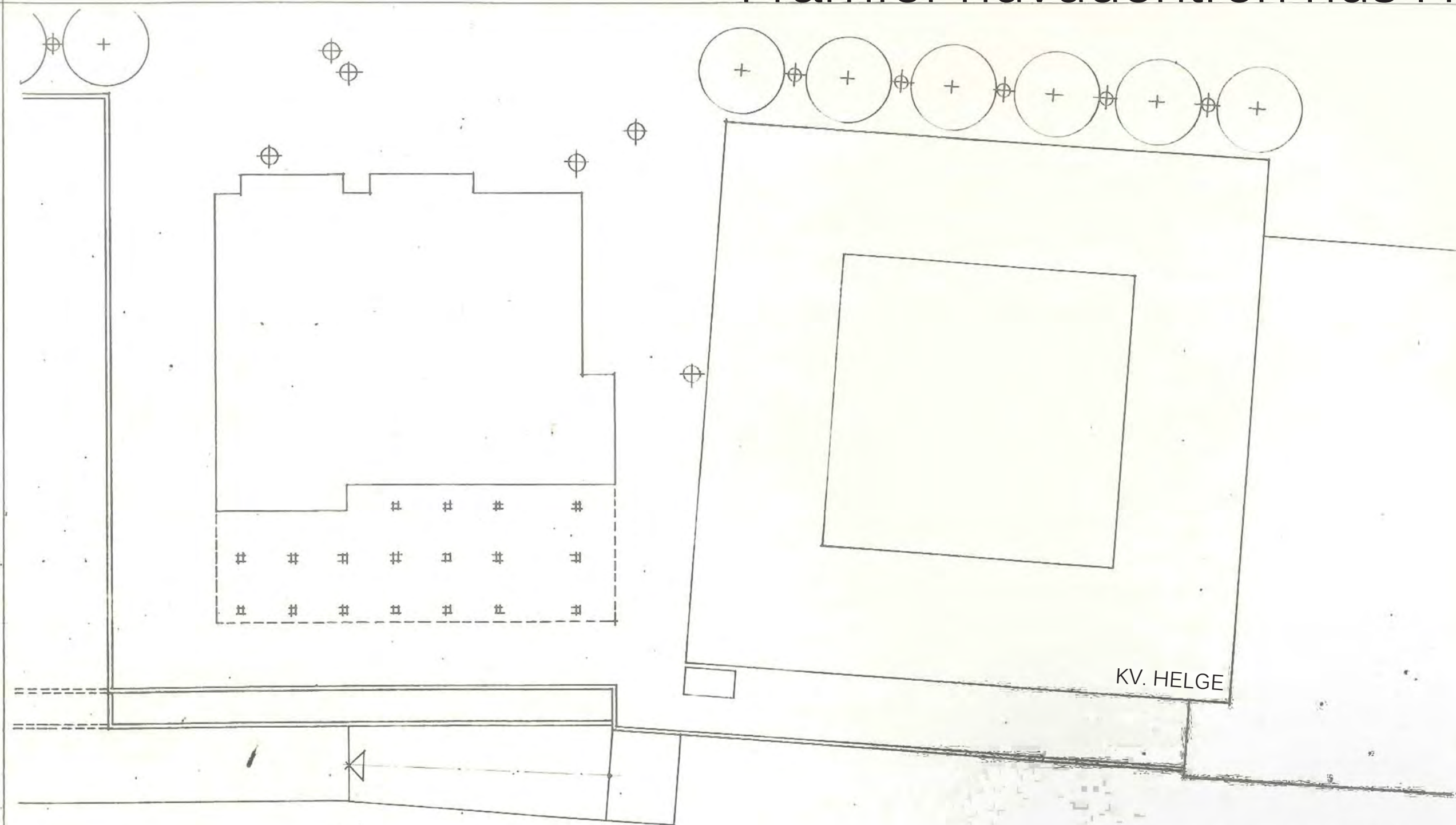

Hela Televerket

Visar ordinarie placering för Entréplanens träd och belysning

Framför huvudentrén hus Helge

TELESTYRELSENS
FÖRVALTNINGSBYGGNAD
FÄRSTA

KV KALLE
SKALA 1:400/A3

M Arkitekter AB
TRÄDGÅRDSARKITEKTER OCH INGENJÖRER
Hans Heiderbach / Sven-Olof Nyberg
Alla, Håsselby Gård, Fack Vällingby 3, Tel. 38 11 35

Bokgården

TECKENFÖRKLARING

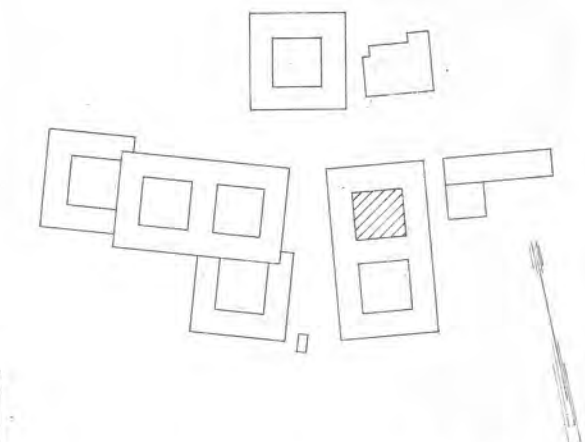
- BR 35,41 BRUNN MED BETÄCKNINGENS ÖK PÅ +35,41
- GB1 35,44 GÅNGBAR BELÄGGNING TYP 1, KLINKER, ÖK BELÄGGNING + 35,44
- KLIPPNINGSLINJE
- ⊕ BELYSNING GÅRDSARMATUR

HÄNVISNINGAR

- BETR. VÄXTSAMMANSTÄLLNING OCH VÄXTBESKRIVNING SE T70:001
- BETR. BELÄGGNINGSSAMMANSTÄLLNING SE T70:002
- BETR. MATJORDSAMMANSTÄLLNING SE T70:003
- BETR. DETALJSEKTIONER SE T38:001
- BETR. BRUNN SE T40:007
- BETR. BEVATTNING SE V20:007; V30:080
- BETR. BELYSNING SE E60:001

ANMÄRKNINGAR

DET MARKERADE RUTNÄTET UTSÄTTES. MED SKALMÅTT ÖVERFÖRES FIGURERNA TILL GÅRDEN. MARKERINGEN AV YTTREKONTURERNA SKER MED KORTA PINNAR SOM UTSÄTTES MED EN TÄTHET AV 150 MM. INNAN PLANTERING SKER SKALL TA. GODKÄNNA UTSÄTTNINGEN.

ETAPP

IV

KUNGL. BYGGNADSSTYRELSEN

ARBETSNR

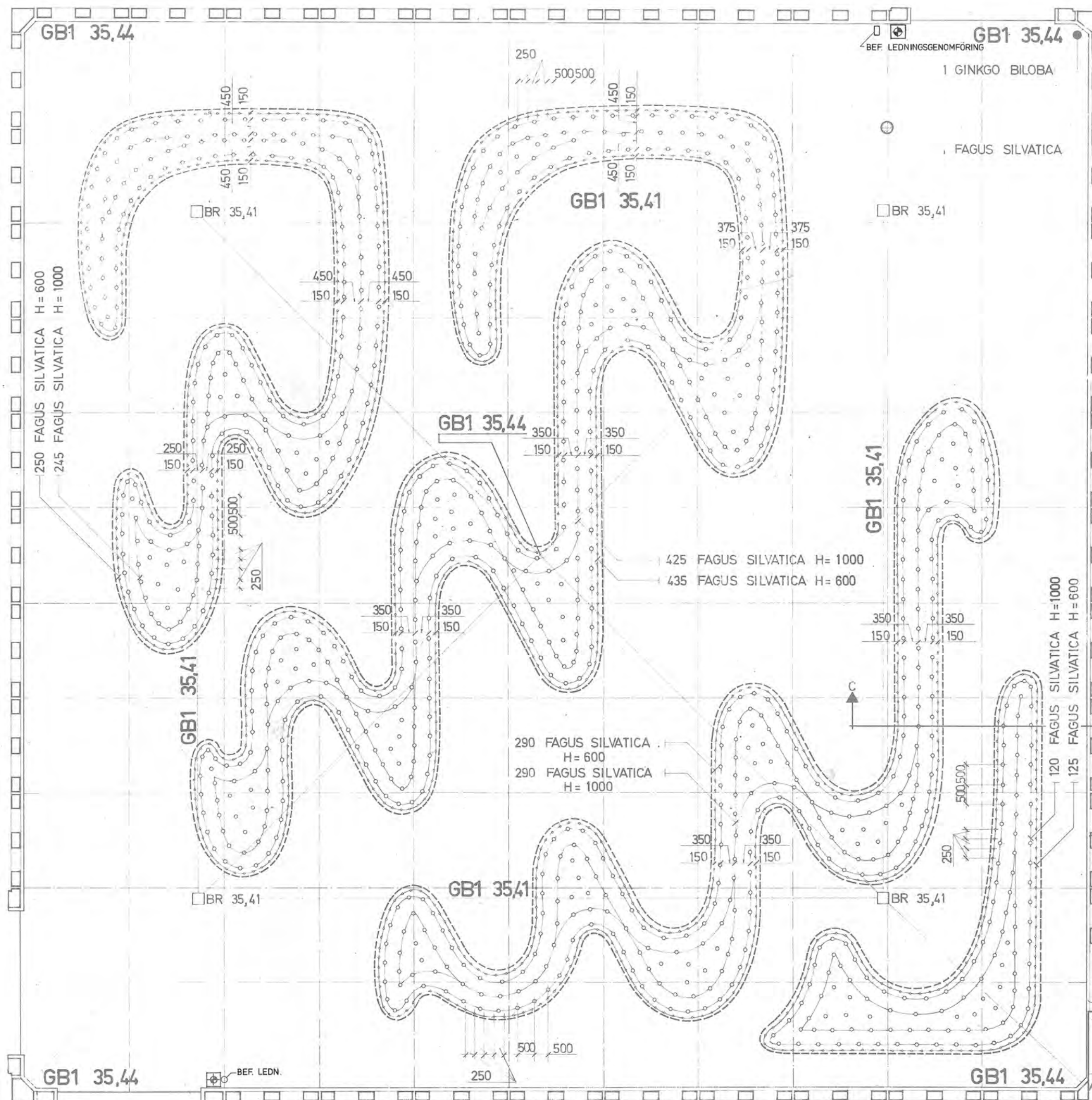
1415

FASTSTÄLLD FÖR UTFÖRANDE DEN 1967/34
FÖRSTA PROJEKTERINGSBYRÅN

C		LEDNINGSDRAGN.		16.12.70 KM	
B		BELYSNING		19.11.70 KM	
A	1	BELYSNING		4.9.68	SON
REV	ANTAL	AVSER	DATUM	SIGN.	KBS-SIGN.

FÄRSTA TELESTYRELSEN FÖRVALTNINGSBYGGNAD

A: B HIDE MARK G DANIELSON · 209981		KV. LUDVIG	
K: JACOBSON & WIDMARK · 652780		BLOCK 157	
V: WAHLINGS KONSTR.-BYRÅ · 552740		SKALA 1: 50/A1 1:100/A3	
E: F JOHANSSONS ING.-BYRÅ · 945510		T28:006 :c	
IÅ: H KEMPE L LJUNGLÖF · 698166		DATUM 15.3.67.	
TÅ: M ARKITEKTER AB · 381130		S.O. Wyberg	
ARB. NR	KONSTR. RIT.	KALKYL. NR	RITINGSNR
	SON MF		

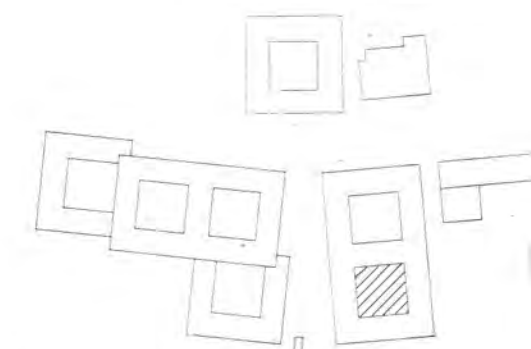

TECKENFÖRKLARING

- ## HÄNVISNINGAR

BETR BELYSNING SE E60:001

IV

KUNGL
BYGGNAD
STYRELSEN

ARBETS

1415

INKOM DEN 15/9 1967 FASTSTÄLLD FÖR
UTFÖRANDE DEN 3/4 1967
Första projekteringsbyrå

D	VATTENKAR	16 4.71	KM		
C	LEDNINGSDRAGNING	16 12.70	KM		
B	VATTENKAR o VAXTMATERIAL	11.11.70	KM		
A	1	49.68	SON	<i>Ello</i>	
REV	ANTAL	A/SER	DATUM	SIGN	KRS-SIGN

**FARSTA TELESTYRELSEN
FÖRVALTNINGSBYGGNAD**

A: B HIDEMARK G DANIELSON 209981
K: JACOBSON & WIDMARK 652780
V: WAHLINGS KONSTR.-BYRÅ 7552740
E: F JOHANSSONS ING.-BYRÅ 945510
IA: H KEMPE L LJUNGLOF 698166
TA: M 202780 - 8022

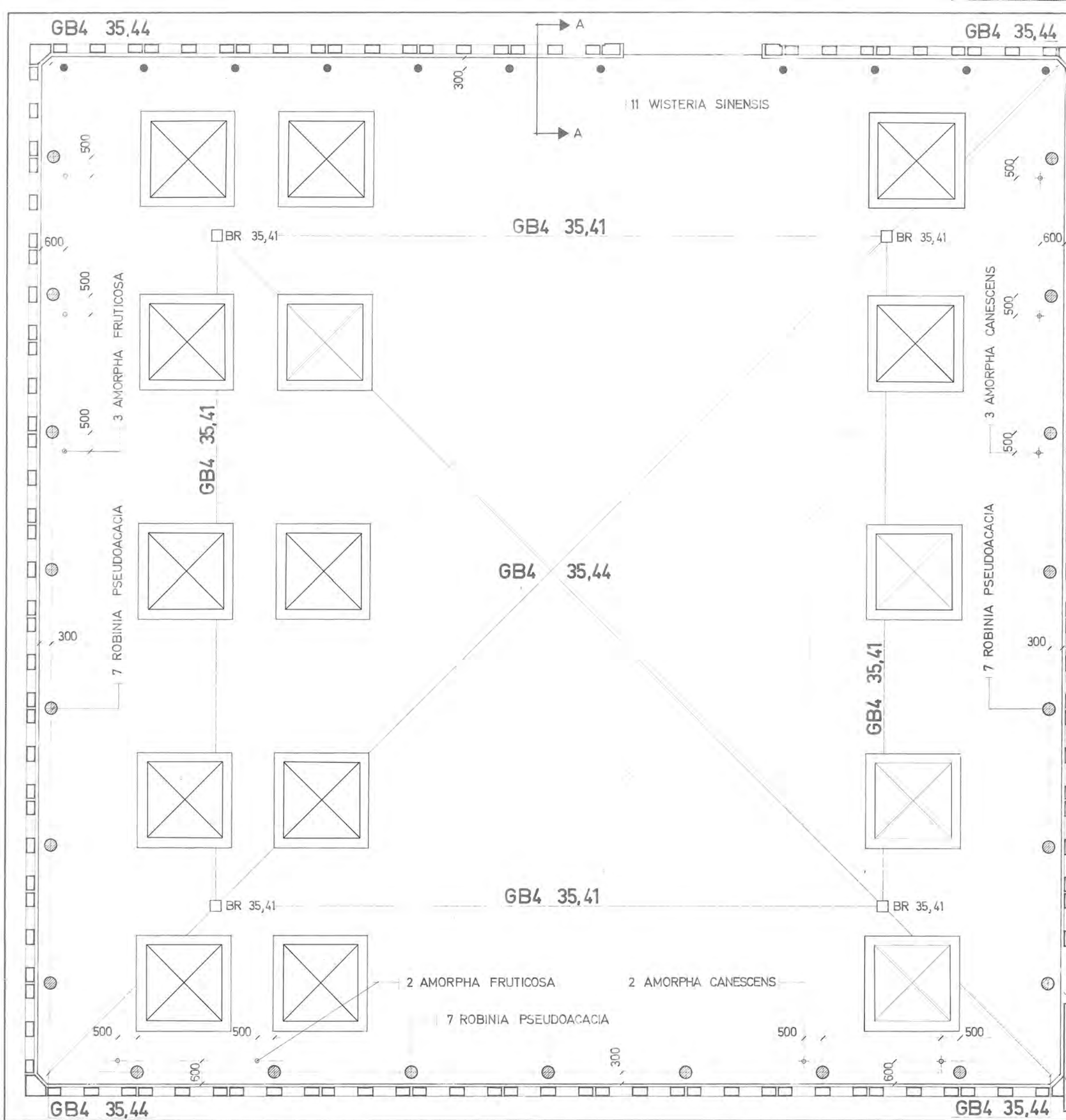
KV. LUDVIG
BLOCK 159

SKALA 1: 50 / A1 1:100 / A3

ARB. NR.	KONSTR.	RIT	KALKYL. NR.	RITINGSNR.	REV.
	SON MF				
S. O. Ytterberg			DATUM 15.3.67	T28 : 007 : 0	

Kullerstensgården

TECKENFÖRKLARING

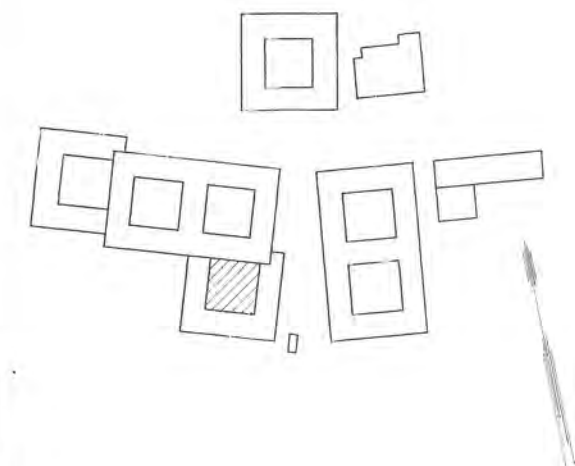
- BR 35,41 BRUNN MED BETÄCKNINGENS
ÖK PÅ +35,41
- GB4 35,44 GÅNGBAR BELÄGGNING TYP 4,
KULLERSTEN, ÖK BELÄGGNING
+ 35,44.

HÄNVISNINGAR

- BETR. VÄXTSAMMANSTÄLLNING OCH
VÄXTBESKRIVNING SE T70:001
- BETR. BELÄGGNINGSSAMMANSTÄLLNING
SE T70:002
- BETR. MATJORDSAMMANSTÄLLNING SE
T70:003
- BETR. DETALJSEKTIONER SE T38:002
- BETR. BRUNN SE T40:006, T50:005
- BETR. BEVATTNING SE V20:006; V30:080.
- BETR. GÅRDSLANTERNINER SE A42:104, A52:102

ANMÄRKNINGAR

- 500 COLCHICUM THE GIANT, 500
COLCHICUM SPECIOSUM, 2000
CROCUS SPECIOSUS, 2000 CROCUS
TOMASINIANUS, SAMT 25 MERTENSIA
VIRGINICA PLACERAS EFTER TA:s
ANVISNINGAR I GÅRDEN.

ETAPP

IV

KUNGL.
BYGGNADS
STYRELSEN

ARBETSNR
1415
INKOM DEN 1967
FASTSTÄLLD FÖR
UTFÖRANDE DEN 1967
FÖRSTA PROJEKTERINGSBYRÅN

REV. ANTAL. AVSER. DATUM. SIGN. KRS-SIGN.

**FÄRSTA TELESTYRELSEN
FÖRVALTNINGSBYGGNAD**

A: B. HJEDMARK G. DANIELSON · 209981
K: JACOBSON & WIDMARK · 652780
V: WAHLINGS KONSTR.-BYRÅ · 552740
E: F. JOHANSSONS ING.-BYRÅ · 945510
IA: H. KEMPE L. LJUNGLÖF · 698166
TA: M. ARKITEKTER AB · 381135

KV. IVAR
BLOCK 141

SKALA 1:50/A1 1:100/A3

ARB. NR. KONSTR. RIT. SON MF
KALKYL NR. RITNINGSR. DATUM 15.3.67. REV. T28: 005 :

S. O. Wyberg

Katalpagården

TECKENFÖRKLARING

- BR 35,41 BRUNN MED BETÄCKNINGENS
ÖK PÅ +35,41
- GB2 GÅNGBAR BELÄGGNING TYP 2,
BEGAGNAD STORGATSTEN MED
TÅT FOG
- GB3 GÅNGBAR BELÄGGNING TYP 3,
BEGAGNAD STORGATSTEN MED
GRÄSFOG.

HÄNVISNINGAR

- BETR. VÄXTSAMMANSTÄLLNING OCH
VÄXTBESKRIVNING SE T70:001.
- BETR. BELÄGGNINGSSAMMANSTÄLLNING
SE T70:002.
- BETR. MATJORDSAMMANSTÄLLNING SE
T70:003.
- BETR. DEALJSEKTIONER SE 38:002.
- BETR. DETALJ A och B SE 38:003.
- BETR. BRUNN SE T40:006, T50:005.

ANMÄRKNINGAR

SOM MARKTÄCKE UNDER PELTIPHYLLUM
PELTATUM UTSÄTTES 10 000 ANEMONE
BLANDA, BLÅ. 200 GALANTHUS ELWESII
SAMT 100 LEUCOIUM VERNUM SOM
PLACERAS EFTER TA:s ANVISNINGAR.

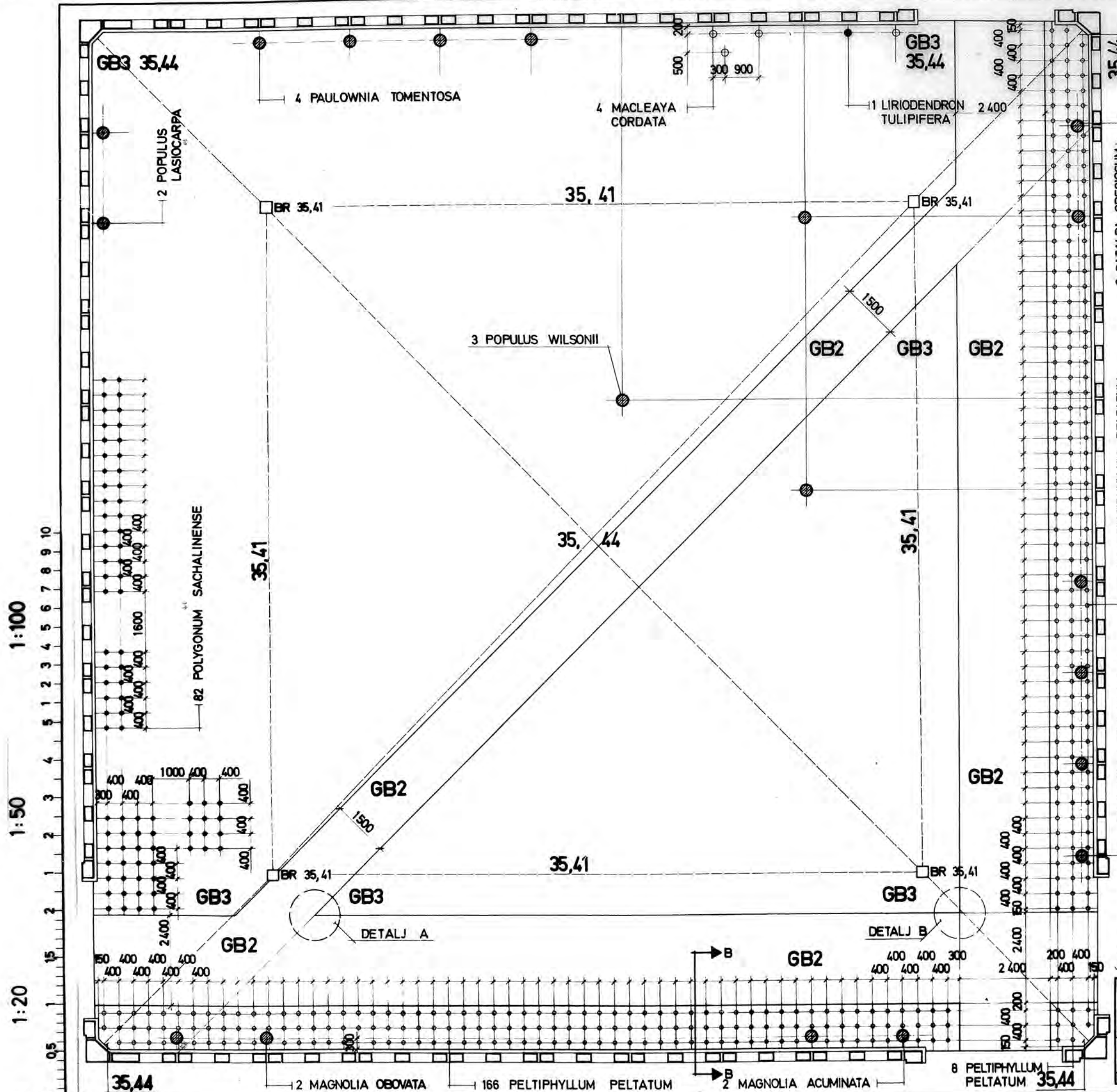
OBSERVERA!

Denna kopia är förminskad
till 1/2 skala.

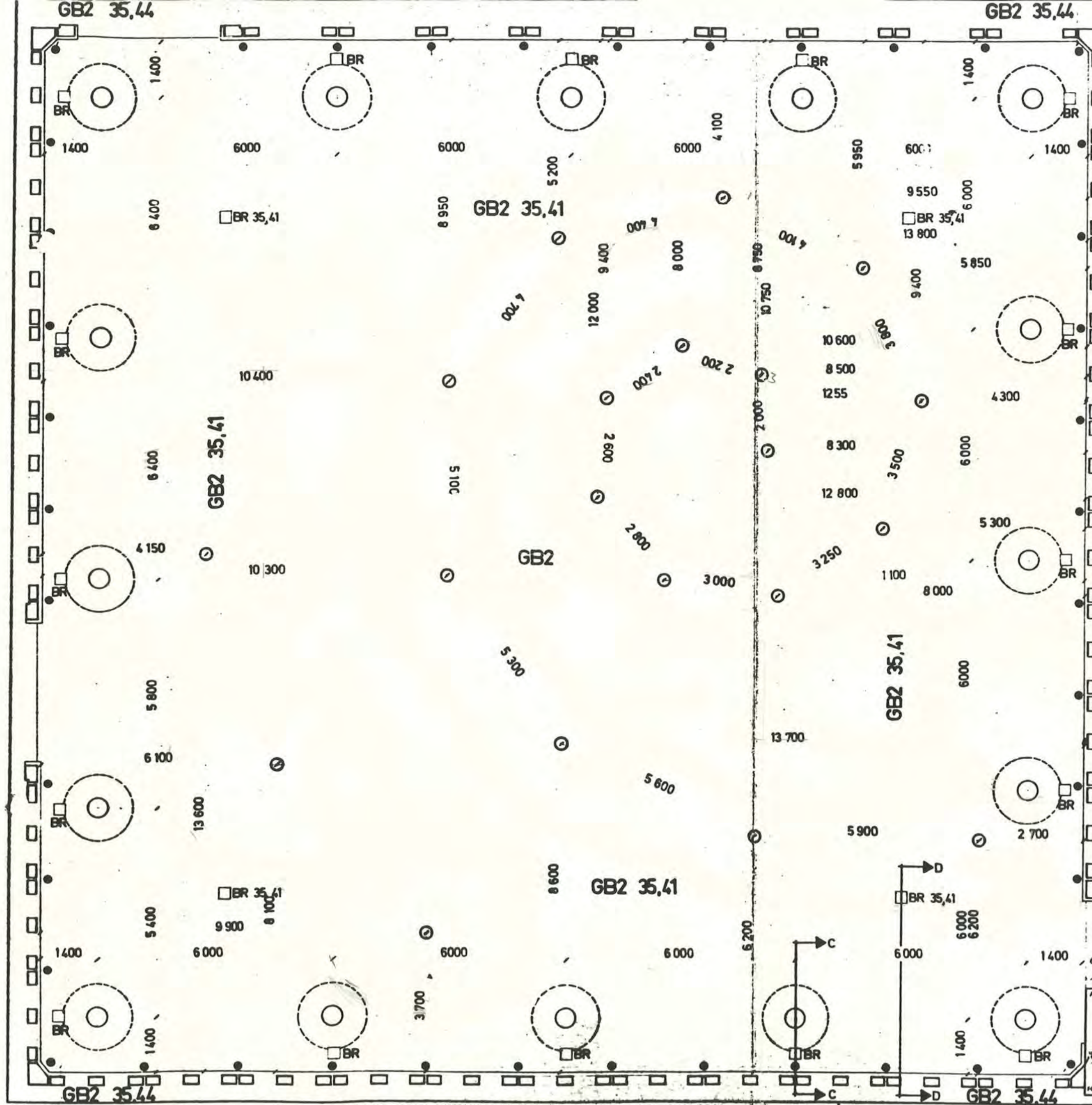

REV	ANTAL	ÄNDER	DATUM	SIGN.	KBS-SIGN.
FÄRSTA TELESTYRELSEN FÖRVALTNINGSBYGGNAD					
ARBETSNR 1415			KV. IVAR BLOCK 139		
INOM DEN 1/16			FÄRSTÄLLD FÖR UTPÅRANDE DEN 1/16		
FÖRSTA PROJEKTERINGSBYRÅN			SKALA 1:50/A1 1:100/A3		
ARB. NR.	KONSTR. RIT.	SON MF	KALKYL NR.	RITNINGSR.	REV.
			T28:004:		

A: B HIDE MARK G DANIELSON • 209981
K: JACOBSON & WIDMARK • 652780
V: WAHLINGS KONSTR.-BYRÅ • 552740
E: F JOHANSSONS ING.-BYRÅ • 945510
IA: H KEMPE L LUNGLÖF • 698166
TA: M ARKITEKTER AB • 381135

Trädspiralen

TECKENFÖRKLARING

- BR 35,41 BRUNN MED BETÄCKNINGENS
ÖK PÅ +35,41
- GB2 35,44 GÅNGBAR BELÄGGNING TYP 2,
STORGATSTEN ÖK BELÄGGNING +35,44

FORMKLIPPT TILIA EUCHLORA
PARTHENOCISSUS TRICUSPIDATA

VATTENKAR I EK

BELYSNINGSARMATUR

HÄNVISNINGAR

BETR. VÄXTSAMMANSTÄLLNING OCH
VÄXTBESKRIVNING SE T70:001

BETR. BELÄGGNINGSAMMANSTÄLLNING
SE T70:002

BETR. MAJORDSAMMANSTÄLLNING SE
T70:003

BETR. VATTENKAR SE T40:002,

BETR. DETALJSEKTIONER SE T38:002

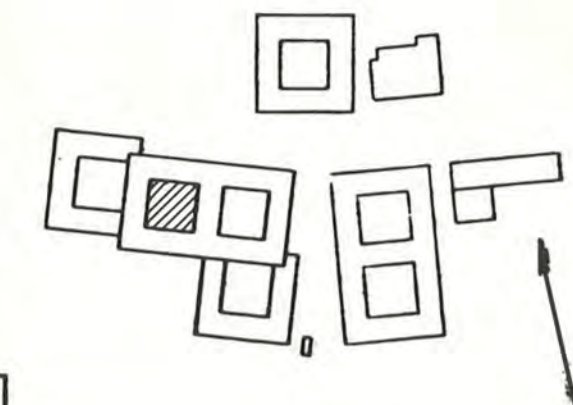
BETR. BRUNN SE T40:006, T50:005.

BETR. BEVATTNING SE V20:006; V30:080.

BETR. INKOPPLING GRANITKAR SE V30:081.

ANMÄRKNINGAR

UTSÄTTNINGEN SKER I SAMRÅD MED TA.

OBSERVERA!
Denna representation är skedd
red till halv slutet från original.

**ETAPP
IV**

KUNGL.
BYGGNADS
STYRELSEN

ARBETSNR
1415
FASTSTÄLLT FÖR
UTTÖRANDE DEN
3 JUN 1967
FÖRSTA PROJEKTERINGSBYRÅN

**FÄRSTA TELESTYRELSEN
FÖRVALTNINGSBYGGNAD**

A: B. HIDE MARK G. DANIELSON 289981
R: JACOBSON & WIDMARK 652780
V: WÄHLINGS KONSTR. BYRÅ 552740
E: F. JOHANSSONS ING. BYRÅ 945310
IA: H. KEMPE L. LUNGLÖF 698146
TA: H. ALFVÉN E. AB 698146

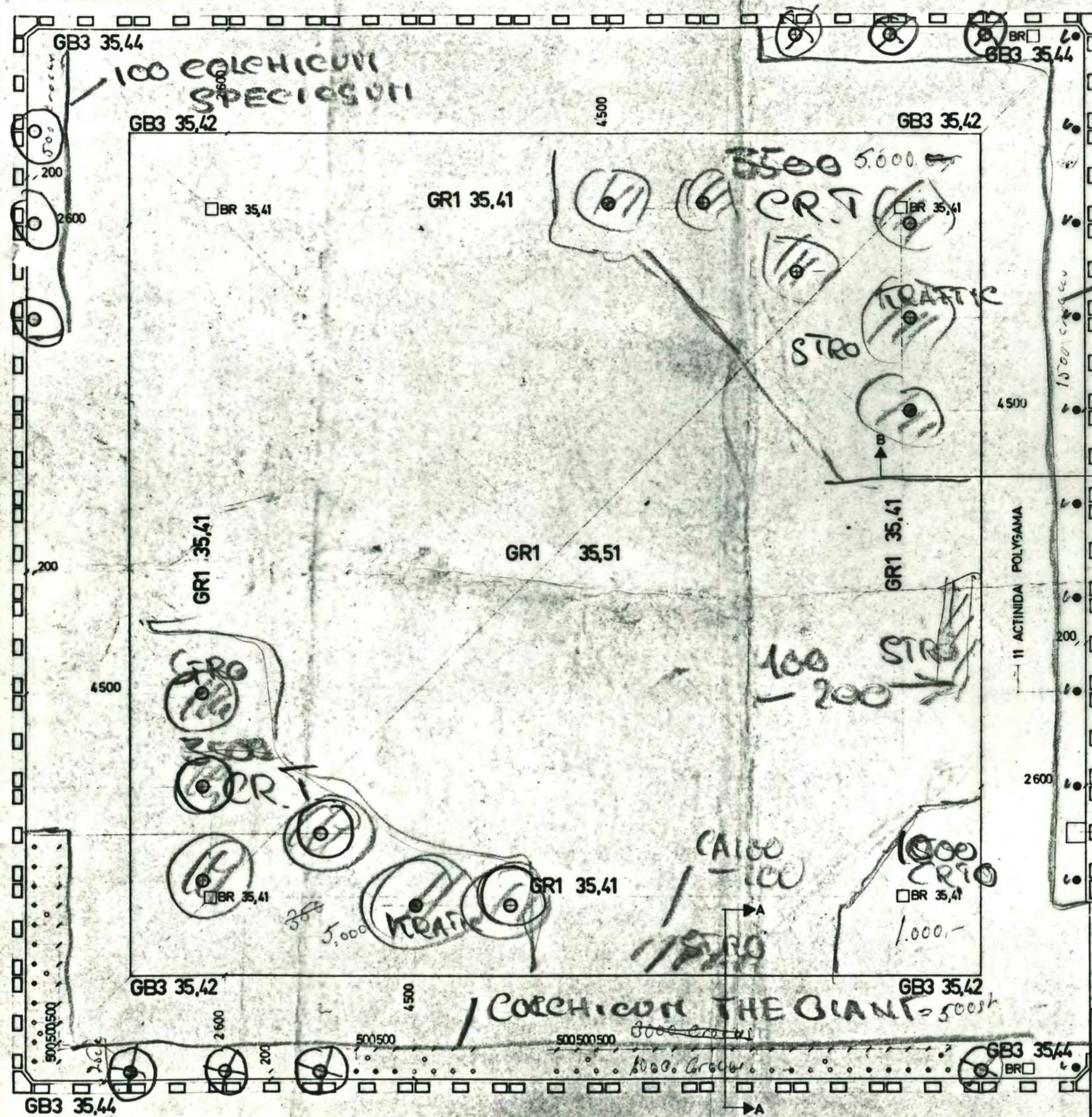
KV. IVAR
BLOCK 131

SKALA 1:50/A1 1:100/A3

ARB. NR. 15.3.67
SON MF
T 28:003:

Katsuragården

TECKENFÖRKLARING

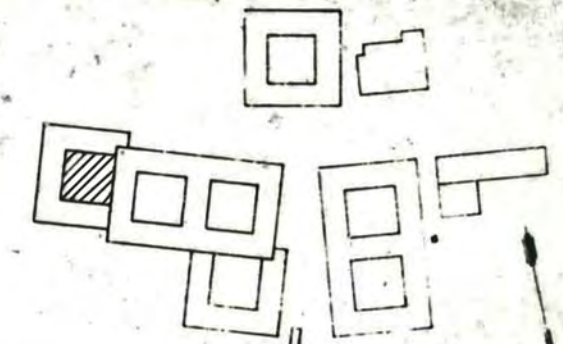
□ BR 35,41	BRUNN MED BETÄCKNINGENS ÖK PÅ +35,41
GB3 35,44	GÅNGBAR BELÄGGNING TYP 3, BEGAGNAD STORGATSTEN MED GRÄSFOG, ÖK BELÄGGNING +35,44
GR1 35,41	GRÄSBELÄGGNING TYP 1. ÖK BELÄGGNING +35,41
②	CERCIDIPIYLLUM JAPONICUM
•	STRUTHIOPTERIS GERMANICA
	HELLEBORUS ABSCHASICUS
	BELYSNINGSARMATUR

HÄNVISNINGAR

- BETR. VÄXTSAMMANSTÄLLNING OCH
VÄXTBESKRIVNING SE T70:001
BETR. BELÄGGNINGSAMMANSTÄLLNING
SE T70:002
BETR. MATJORDSAMMANSTÄLLNING SE
T70:003
BETR. DETALJSEKTIONER SE T38:003
BETR. BEVATTNING SE V20:006; V30:080.
BETR. BRUNNAR SE T40:006; T50:005.

14.000 Perovus

~~11000 CROCUS~~
TOMASIANUS

OBSERVERA!
Denne reproduction er skoleud-
redt till halv skala från originalet.

ETAPP IV

KUNGLIGA
BYGGNADS
STYRELSEN

ARBETSNR
1415
FÖRSTÄLLT DEN 1969
FASTSTÄLLT FÖR
UTÖRBÄNDEN DEN 1967
FÖRSTA PROJEKTERINGSBYRÅ

FÄRSTA TELESTYRELSEN FÖRVALTNINGSBYGGNAD

A: B HIDE MARK G DANIELSON - 209981		KV. IVAR	
E: JACOBSON & VIDMARK - 652780		BLOCK 125	
V: WAHLINGS KONSTR.-BYRA - 552740			
E: F JOHANSSONS ING.-BYRA - 945510			
IA: H KEMPE L LJUNGLÖF - 948166		SKALA 1: 50/A1 1:100/A3	
TA: M ARKITEKTER AB - 941150			
ARB. NR.	KONSTR. BYG.	EGALIT. NR.	BEFÄRINGS. NR.
SON MF			
50 Wytug		DATUM	T 28 : 002 :
		15.3.67	

Glaspyramiden

TECKENFÖRKLARING

GBR 39,41	BRUNN MED BETÄCKNINGENS ÖK PÅ +39,41
GB4 39,44	GÅNGBAR BELÄGGNING TYP 4, KULLERSTEN ÖK BELÄGGNING + 39,44

HÄNVISNINGAR

BETR. VÄXTSAMMANSTÄLLNING OCH
VÄXTBESKRIVNING SE T70:001

BETR. BELÄGGNINGSAMMANSTÄLLNING
SE T70:002

BETR. MATJORDSAMMANSTÄLLNING SE
T 70:003

BETR. DETALJSEKTION D SE T38: 001

BETR. BRUNN SE T40:006, T50:005

BETR. BEVATTNING SE V20:005; V30:080.

BETR. GÅRDSLANTERNINER SE A42:104, A52:102

ANMÄRKNINGAR

I GÅRDEN PLACERAS 200 CORYDALIS
NOBILES EFTER TA: s ANVISNINGAR

ETAPPE

C		BELYSNING	27.11.70	KM
B		BELYSNING	19.11.70	KM
A	1	VAXTER	4.12.68	SON

FÄRSTA TELESTYRELSEN FÖRVALTNINGSBYGGNAD

10.000000 MARK G DANIELSON 10/19/93 R. J. JOHNSON & WIDMAR 62 1750 W. J. JOHNSONS KONSTR. BYPA 10/19/93 B. J. JOHNSONS INC. 10/19/93 J. A. JOHNSON L. J. JOHNSON 10/19/93 J. A. JOHNSON L. J. JOHNSON 10/19/93	K. J. JOHNSON B. J. JOHNSON SKATE 1:50/A1 1:100/A3
---	--

S. O. Wyberg 15.3.67 T 28 : 001 : c

1415

150
3/4
Bertie
FOR DEPT. OF EXTERIOR

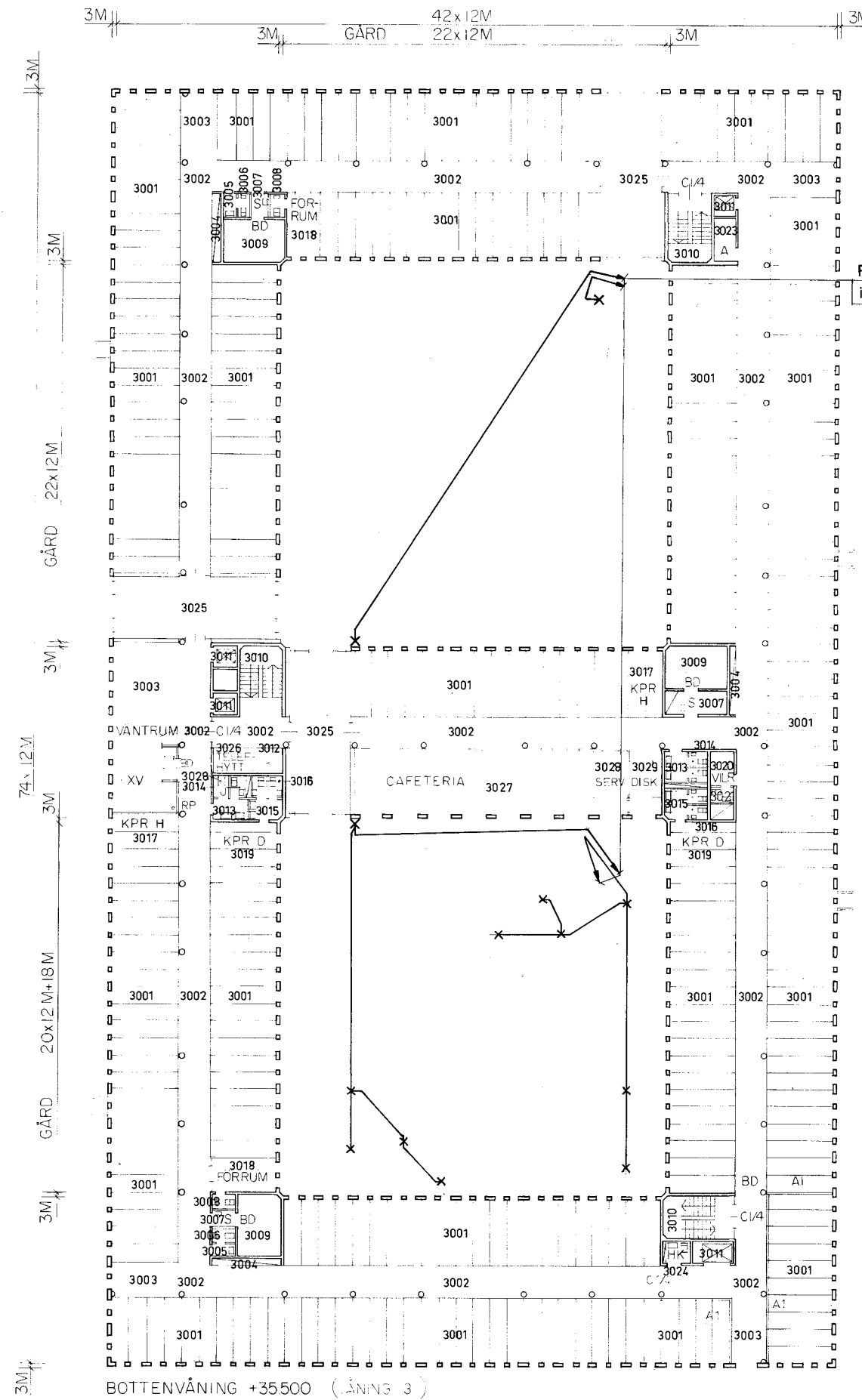
Växtlista

	VÄXTNAMN	LIT.	VÄXTDATA					GÅRDAR										GATURUM				PARK INOM TOMT								PLANTERINGSDATA			
			HÖJD	STAM- OMKR	OM-GRUND PLANTGREN	STAM- HÖJD	KLUMPA	ANTAL VÄXTER PER BLOCK																						Σ VÄX- TER	PLANT- TID	TRÄD- STÖD	ÖVRIGT
								115	157	159	125	131	139	141	361	071	072	073	074	061	062	081	082	083	084	085	086						
TRÄD SOM TILLHANDAHÅLLES AV BESTÄLLAREN	ACER PLATANOIDES	A1	400-450		3	3		X				3																3		TYP A			
	ARALIA ELATA	A2	150-200		3	2-3		X	90																			90	VÅR				
	CATALPA SPECIOSUM	A3	300-400	18-20	3-4		180	X					2														2	VÅR					
	CERCIDIPHYLLUM JAPONICUM	A4	250-300		4			X			22																22	VÅR					
	FAGUS SILVATICA	A5	400-600	35-40	4			X		1																	1	VÅR	TYP A				
	GINKGO BILOBA	A7		14-16	4			X																			1	VÅR					
	JUGLANS CINEREA	A8	300-350		3					17																	17	VÅR					
	JUGLANS MANDSHURICA	A9	300-350		3			X	3																		3	VÅR					
	JUGLANS CORDIFORMIS	A10	300-350		3			X	3																		3	VÅR					
	POPULUS WILSONII	A11	400-450		4	3		X					3														3	VÅR	TYP A				
	PRUNUS AVIUM	A12	300-350		4	3		X						5													5						
	ROBINIA PSEUDOACACIA	A13		14-16	3-4		200						21														21	VÅR					
	SALIX ALBA CALVA LIEMPDE	A14	600	20-25	3-4		300								1	24	20	14									59 + 6	VÅR	TYP B	6 I RESERV			
	TILIA INTERMEDIA	A15		18-20	4		180-300				20																20 + 3		TYP A	3 I RESERV FORM- KUPPTA TRÄD.			
	PERENNER SOM TILL- HANDAHÅLLES AV BESTÄLLAREN	HELLEBORUS ABSCHASICUS	B1									11																11	VÅR				
MACLEAYA CORDATA		B2										4															4	VÅR					
PACHY SANDRA TERMINALIS		B3						X		2100					3480												5 580	VÅR		TÄCKES MED 5 CM TORVSTRÖ.			
PELTIPHYLLUM PELTATUM		B4											346														346	VÅR					
POLYGONUM SACHALINENSE		B5											82		14												96	VÅR					
STRUTHIOPTERIS GERMANICA		B6									37																37	VÅR					
YUCCA FILAMENTOSA		B7								9																	9	VÅR					
MERTENSIA VIRGINICA		B8											25														25	VÅR					
VÄXTER SOM TILLHANDAHÅLLES AV BESTÄLLAREN	ACER PLATANOIDES	C1		14-16	3-4		200										136	72								80	288		TYP B				
	AILANTHUS ALTISSIMA	C2	200-250						6																		6	VÅR					
	AMORPHA CANESCENS	C4	40-60											5													5	VÅR					
	AMORPHA FRUTICOSA	C5	150-200		2								5														5	VÅR					
	CEDRELA SINENSIS	C6	200-250						3																		3	VÅR					
	FAGUS SILVATICA	C7								715																	715			HÄCKPLANTOR			
	FAGUS SILVATICA	C8	100-125		2			X		365																	365	VÅR		HÄCKPLANTOR			
	FAGUS SILVATICA	C9	60-80		1					1100																	1100	VÅR		HÄCKPLANTOR			
	GLEDITSIA TRIACANTHOS	C10		10-12																							5	VÅR		PLACERAS ENL.TA			
	KALOPANAX PICTUS	C11	150-175		3			X	3																		3	VÅR					
	LIRIODENDRON TULIPIFERA	C12	200-250		3								1														1	VÅR					
	MAGNOLIA ACUMINATA	C13	200-250										2														2	VÅR					
	MAGNOLIA OBOVATA	C14	200-250										2														2	VÅR					
	MAGNOLIA SALICIFOLIA	C15	200-250										4														4	VÅR					
	PAULOWNIA TOMENTOSA	C16	200-250		3								4														4	VÅR					
	POPULUS LASIOCARPA	C17	200-250		3								2														2	VÅR					
	PTEROCARIA FRAXINIFOLIA	C18	200-250																								3	VÅR		PLACERAS ENL.TA			
	QUERCUS PALUSTRIS	C19		12-14																							5	VÅR		PLACERAS ENL.TA			
	QUERCUS RUBRA	C21	200-250																32	54			41	63	38		228						
	RIBES ALPINUM	C23																19045	6350	2630	935	13165	16000	22030	11370		91525			PLANTERAS I FÖR- BAND MED PLANT- OCH RADAVSTÅND 50 CM.			
	ACTINIDIA ARGUTA	C24	100-150						X			11																11					
	PARTHENOCISSUS TRICUSPIDATA	C25	60-100								43		41															84					
	WISTERIA SINENSIS	C26	50-80			2		X						11														11	VÅR				
LÖKVÄXTER SOM TILLHANDA- HALLES AV ENTREPRENÖREN			361	159	141	139	081	086	Σ VÄXTER	PLANT.TID																							
	ANEMONE BLANDA BLÅ	D1					10000			10000	HÖST																						
	ORNITHOGALUM UMBELLATUM	D2						13000	7000	20000	HÖST																						
	COLCHICUM SPECIOSUM	D3			500					500	HÖST																						
	COLCHICUM THE GIANT	D4			500					500	HÖST																						
	CROCUS SPECIOSUM	D5			2000					2000	HÖST																						
	CROCUS TOMASINIANUS	D6			2000			13000	7000	22000	HÖST																						
	FRITILLARIA IMP. LUTEA MAXIMA	D7		500						500	HÖST																						
	FRITILLARIA IMP. RUBRA MAX.	D8	436																														

Belysningsplan kv. Ludwig

Förlägges genom brattbergsramar, inkoppl. till bef. dosor
i k-vån se ritn. E23:157, 159

Samtliga ledningar EKKJ 2x2,5+2,5
förlägges på dräneringslagret och täckes.
Exakt placering av armaturerna enligt
TA-ritn.

KUNGL. FÄRSTA TELESTYRELSEN
BYGGNADS
STYRELSEN

ETAPP

IV

ARBETSNR

1415

INKOM DEN 3/12-1968
FASTSTÄLLD FÖR
UTFÖRANDE DEN 10/2-1969
FÖRSTA PROJEKTERINGSBYRÅN

RELATIONSRTNING

ASEA
STOCKHOLMSREGIONEN
MALMVÄGEN 143 - TEL. 08/35 26 00
FACK - 191 20 SOLLENTUNA 1

KV LUDVIG

Belysning på gårdar

SKALA 1:200 /A1 1:400/A3

KALKYL NR RITNINGSNR REV.

DAUM 25.11.68 98-62375

Detalj, belysning

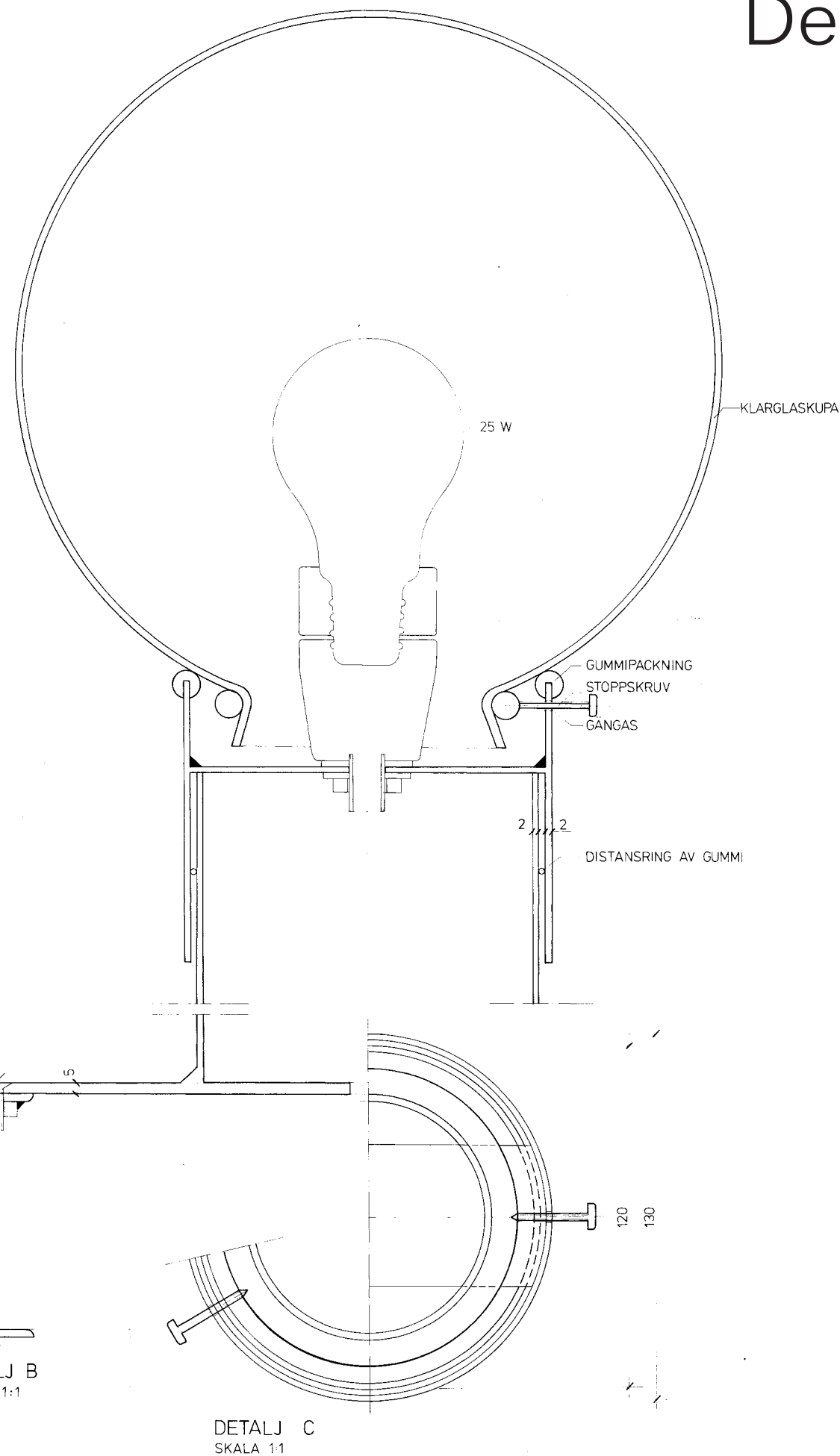
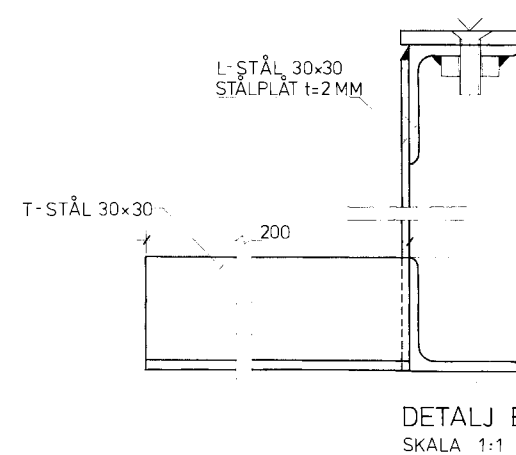
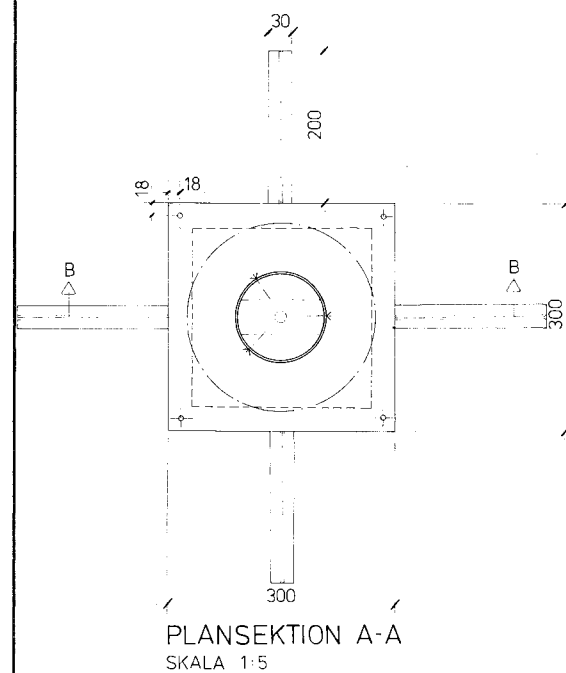
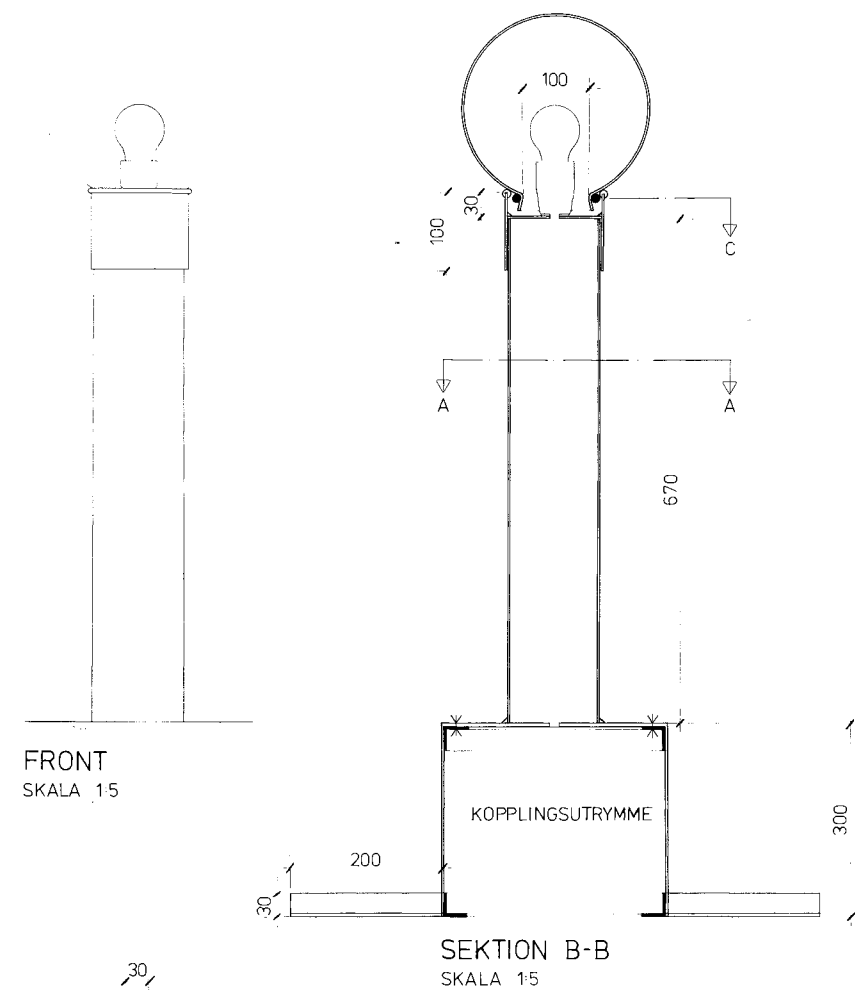
BESKRIVNING

ALLMÄNT:

ARMATUREN ÄR AVSEDD ATT UTFÖRAS I 2MM TUBSTÅLRÖR
SOM SVETSAS TILL 5 MM. STÅLPLATTA. DENNA KONSTRUKTION
SKRUVAS PÅ EN KOPPLINGSLÅDA NEDSÄNKT I MARK.
GLASKUPA I KLARGLAS Ø 250 MM (TYP LJUSGRUPPEN)

YTBEHANDLING:

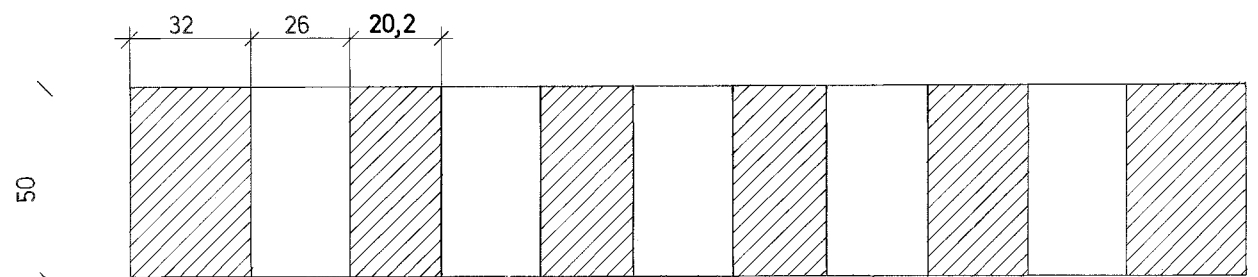
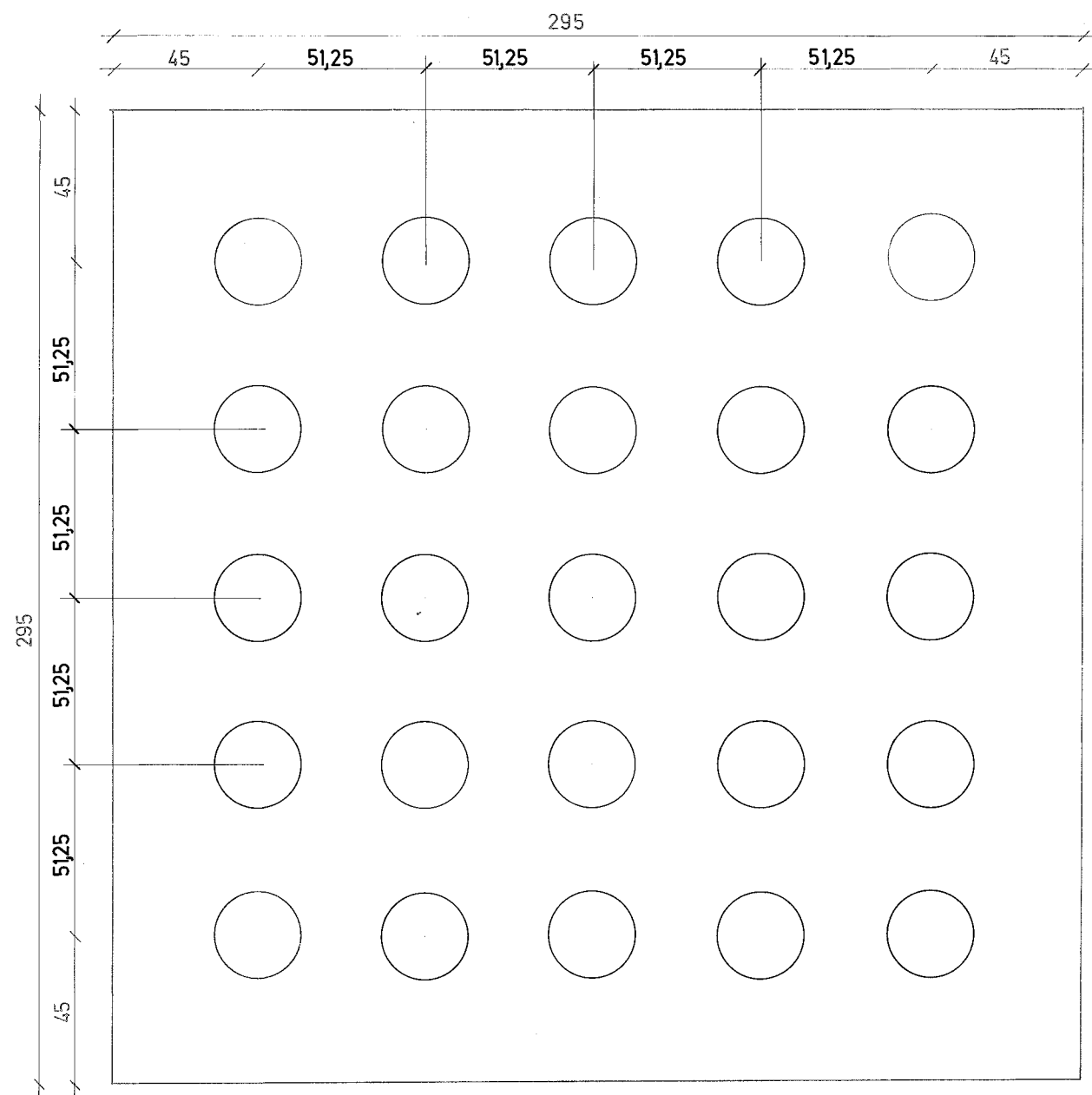
ALLA STÅLDETALJER VARMFÖRZINKAS OCH BÖRSTAS
REN FRÅN ALLA GRADER. DÄREFTER MÅLAS STÅLDETALJER
OVAN MARK MED BECKERS TYP PECORINA NR 53

DETAILJ C
SKALA 1:1

REV	ANT	REVIDERINGEN AVSER	SIGN	DATUM
M ARKITEKTER AB JUNGFRUG 6 114 44 STOCKHOLM TEL 08/ 67 03 95				
TELESTYRELSENS FÖRVALTN.- BYGGNAD FARSTA GÅRDSARMATUR				
RITAD AV KM	KONSTRUERAD AV TB	GRANSKAD AV	SKALA	
ARBETSNUMMER		RITNINGNUMMER T 030	REV	

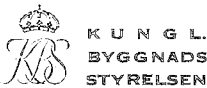
Detalj, brunnslock

BESKRIVNING

BRUNNSBETÄCKNING AV AMHULTGRANIT
KRYSSHAMRAD GRAD I.
HÅLTAGNING I ENLIGHET MED PLAN.

BRUNNSBETÄCKNINGAR AV GRANIT	
MED 25 HÅL	22 ST
MED 1 HÅL I CENTRUM	16 ST

FÄRSTA TELESTYRELSEN
FÖRVALTNINGSBYGGNAD

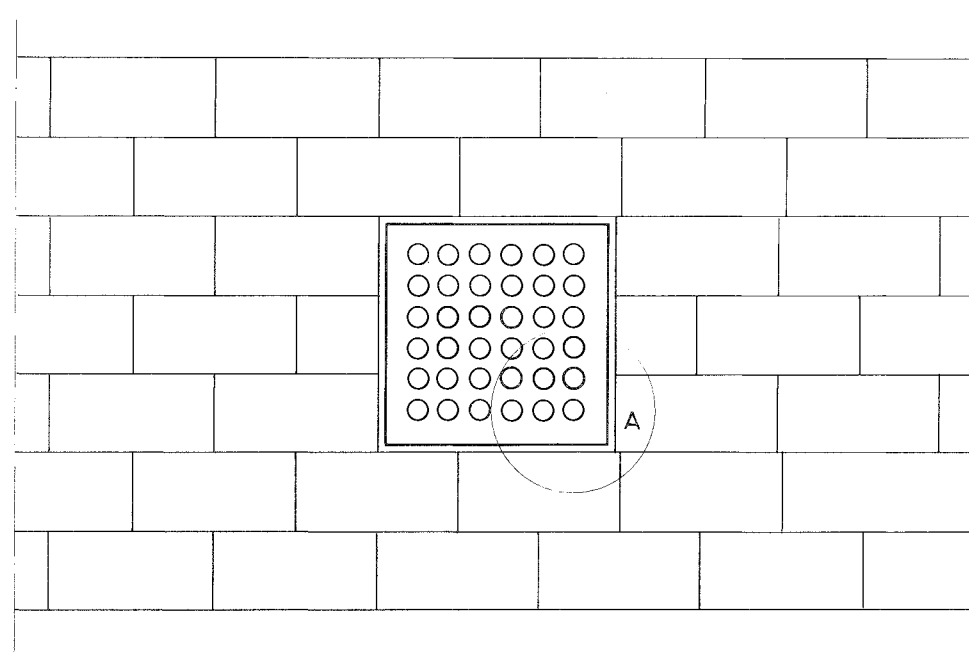
ETAPP
IV

ARBETSNR
1415
INKOM DEN 1967
FASTSTÄLLD FÖR
UTFÖRANDE DEN 1967
FÖRSTA PROJEKTERINGSBYRÅN

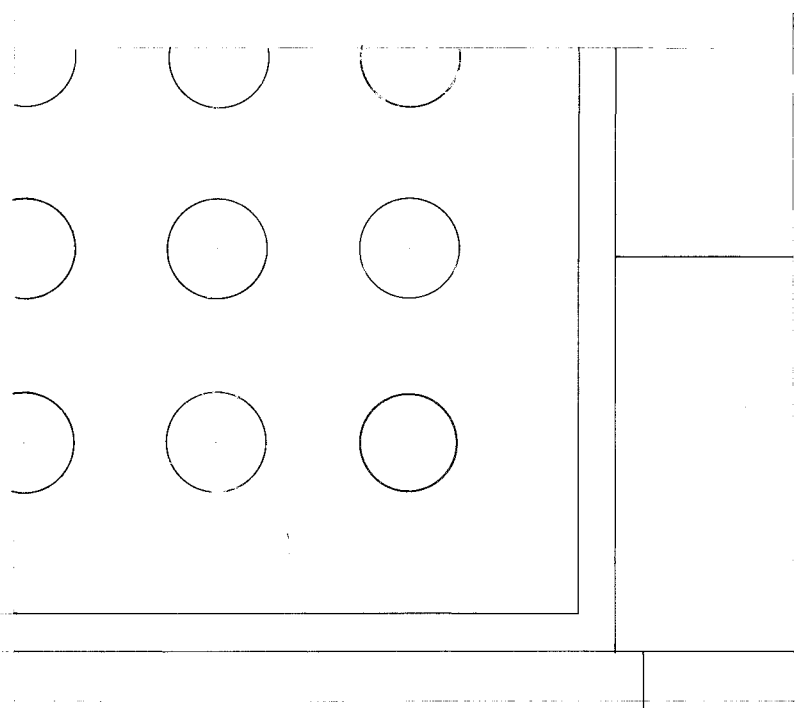
BRUNNSBETÄCKNING AV
GRANIT.
SKALA 1:1/A1 1:2/A3
T 50 : 005 :
15.3.67
S. O. Wyberg

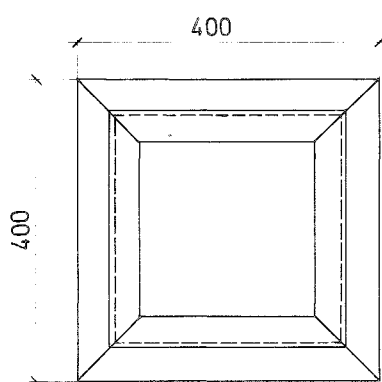
Detalj, brunnslock

PLAN SKALA 1:5

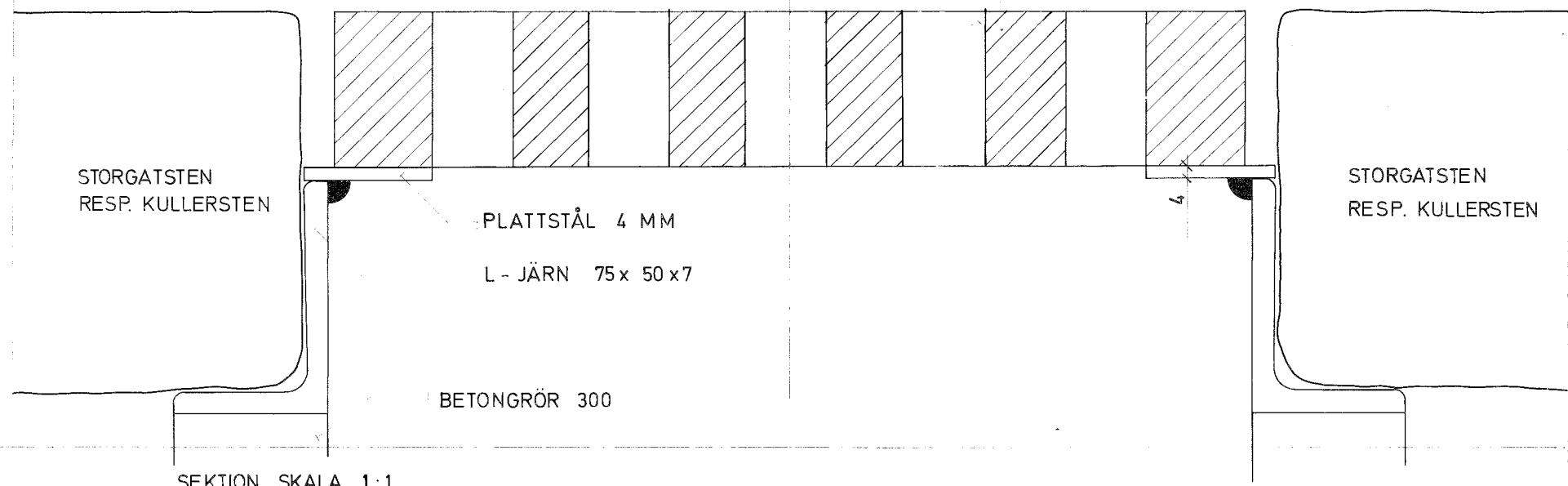

DETALJ A SKALA 1:1

RAM SKALA 1:5

BETÄCKNING AV GRANIT SE T 50:005

SEKTION SKALA 1:1

BESKRIVNING
ALLT STÅL VARMFÖRZINKAT

BRUNNSBETÄCKNINGAR AV GRANIT		
MED 25 HÅL		22 ST
MED 1 HÅL I CENTRUM		16ST

ETAPP
IV

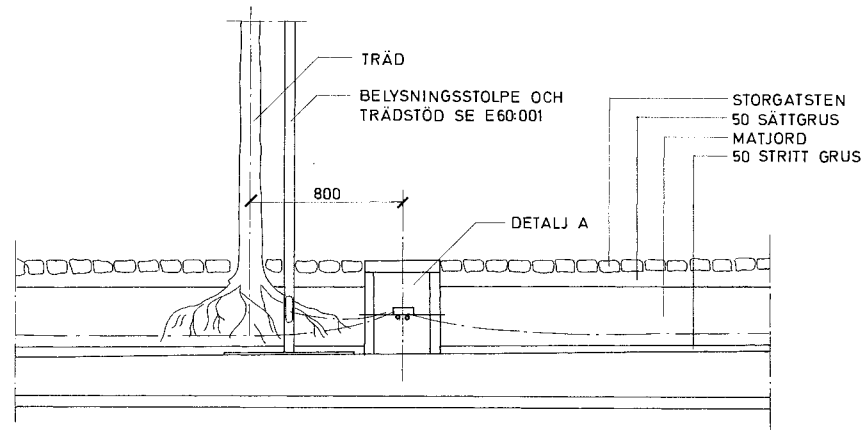
KUNGL. BYGGNADS STYRELSEN

FÄRSTA TELESTYRELSEN FÖRVALTNINGSBYGGNAD

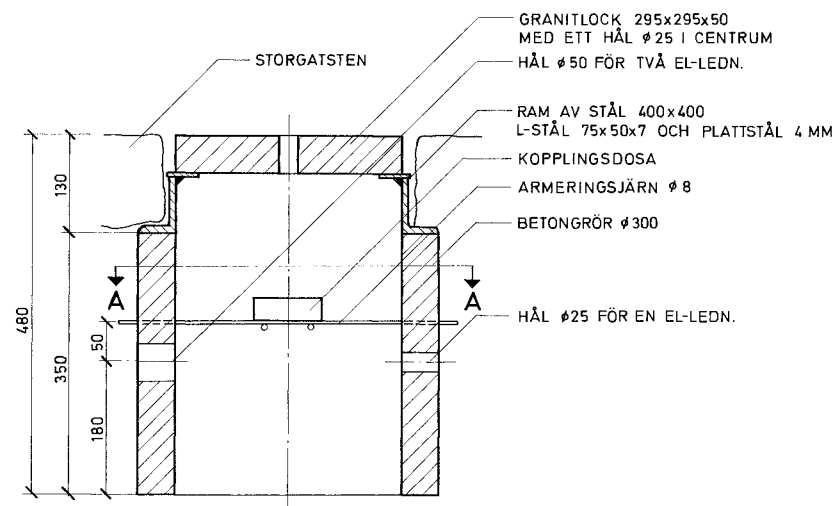
ARBETSNR
1415
INKOM DEN 1965
FASTSTÄLLD FÖR UTFÖRANDE DEN 1965
FÖRSTA PROJEKTERINGSBYRÅN

A: B. HIDE MARK G. DANIELSON • 20 99 81
K: JACOBSON & WIDMARK • 65 27 80
V: WAHLINGS KONSTR.-BYRÅ • 55 27 40
E: F. JOHANSSONS ING.-BYRÅ • 94 55 10
IA: H. KEMPE L. LJUNGLÖF • 69 81 66
TA: M. ARKITEKTER • 38 11 35
KV. IVAR, HELGE
BRUNNSBETÄCKNING MED
DETALJER
SKALA 1:1, 1:5/A1 1:2, 1:10/A3
ARB. NR. KONSTR. RIT. AH MF
S. O. V. Byberg
KALKYL NR. RITINGSNR.
DATUM 15.3.67. T40:006 :
REV.

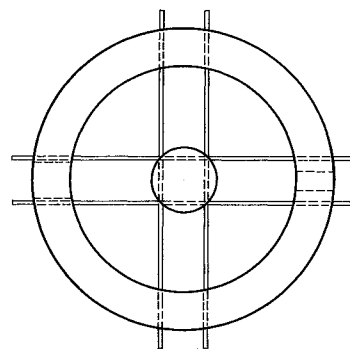
Detalj, trädstöd

SEKTION KOPPLINGSBRUNN
SKALA 1:20

DETALJ A
SKALA 1:5

SNITT A-A
SKALA 1:5

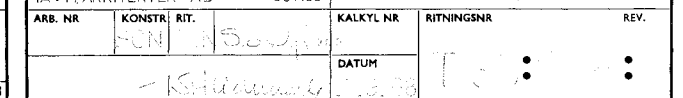

REV. ANTAL. AVSER. DATUM. SIGN. KBS-SIGN.
**FÄRSTA TELESTYRELSEN
FÖRVALTNINGSBYGGNAD**

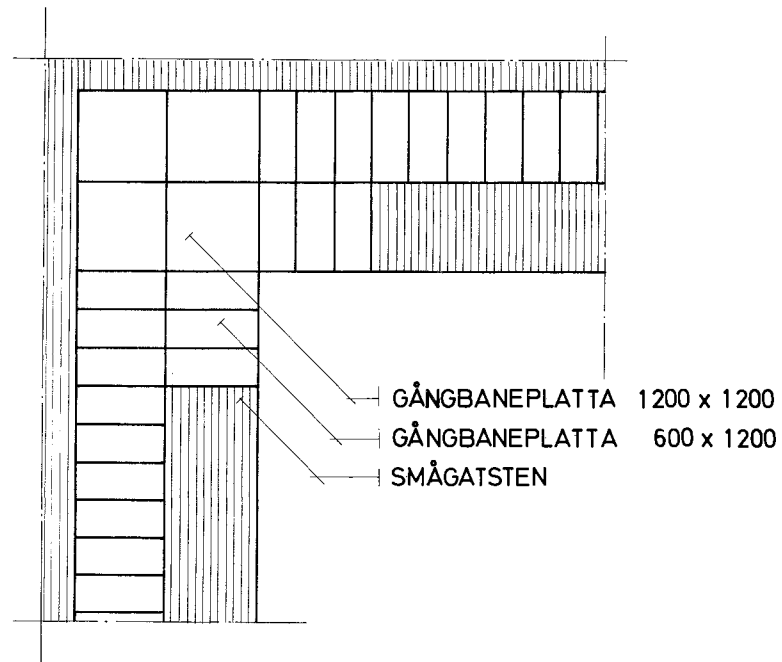
ARBETSNR
1415
INKOM DEN / 196 FASTSTÄLLD FÖR UTFÖRANDE DEN / 196
FÖRSTA PROJEKTERINGSBYRÅN

A: B HIDEMARK G DANIELSON · 209981
K: JACOBSON & WIDMARK · 652780
V: WAHLINGS KONSTR.-BYRÅ · 552740
E: F JOHANSSONS ING.-BYRÅ · 945510
IA: H KEMPE L LJUNGLÖF · 698166
KOPPLINGSBRUNN FÖR BELYSNING BLOCK 131
SKALA 1:5, 1:20/A1 1:10, 1:40/A3
ARB. NR KONSTR. RIT. POSIA
KALKYL NR RITNINGSNR
DATUM
REV. T40:023 :

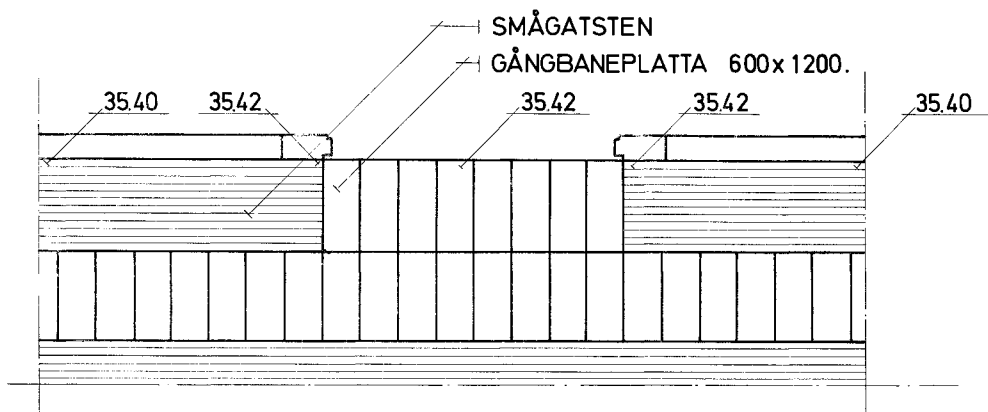

Detalj, markbeläggning och trädgrop

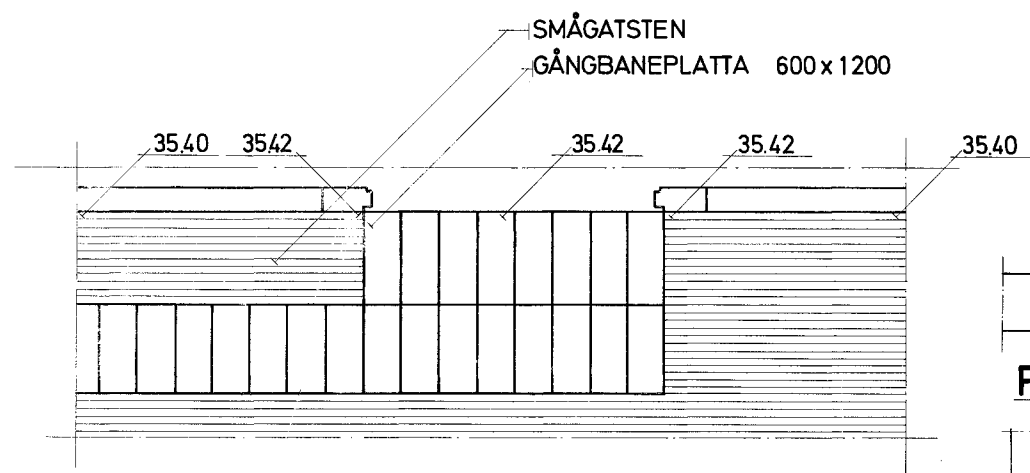
DETALJ A

SKALA 1:50

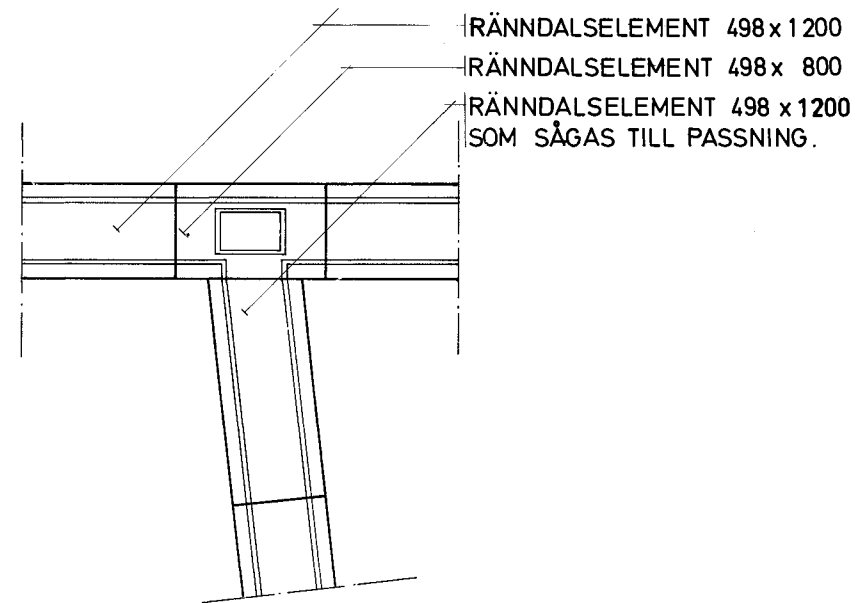
DETALJ B

SKALA 1:50

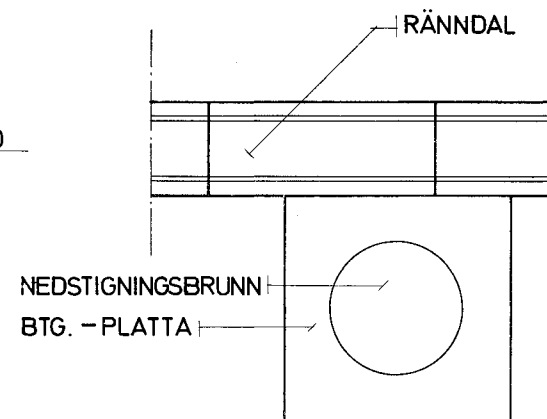
DETALJ C

SKALA 1:50

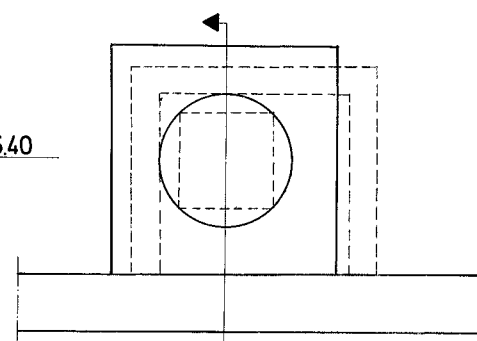
DETALJ D

SKALA 1:20

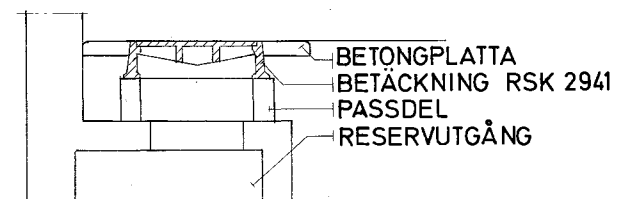
DETALJ E

SKALA 1:20

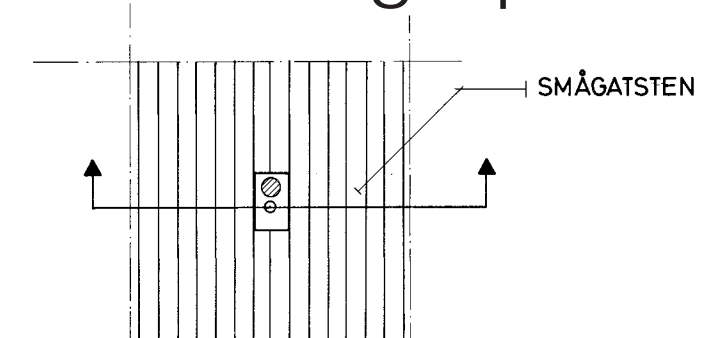
PLAN

SKALA 1:20

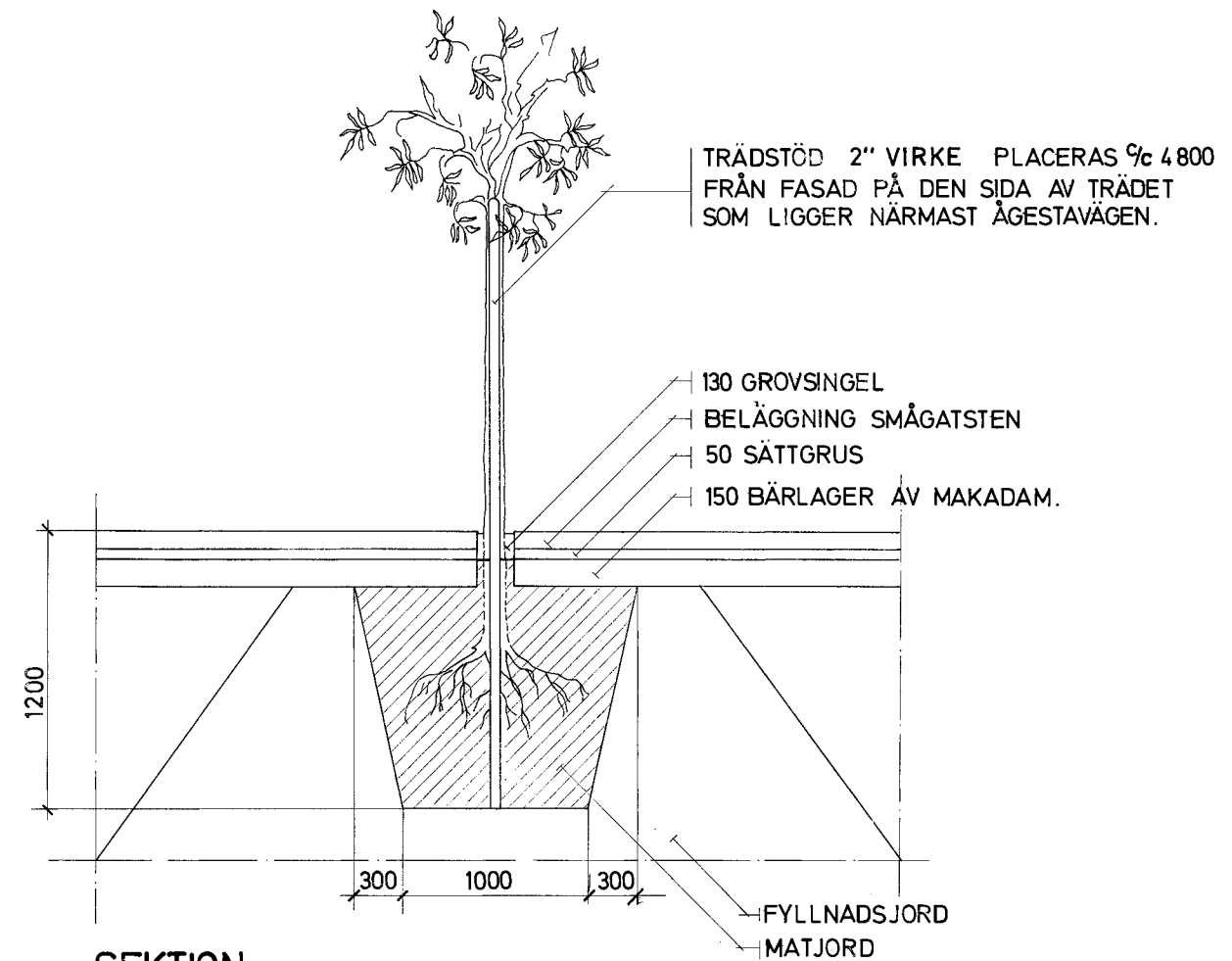
SEKTION

SKALA 1:20

PLAN

SKALA 1:20

SEKTION

SKALA 1:20

REV	ANTAL	ÅYSER	DATUM	SIGN.	KBS-SIGN.

KUNGL. BYGGNADS STYRELSEN

FÖRSTA TELESTYRELSEN

FÖRVALTNINGSBYGGNAD

ARBETSNR

1415

INKOM DEN 196

FASTSTÄLLD FÖR UTFÖRANDE DEN 196

FÖRSTA PROJEKTERINGSBYRÅN

A: B HIDEMARK G DANIELSON · 209981

K: JACOBSON & WIDMARK · 652780

V: WAHLINGS KONSTR.-BYRÅ · 552740

E: F JOHANSSONS ING.-BYRÅ · 945510

IA: H KEMPE L LJUNGLÖF · 698166

TA: M ARKITEKTER A.B. · 381135

ARB. NR

KONSTR. RIT.

POS MF

S. O. Wyberg

KALKYL NR

RITNINGSNR

DATUM

15.3.67

DETAILJER OCH SEKTIONER

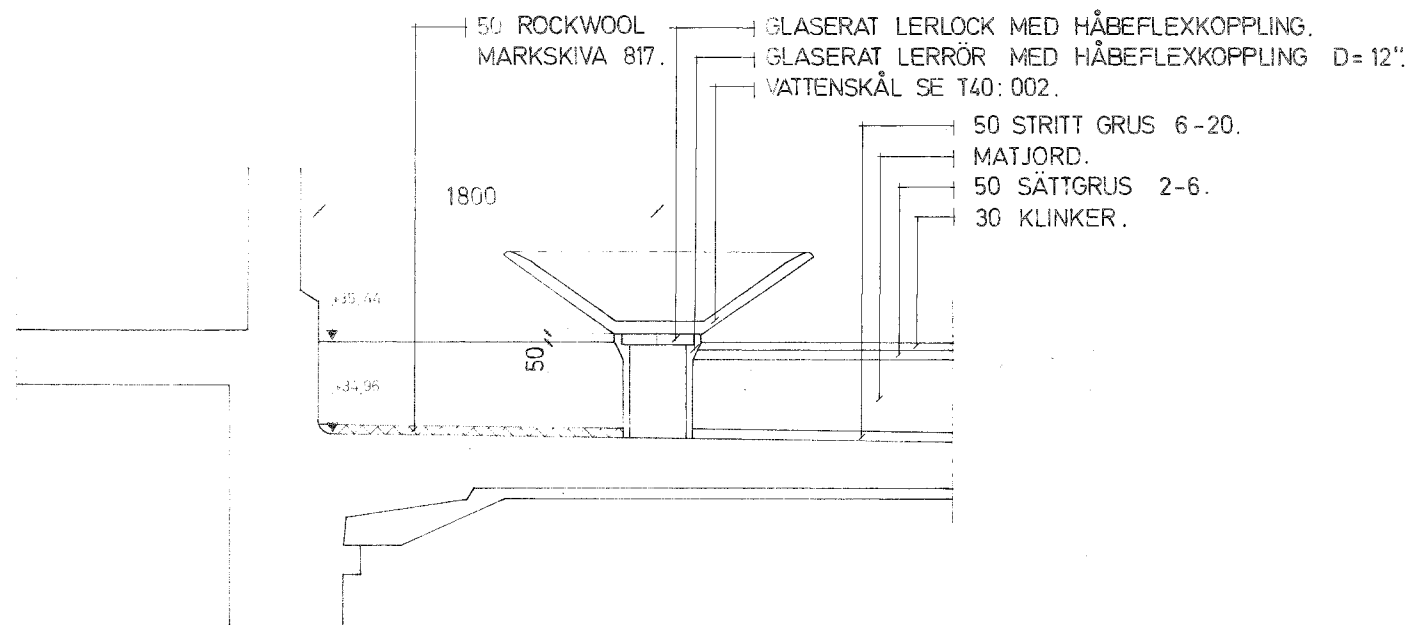
GATURUM

Skala 1:100, 1:40/A3

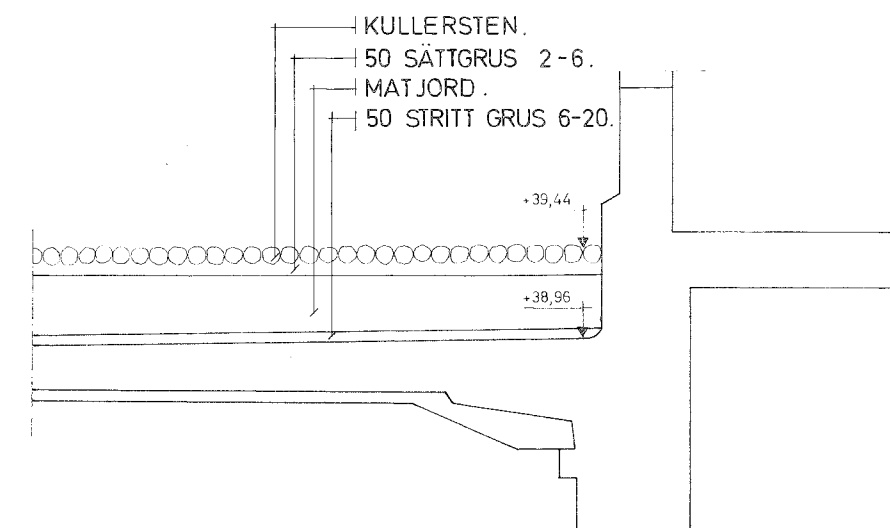
SKALA 1:50 ; 1:20/A1

T33 : 002 :

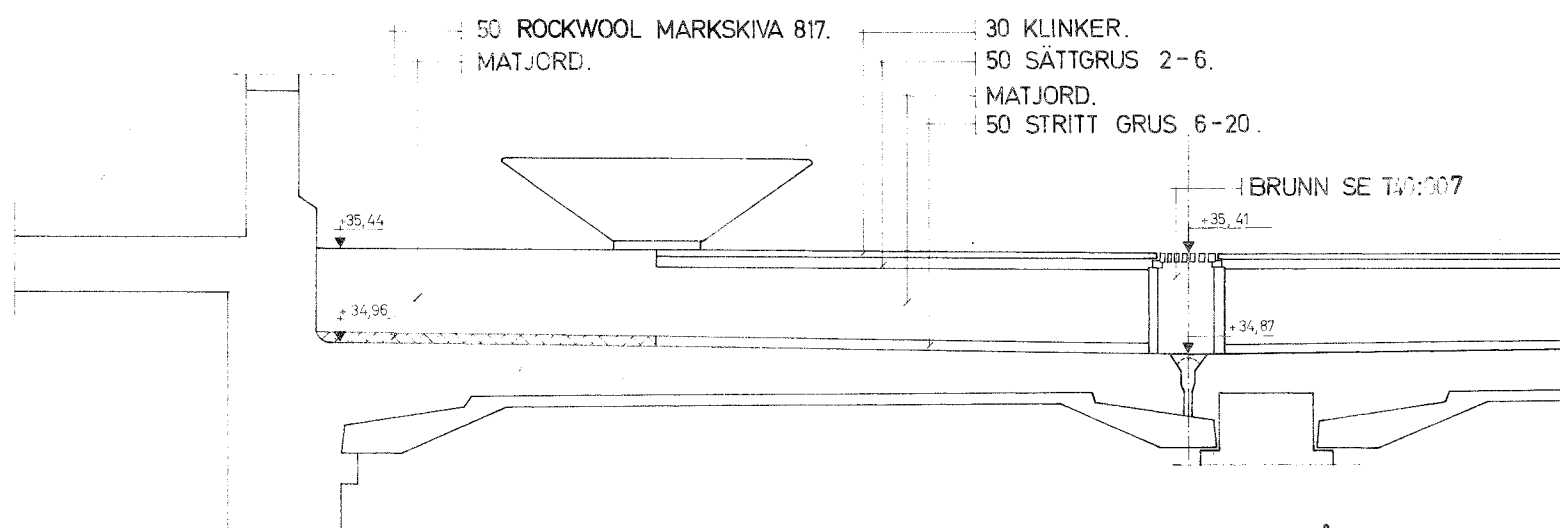

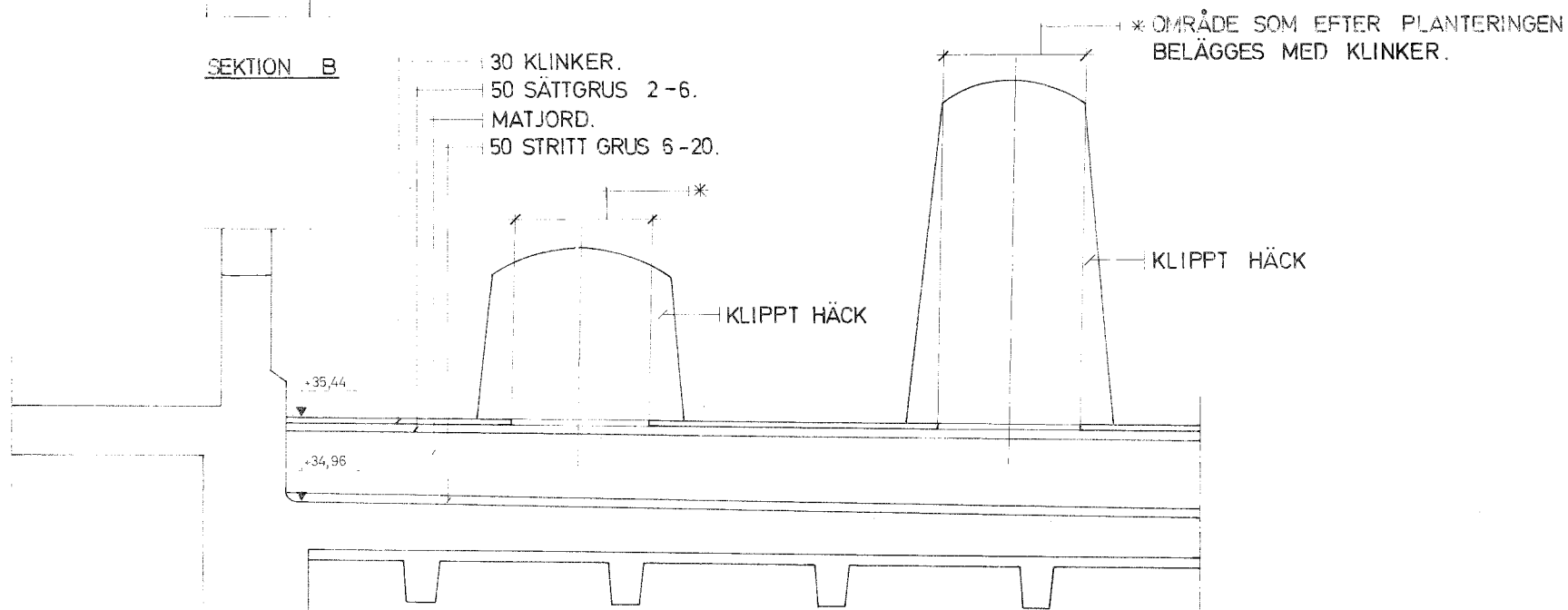
SEKTION A

SEKTION D KV. HELGE

SEKTION B

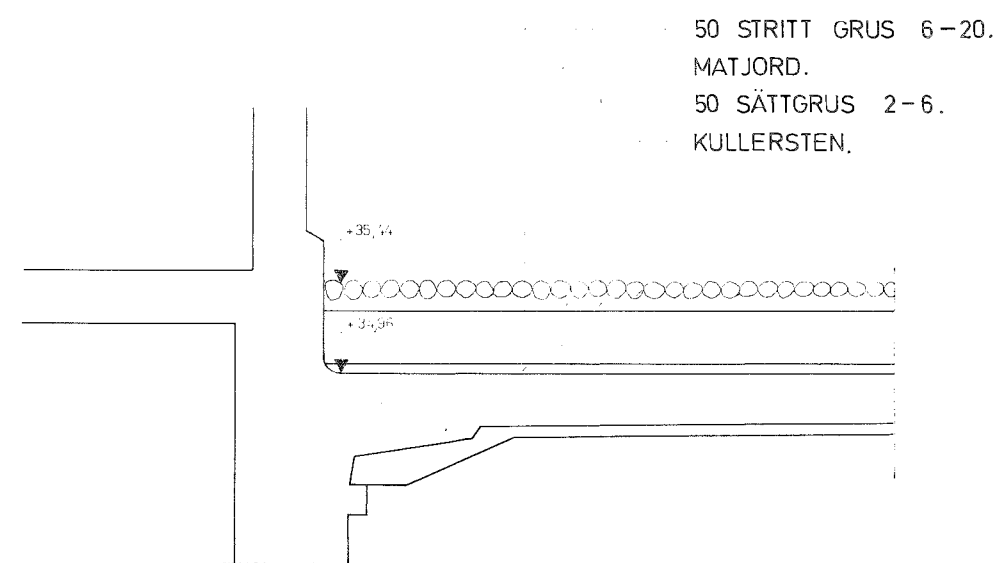
SEKTION C

Detalj för formklippning
av häckar och placering
av ekkar

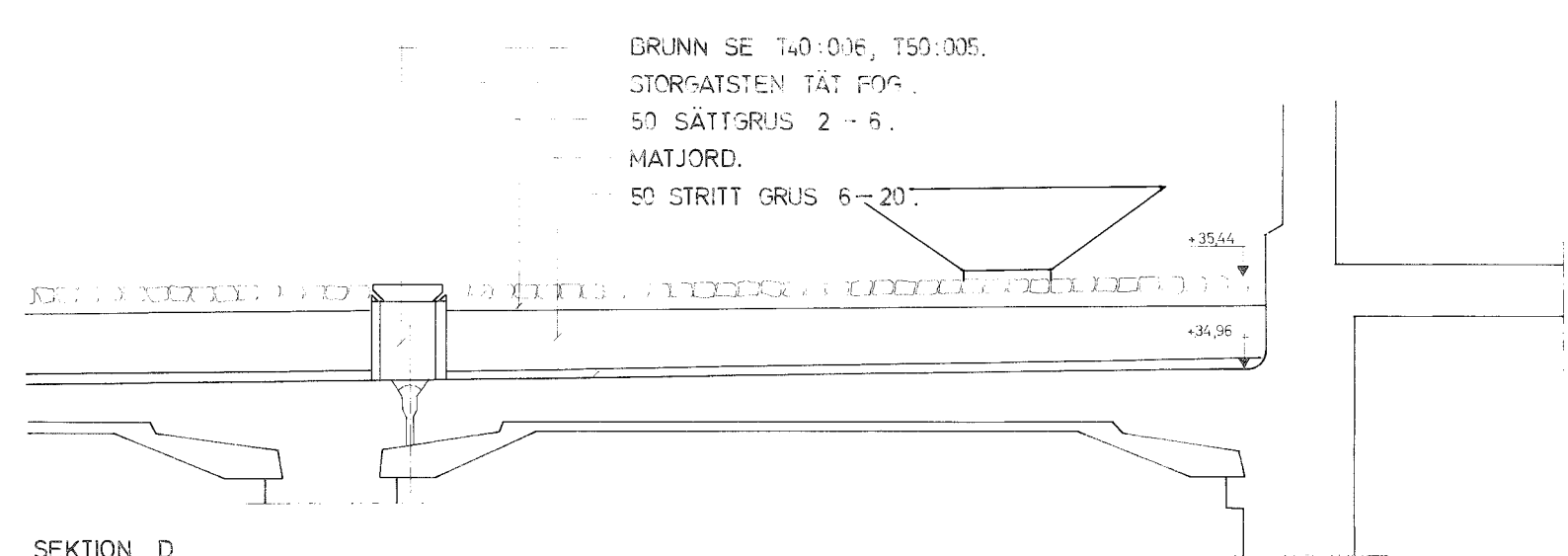
REV	ANTAL	AVSER	DATUM	SIGN.	KES-SIGN.

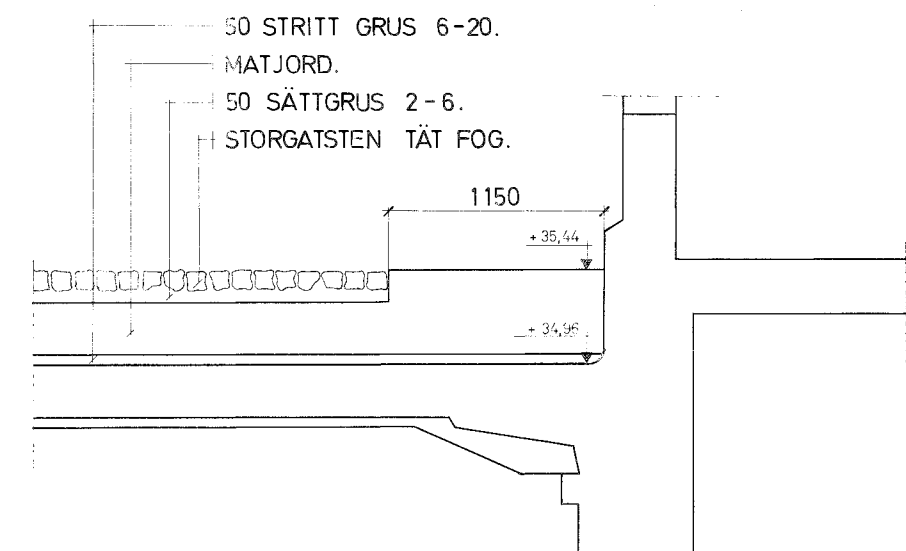
KUNGL. BYGGNADSSTYRELSEN		FÖRSTA TELESTYRELSEN FÖRVALTNINGSBYGGNAD	
ARBETSNR	1415	KV. HELGE KV. LUDVIG SEKTIONER SKALA 1:20/A1, 1:40/A3	
INKOM DEN 1967	FASTSTÄLLD FÖR UTFÖRANDE DEN 1967	A: B HIDE MARK G DANIELSON 209981 K: JACOBSON & WIDMARK 652780 V: WAHLINGS KONSTR.-BYRÅ 552740 E: F JOHANSSONS ING.-BYRÅ 945510 IA: H KEMPE L LJUNGLÖF 698166 TA: M ARKITEKTER 381135	
ARR. NR	KONSTR. RIT. SON MF	KALKYL NR	RITNINGSNR
FÖRSTA PROJEKTERINGSBYRÅN		S. O. Wyberg	
ETAPP IV		DATUM 15.3.67	
		T38:001	

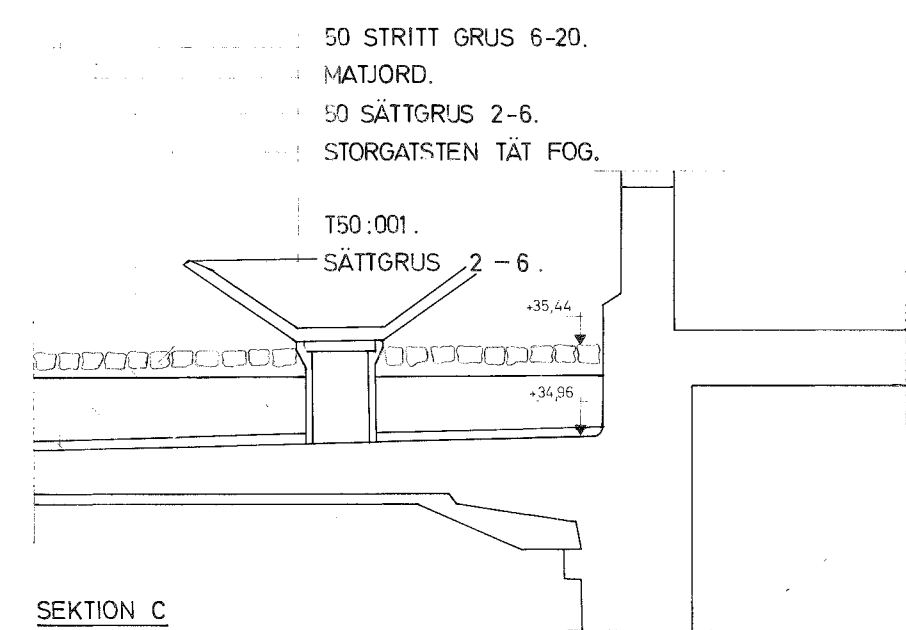
SEKTION A

SEKTION D

SEKTION B

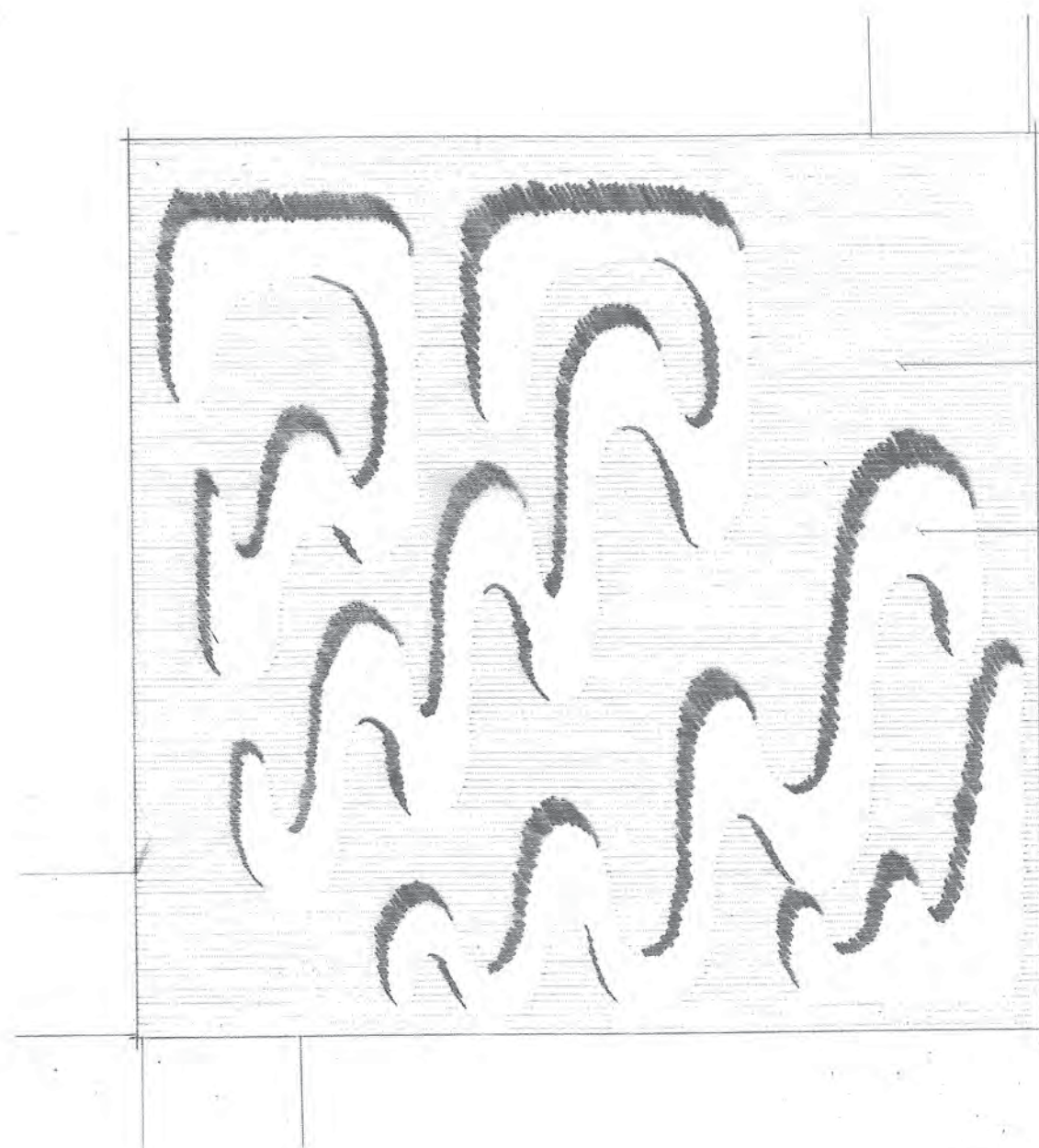
SEKTION C

Detalj över markbeläggning
och placering av ekkar

 KUNGL. BYGGNADSSTYRELSEN		FÄRSTA TELESTYRELSEN FÖRVALTNINGSBYGGNAD	
ETAPP IV	ARBETSNR 1415	REV ANIAL ÄVSR DATUM SIGN. KRS-SIGN.	KV. IVAR
INKOM DEN 1967 FASTSTÄLLD FÖR UTFÖRANDE DEN 1967		A: B. HJEDMARK G. DANIELSON 209981 K: JACOBSON & WIDMARK 652780 V: WAHLINGS KONSTR.-BYRÅ 552740 E: F. JOHANSSONS ING.-BYRÅ 945510 IA: H. KEMPE L. LJUNGLÖF 698166 TA: M. ARKITEKTER 381135	
FÖRSTA PROJEKTERINGSBYRÅN		SEKTIONER A-D. SKALA 1:20/A1, 1:40/A3	
ARR. NR. KONSTR. RIT. SON MF		DATUM 15.3.67 T38:002:	
S. O. Wyberg			

Skiss, Bokgården

GUL KLINKER | TEGELFORMAT

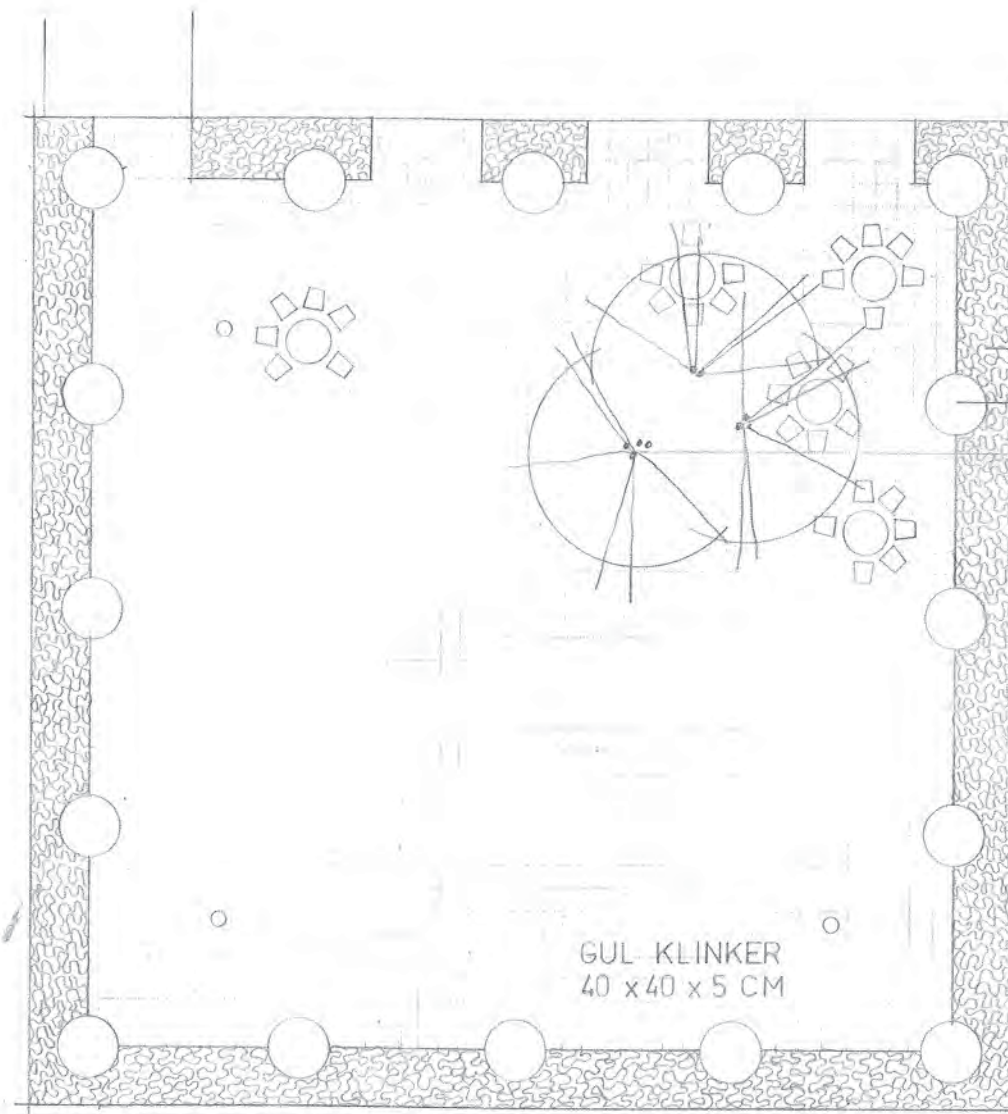
KLIPPT BOK

TELESTYRELSENS
FÖRVALTNINGSBYGGNAD
FÄRSTA

KV. LULVIG FÖRSLAG TILL GÅRD
SKALA 1:200/A3

M Arkitekter AB
TRÄDGÅRDSARKITEKTER OCH INGENJÖRER
Hans Heidersbach / Sven-Olof Nyberg
Alma, Hasselhy Gård, Fack Vällingby 3, Tel. 39 11 35

Skiss, Lönngården

PACHYSANDRA
VATTENSKÅL AV TRÄ EL. STENGODS
ACER MED LÄTT GRÖNSKA

GUL-KLINKER
40 x 40 x 5 CM

HELA VÄGGARNA TÄCKES MED RÅDHUSVIN
FRITILLARIA, LILIUM, NARCISSUS,

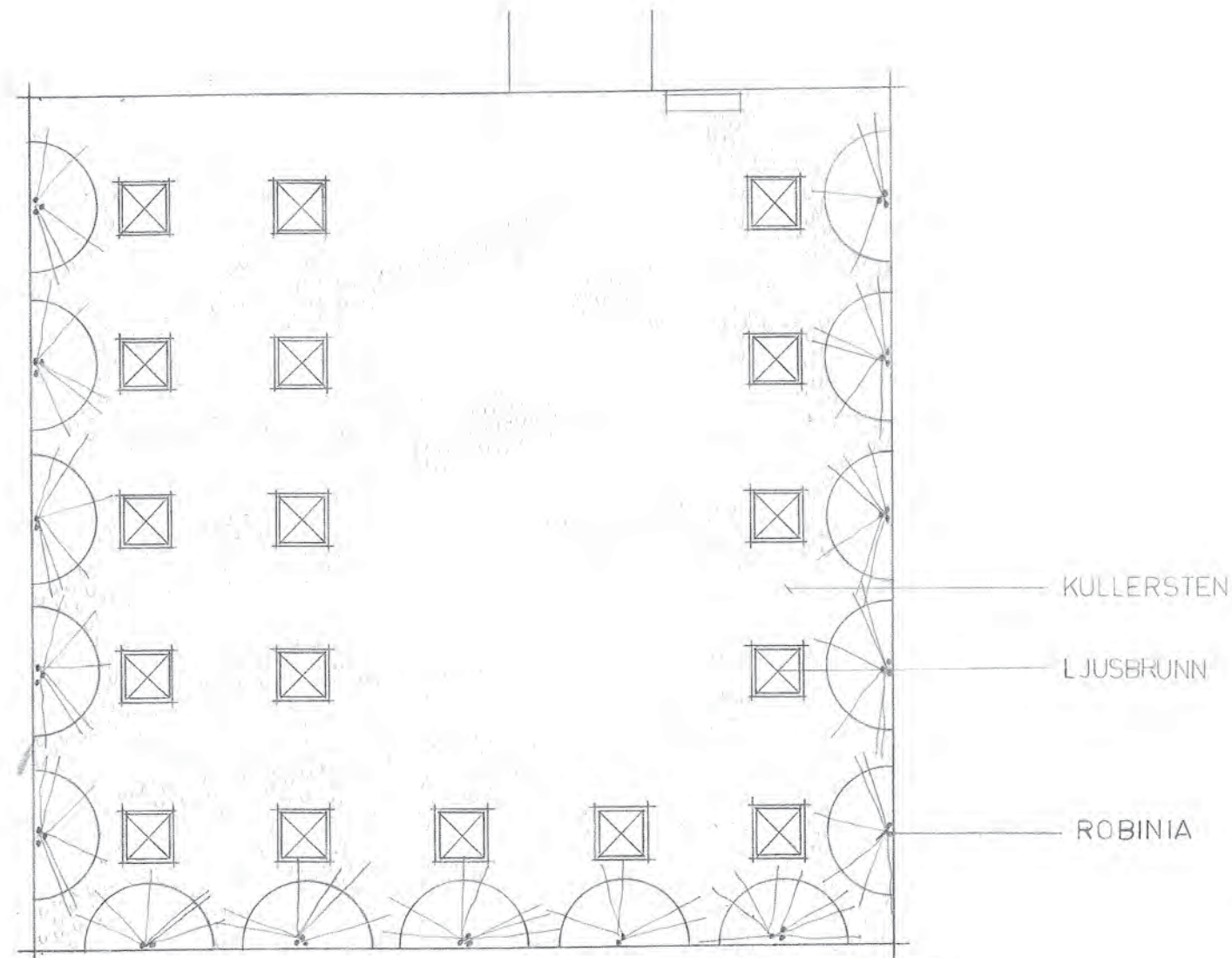
TELESTYRELSENS
FÖRVALTNINGSBYGGNAD
FÄRSTA

KV. LUDVIG FÖRSLAG TILL GÅRD
SKALA 1:200/A3

M Arkitekter AB
TRÄDGÅRDSARKITEKTER OCH INGENJÖRER
Hans Heidersbach / Sven-Olof Nyberg
Allén, Hasselby Gård, Fack Vällingby 3, Tel. 381135

Skiss, Kullerstensgården

CORYDALIS
PAEONIA
ALT HEAE
CROCUS
SNÖDROPPE

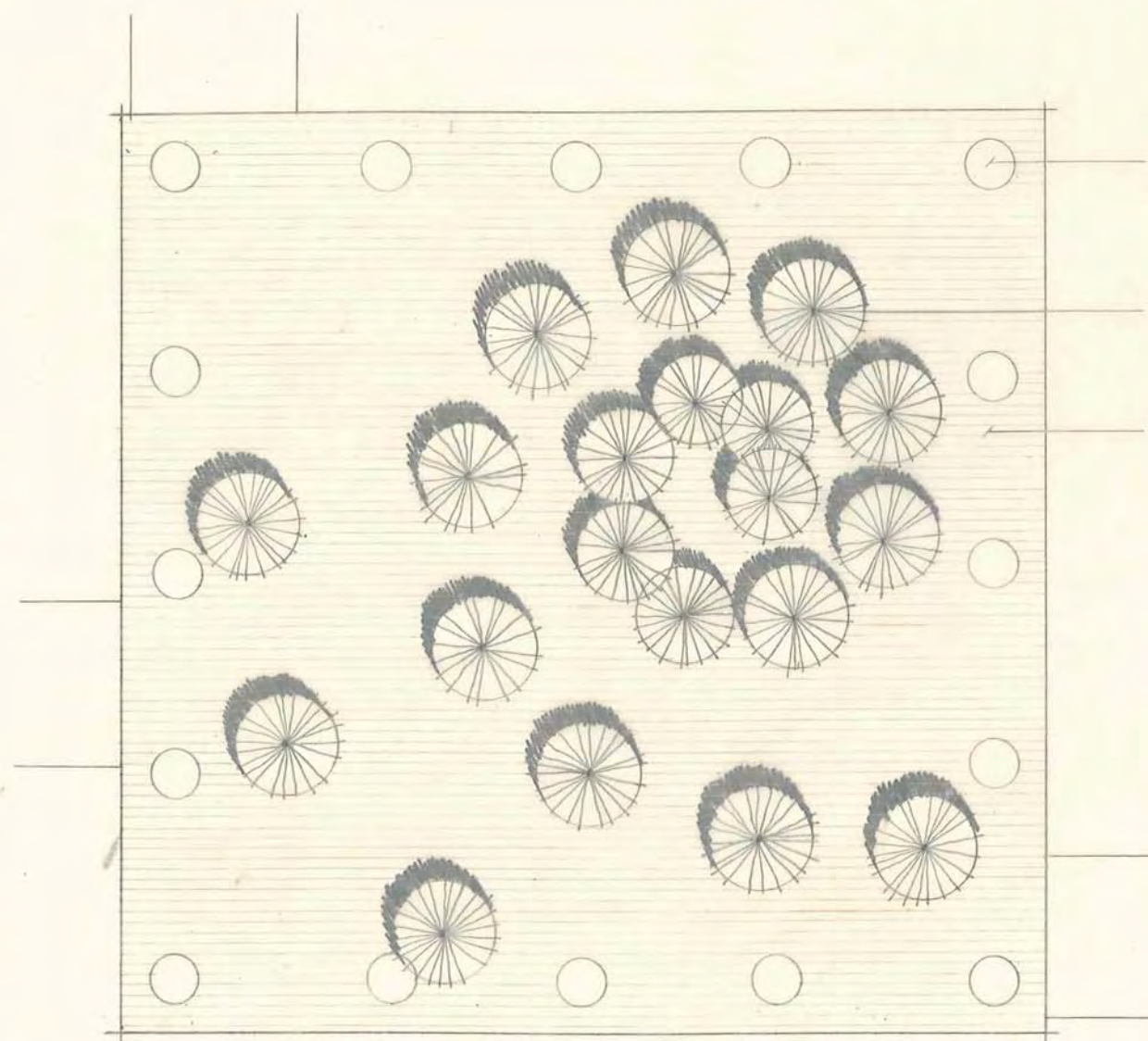
TELESTYRELSENS
FÖRVALTNINGSBYGGNAD
FÄRSTA

KV. IVAR FÖRSLAG TILL GÅRD
SKALA 1:200 /A3

M Arkitekter AB
TRÄDGÅRNSARKITEKTER OCH INGENJÖRER
Lars-Olof Nilsson / Sören-Olof Nyberg
Allén, Håsselby Gård, Pack Vällingby 3, Tel. 33 11 35

Skiss, Trädspiralen

NEDSÄNKTA GRANITKAR MED BELYSNING
OCH MUNSTYCKE.

SKIVKLIPPTA STAMLINDAR STAMHÖJD 2000 - 3500

BEG. STOR STORGATSTEN

VÄGGARNA TÄCKES HELT MED RÅDHUSVIN
FÖNSTERNA RENSKÄRES
PILFLÄTAD E MÖBLER, LÄTT FLYTTBARA

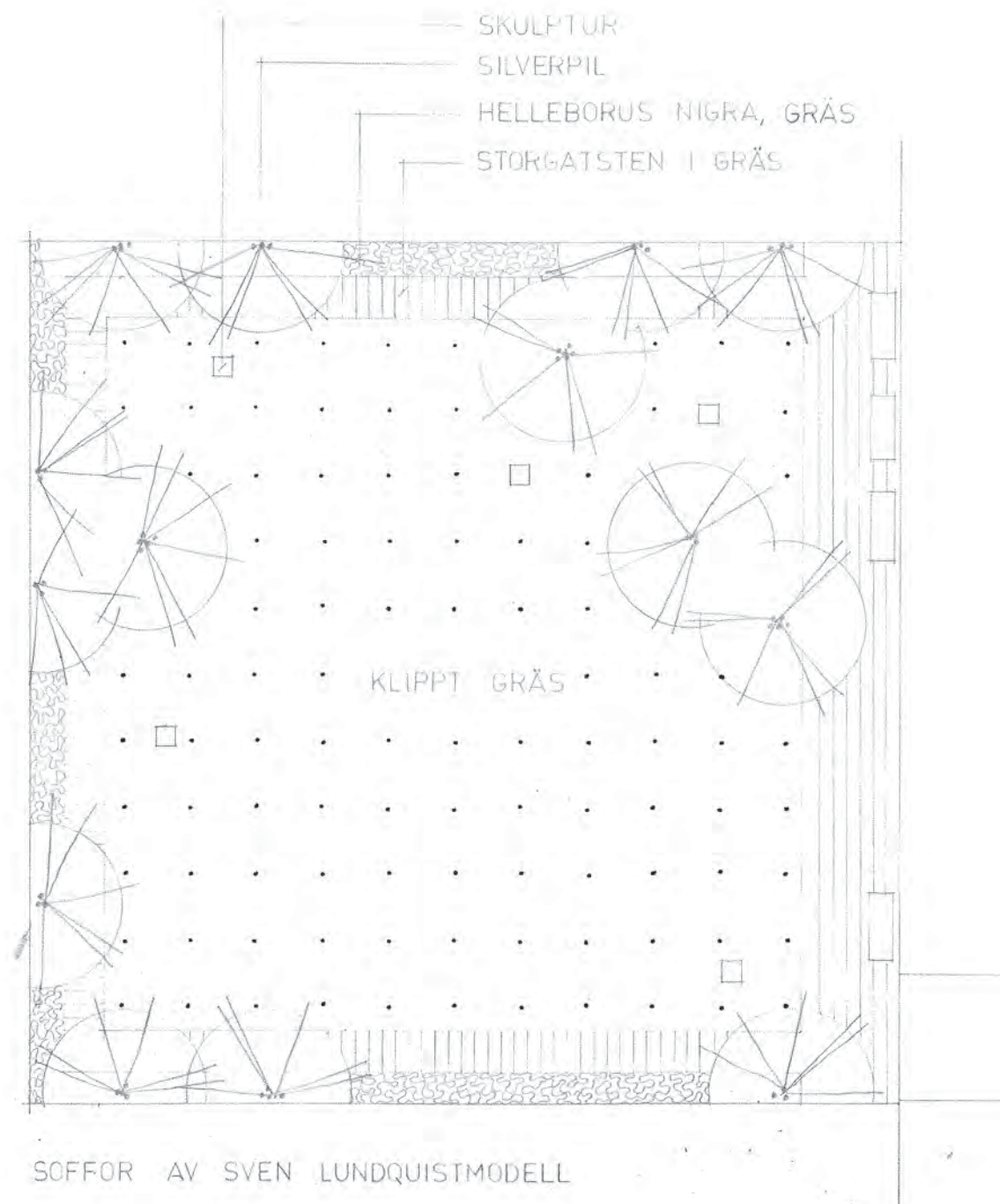
TELESTYRELSENS
FÖRVALTNINGSBYGGNAD
FÄRSTA

KV. IVAR FÖRSLAG TILL GÅRD
SKALA 1:200 /A3

M Arkitekter AB
TRÄDGÅRDSARKITEKTER OCH INGENJÖRER
Hans Heiderbach / Sven-Olof Nyberg
Allén, Håselby Gård, Pock Vällingby 3, Tel. 38 11 38

Skiss, Katsuragården

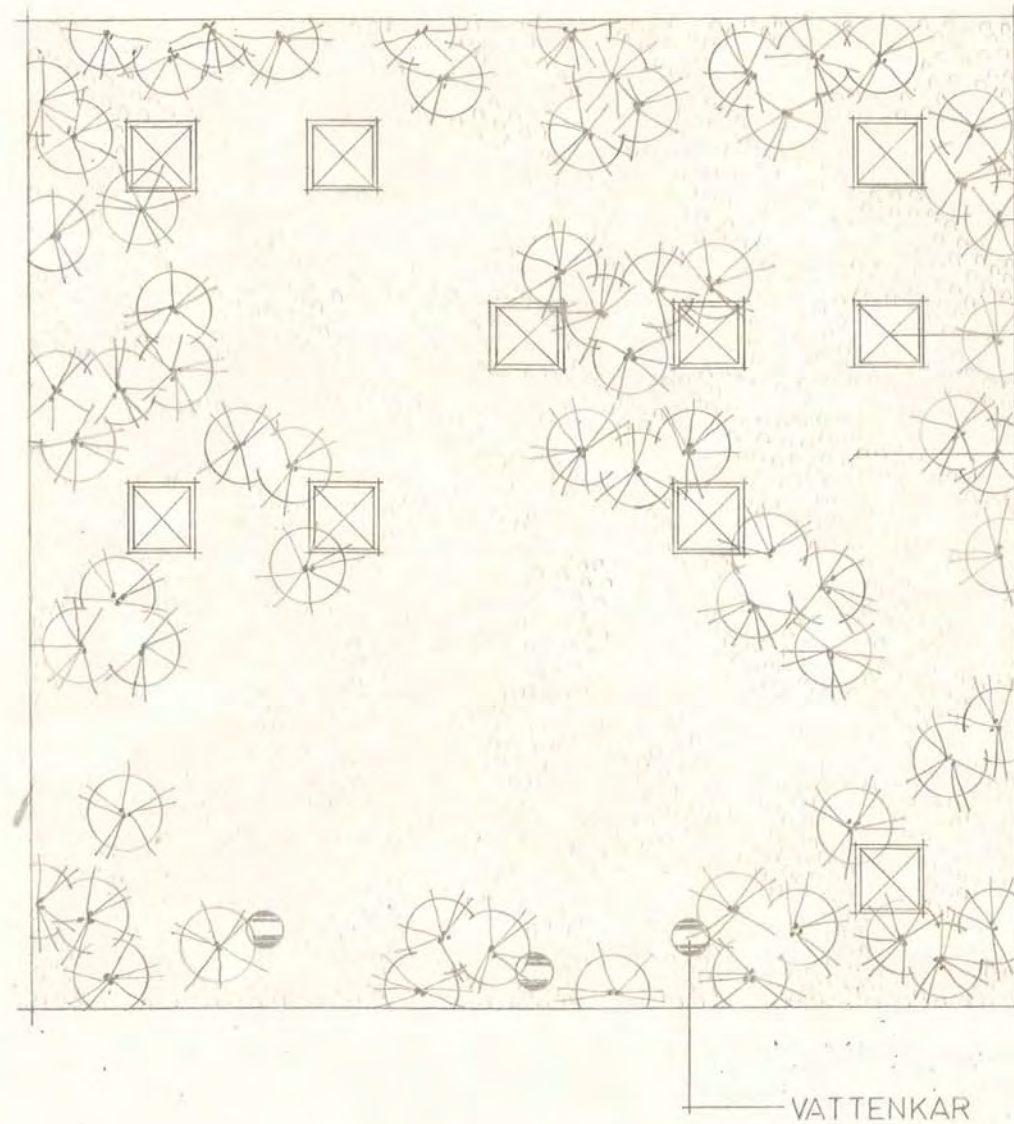

TELESTYRELSEN
FÖRVALTNINGSBYGGNAD
FÄRSTA
KV. IVAR FÖRSLAG TILL GÅRD
SKALA 1:200 / A3

M Arkitekter AB
TRÄDGÅRDSARKITEKTER OCH INGENJÖRER
Elin Heidebach / Sven-Olof Nyberg
ABO, Hålsjö Gård, Fack Vällingby 3, Tel. 20 11 20

Skiss, Glaspyramiden

ARALIA CHINENSIS, ACANTHOPANAX, KALOPANAX
ARALIA TOMENTOSA,

LJUSBRUNN

KULLERSTEN

VATTENKÄR

TELESTYRELSENS
FÖRVALTNINGSBYGGNAD
FÄRSTA

KV. HELGE FÖRSLAG TILL GÅRD
SKALA 1:200 /A3

M Arkitekter AB
TRÄDGÅRDSARKITEKTER OCH INGENJÖRER
Hans Heldersbach / Sven-Olof Nyberg
Allén, Håsselby Gård, Fack Vällingby 3, Tel. 38 11 35

Skiss, Ytterområden

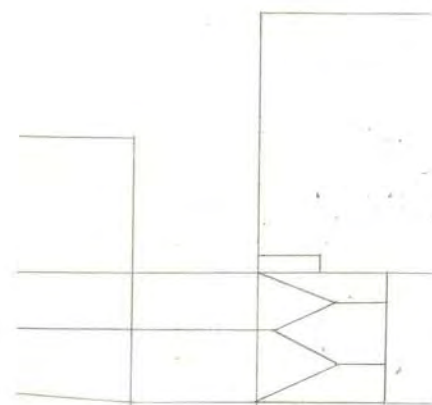
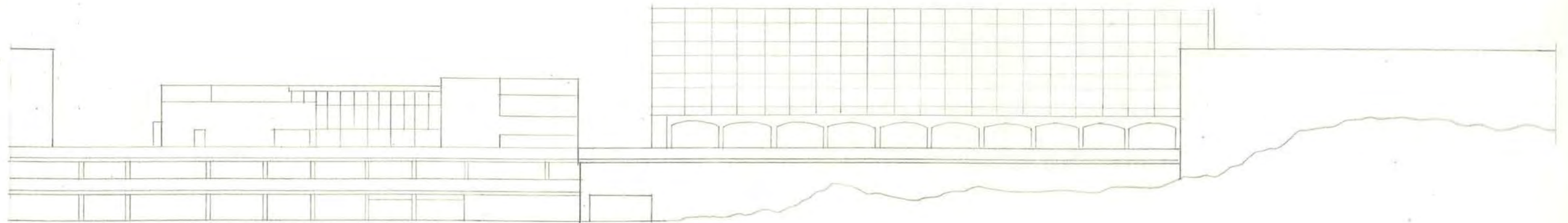
TELESTYRELSENS
FÖRVALTNINGSBYGGNAD
FÄRSTA

ANSLUTNING TILL KV. HELGE
SKALA 1:1000 /A3

M Arkitekt AB
TRÄDGÅRDSARKITEKTER OCH INGENJÖRER
Hans Heiderbach / Sven-Olof Nyberg
Allén, Hässelby Gård, Fack Vällingby 3, Tel. 38 11 35

Skiss, markprofil

TELESTYRELSENS
FÖRVALTNINGSBYGGNAD
FÄRSTA

FASAD, MARKPROFIL
SKALA 1:400 /A3

M Arkitekter AB
TRÄDGÅRDSARKITEKTER OCH INGENJÖRER
Hans Heidersbach / Sven-Olof Nyberg
Allén, Hässelby Gård, Pock Vällingby 3, Tel. 38 11 35

Bilaga 5

Planer över omgestaltningen

I bilagan redovisas allt insamlat material över originalgestaltningen som berör utemiljön idag. Bland annat redovisas utrustningsplaner, planteringsplaner och växtlistor.

Lönngården

Kullerstensgården

Katalpagården

Trädspiralen

Katsuragården

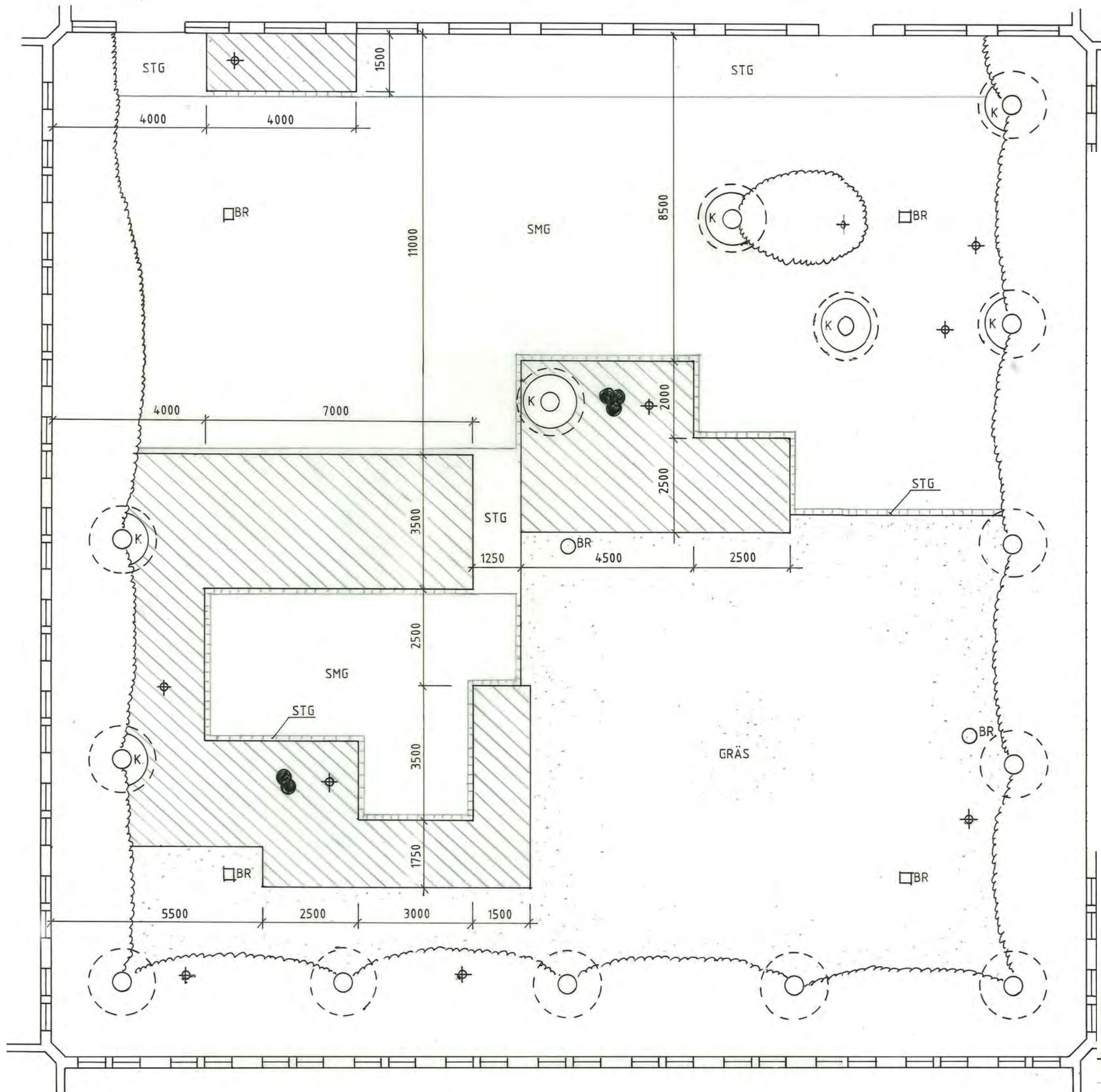
Glaspyramiden 1989

Glaspyramiden 1995

Lönngården

TECKENFÖRKLARING

- BEF. TRÄD SOM BEVARAS
- ☞ BEF. SKUGGRÖNA SOM BEVARAS
- ○ BEF. BRUNN/AUTOMATBEVATTNING
- BEF. VATTENKAR
- ⊕ BEF. POLLARBELYSNING
- SMG SMÅGATSTEN
- STG STORGATSTEN
- /// PLANTERINGSYTA
- K KULLERSTEN

SVEN A HERMELIN AB

TRÄDGÅRDS- OCH LANDSKAPSARKITEKTER LAR

Torsvikssvängen 11

181 34 LIDINGÖ

Tel 08.765 60 42

Fax 08.765 60 54

Bearbetning A. Fagerström

Ritad B. Brinck

Stockholm 1997-10-04

BET ANT ÄNDRINGEN AVSER SIGN DATUM

tellaris
HUS LUDWIG
MÅTTSÄTTNINGSPÅN

SKALA 1:100/ A3

ARB. NR.

1928

RITN. NR. REV

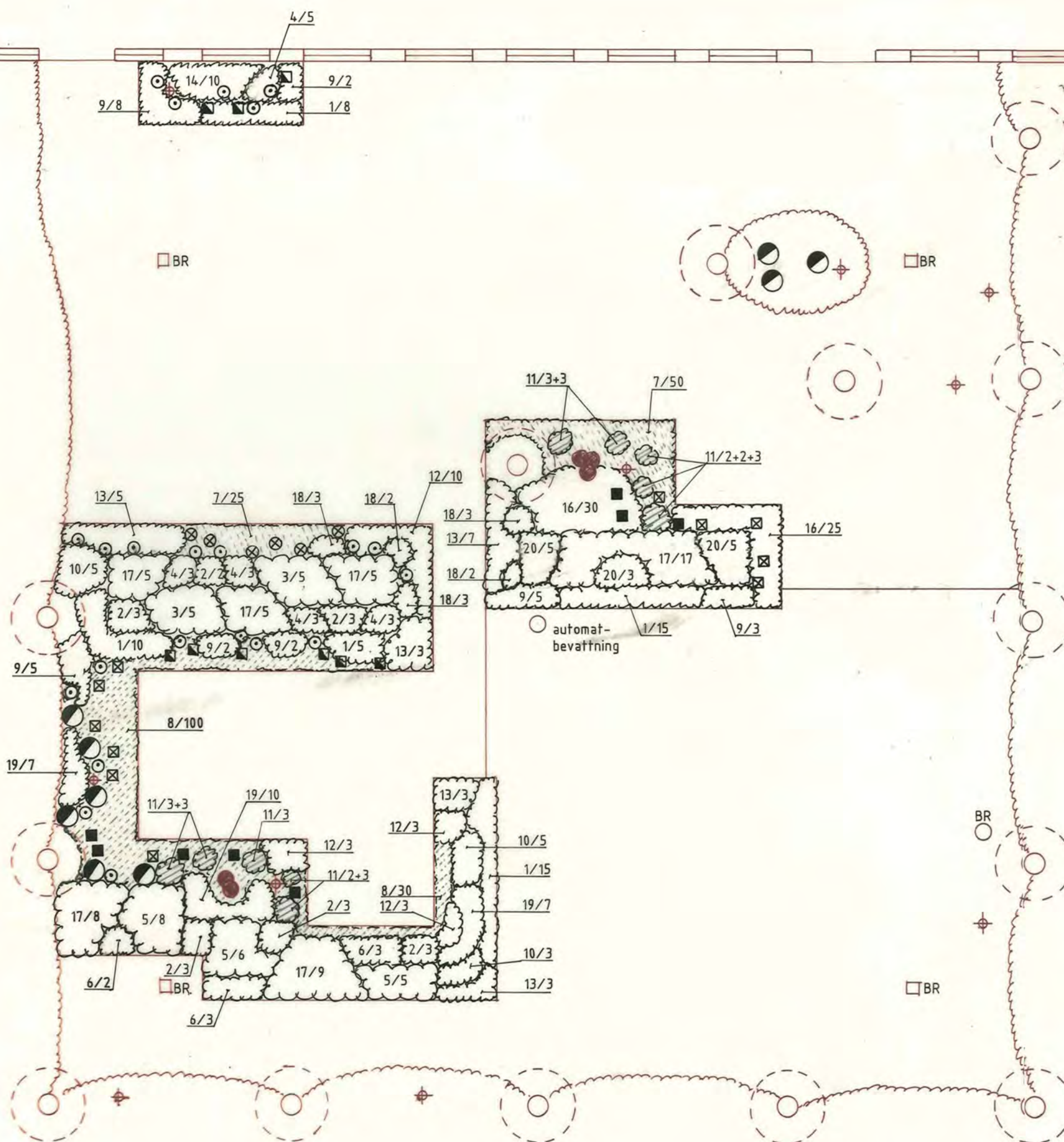
LA 16:30

Lönngården

VÄXTFÖRTECKNING

Nr	Art	Planteringsavstånd	Antal
1	Alchemilla mollis - jättedaggkäpa	0,35	53
2	Anemone hupehensis - höstanemon	0,35	16
3	Aruncus dioicus - plymspirea	0,5	10
4	Aster amellus 'Dr Otto Petschek' - britts. aster	0,35	17
5	Astilboides tabularis - parasollblad	0,5	19
6	Cimicifuga racemosa v. cordifolia - silverax	0,5	8
7	Dicentra eximia - fänrikshjärta	0,3	75
8	Galium odoratum - myskmadra	0,3	130
9	Geranium macrorrhizum - flocknäva	0,35	24
10	Geranium platypetalum - kaukasisk näva	0,4	13
11	Helleborus niger - julros	0,35	27
12	Hosta 'Flamboyants' - funkia (vita bladkanter)	0,4	19
13	Hosta sieboldiana - daggfunkia	0,5	21
14	Iris sibirica 'Heavenly Blue' - strandiris	0,35	10
16	Luzula silvatica - storfryle	0,35	55
17	Matteuccia struthiopteris - strutbräken	0,5	49
18	Primula florindae - sommarviva	0,35	13
19	Smilacina racemosa - vipprams	0,3	24
20	Thalictrum delavayi - violruta	0,4	13
■	Erythronium 'White Beauty' - hundtandlilja	i grupper om 3-5 st	25
⊗	Fritillaria meleagris - kungsängslilja	i grupper om 5-10 st	50
■	Iris reticulata - våiris	i grupper om 5-10 st	70
●	Lilium martagon - krollilja	i grupper om ca 3 st	30
⊙	Narcissus poeticus 'Recurvus' - pingstlilja	i grupper om 5-10 st	170
⊠	Tulipa turkestanica - vildtulpan	i grupper om 3-5 st	45

SVEN A HERMELIN AB

TRÄDGÅRDS- OCH LANDSKAPSARKITEKTER LAR
Torsviksvägen 11 181 34 LIDINGÖ
Tel 08.765 60 42 Fax 08.765 60 54

Bearbetning A. Fagerström Ritad B. Brinck

Stockholm 1997-10-04

BET ANT ÄNDRINGEN AVSER SIGN DATUM

telaris

HUS LUDWIG
PLANTERINGSPLAN

SKALA 1:100/ A3

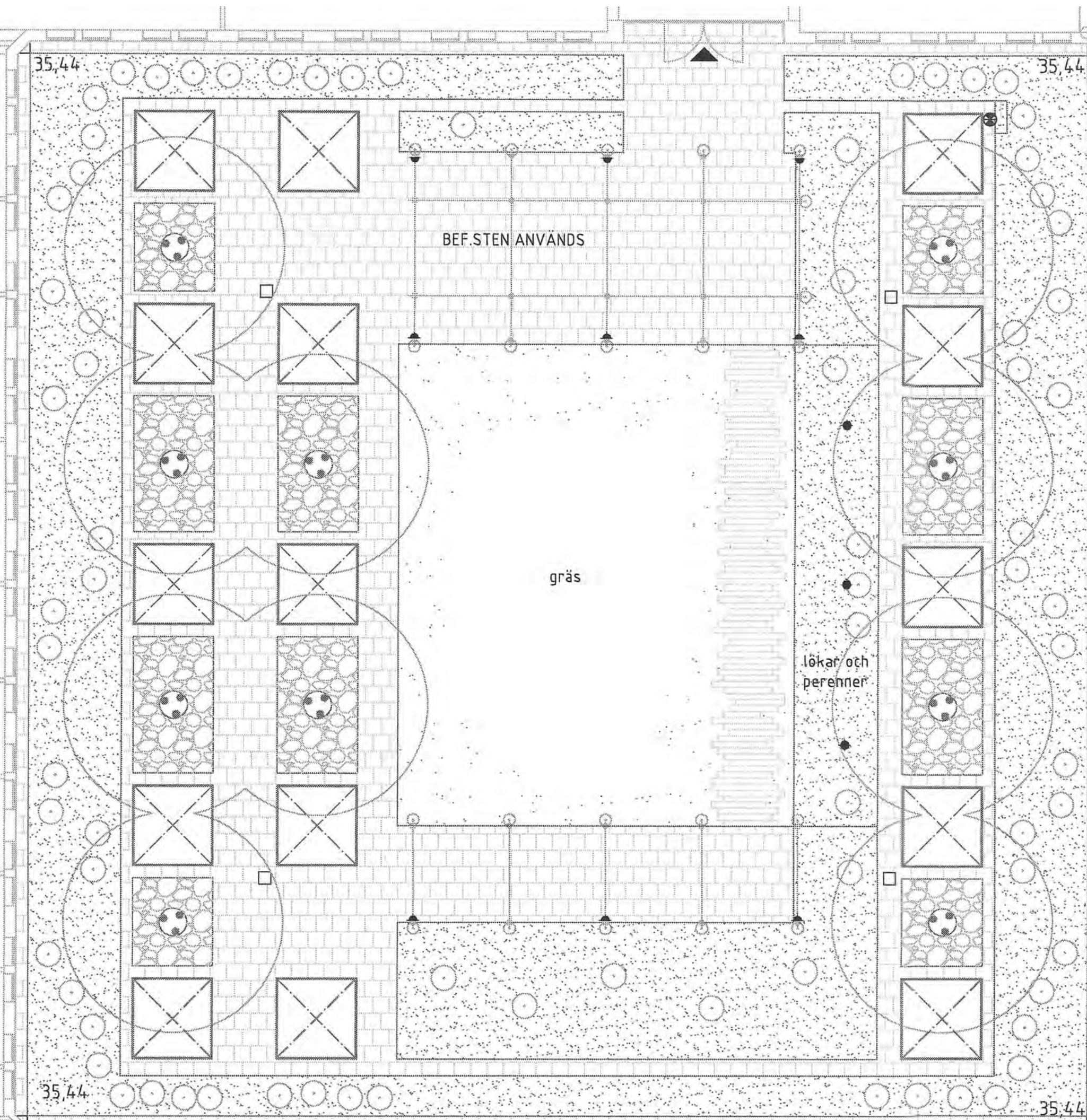
ARB. NR. 1928 RITN. NR. LA REV. 18:40

Kullerstensgården

TECKENFÖRKLARINGAR

- Nyplanterade träd
- Storgatsten
- Planteringsyta
- Gräs
- Kullerstensyta
- Brunn med Betäckningens ÖK på +35,41
- Ventilbrunn
- Pollarbelysning
- Gång av storgatsten
- Pergola med väggfastbelysning

REV	ANT	ÄNDRINGEN AVSER	SIGN	DATUM
BYGGHANDLING				
				
Kungsfiskaren <i>Ingår i PEAB-koncernen</i>				
Kv Burmanstorp 1 i Farsta Ombyggnad för Skanova				
B	Kungsfiskaren AB		Tel: 08-713 10 00	Fax: 713 59 00
A	Eira Gruppen AB		Tel: 08-651 31 05	Fax: 654 56 14
K	J & W Byggproj. AB		Tel: 08-688 62 41	Fax: 688 69 24
L	S.A. Hermelin AB		Tel: 08-7656042	Fax: 7656054
PROJEKT NR 2053		RITAD/KONSTR. AV A. Fagerström		HANDLÄGGARE K. Stritzke
DATUM Lidingö 2004-02-27				CADVERSION 2000i LT
HUS IVAR II - BOTTENVÄNING - PLAN 2				
INNERGÅRD				
MARKPLANERINGSPLAN				
SKALA 1:100 / A3		NUMMER L 16:30		
		REV		

Kullerstensgården

Art

Buskar

1 Euonymus planipes	körsbärsbenved sol
2 Hydrangea arb. 'Annabelle'	vidjehortensia busk
3 Laburnum x watereri 'Vossi'	hybridgullregn
4 Viburnum x juddi	vårolvon sol
5 Vinca minor	vintergröna

Barrväxter

10 Juniperus sabina	sävenbom
---------------------	----------

Klättrväxter

20 Clematis tangutica	gullklematis
21 Wisteria sinensis	blåregn

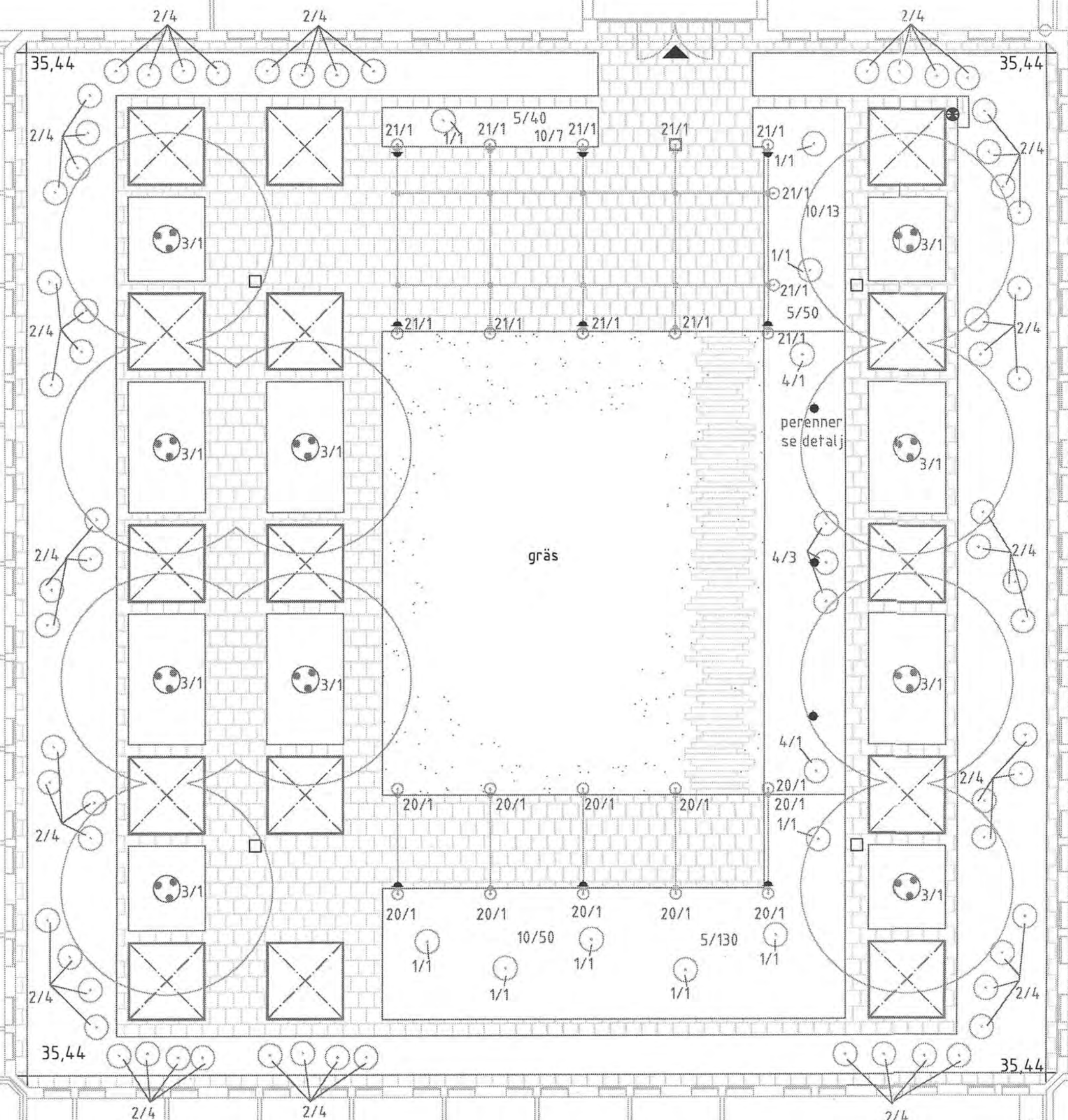
Perenner co-odlade

30 Alchemilla mollis	jättedaggkåpa
31 Astilbe arendsii 'Brautschleier'	astilbe, vit
32 Astilbe taquetii 'Purpurkerze'	stor plymastilbe, purpurröd
33 Cimicifuga ramosa 'Brunette'	rödbladdigt höstsilverax
34 Dicentra formosa 'Luxuriant'	fanrikshjärta
35 Geranium phaeum	brunnäva
36 Helleborus 'Atrorubens'	röd julros
37 Sanguisorba officinalis	blodtopp
38 Trillium grandiflorum	stor treblad
39 Luzula silvatica	storfryle

Lökar

* Crocus 'Herald'	bägarkrokus gul
V Eranthis hyemalis	vintergäck
# Fritillaria meleagris	kungsängslilja brunviolet
x Iris reticulata 'J S Dijt'	våris mörkt rödviolet

REV	ANT	ÄNDRINGEN AVSER	SIGN	DATUM
BYGGHANDLING				
Kv Burmanstorp 1 i Farsta Ombyggnad för Skanova				
PROJEKT NR 2053		RITAD/KONSTR. AV A. Fagerström	HANDLÄGGARE K. Stritzke	
DATUM Lidingö 2004-02-27			CADVERSION 2000i LT	
HUS IVAR II - BOTTENVÄNING - PLAN 2 INNERGÅRD PLANTERINGSPLAN				
SKALA 1 : 100 / A3		NUMMER L 18:40		REV

Växtlista Kullerstensgården

SVEN A HERMELIN AB TRÄDGÅRDS- OCH LANDSKAPSARKITEKTER LAR
TORSVIKSSVÄNGEN 11 S - 181 34 LIDINGÖ Telefon 08-765 60 42 Telefax 08-765 60 54

TELIA - FARSTA

HUS IVAR, GÅRD 2

VÄXTFÖRTECKNING 2004-02-27

Art	Kvalitet	Antal
Träd och buskar		
1 Euonymus planipes - körsbärsbenved	sol, co, 80-100	9
2 Hydrangea arb. 'Annabelle' - vidjehortensia	busk, co 3,5 l	68
3 Laburnum x watereri 'Vossi' - hybridgullregn	flerstam. m kl, 250-300	10
4 Viburnum x juddi - vårolvon	sol, co, 70-80	5
5 Vinca minor - vintergröna (som fyllning fr.a. mot kanterna)	co, ca. 12/m2	220
Barrväxter		
10 Juniperus sabina - sävenbom	co 50-60	70
Klätterväxter		
20 Clematis tangutica - gullklematis	A-kval, co 2 l	10
21 Wisteria sinensis - blåregn	sol. co 150-175	12
Perenner		
30 Alchemilla mollis - jättedaggkåpa	co-odlade	48
31 Astilbe arendsii 'Brautschleier' - astilbe, vit		18
32 Astilbe taquetii 'Purpurkerze' - stor plymastilbe, purpurröd		16
33 Cimicifuga ramosa 'Brunette' - rödblådigt höstsilverax		6
34 Dicentra formosa 'Luxuriant' - fanrikshjärta		73
35 Geranium phaeum - brunnäva		14
36 Helleborus 'Atrorubens' - röd julros		16
37 Sanguisorba officinalis - blodtopp		19
38 Trillium grandiflorum - stor treblad	planteras på sensommaren	6
39 Luzula silvatica - storfryle	5 st./m2	720
40 Physostegia virginiana 'Vivid' - drakmynta, mörkrosa		30
Lökar		
o Crocus 'Herald' - bågarkrokus	gul m. brunvioletta strimmor	grupper om 10 st
o Eranthis hyemalis - vintergäck	i gräsmattan	grupper om 10 st
# Fritillaria meleagris - kungsängslilja	brunviolett	grupper om 5 st
x Iris reticulata 'J S Dijt' - våriris	mörkt rödviolett	grupper om 10 st

Katalpagården

TECKENFÖRKLARINGAR

- Nyplanterade träd
- Planteringsyta
- Gräs
- Brunn
- Ventilbrunn
- ~~Ventilbrunn~~
- Pollarbelysning
- 0.00

REV	ANT	ÄNDRINGEN AVSER	SIGN	DATUM
STATUS				
<div> Kungsfiskaren <i>Ingår i PEAB-koncernen</i></div>				
Kv Burmanstorp 1 i Farsta Ombyggnad för Skanova				
B	Kungsfiskaren AB		Tel: 08-713 10 00	Fax: 713 59 01
A	Eira Gruppen AB		Tel: 08-651 31 05	Fax: 654 56 14
K	J & W Byggproj. AB		Tel: 08-688 62 41	Fax: 688 69 24
L	S.A. Hermelin AB		Tel: 08-7656042	Fax: 7656054
PROJEKT NR 2024		RITAD/KONSTR. AV A. Fagerström	HANDLÄGGARE K. Stritzke	
DATUM Lidingö 2002-10-10			CADVERSION 2000i LT	
HUS IVAR INNERGÅRD MARKPLANERINGSPLAN				
SKALA 1 : 100		NUMMER L 16:30		
				REV

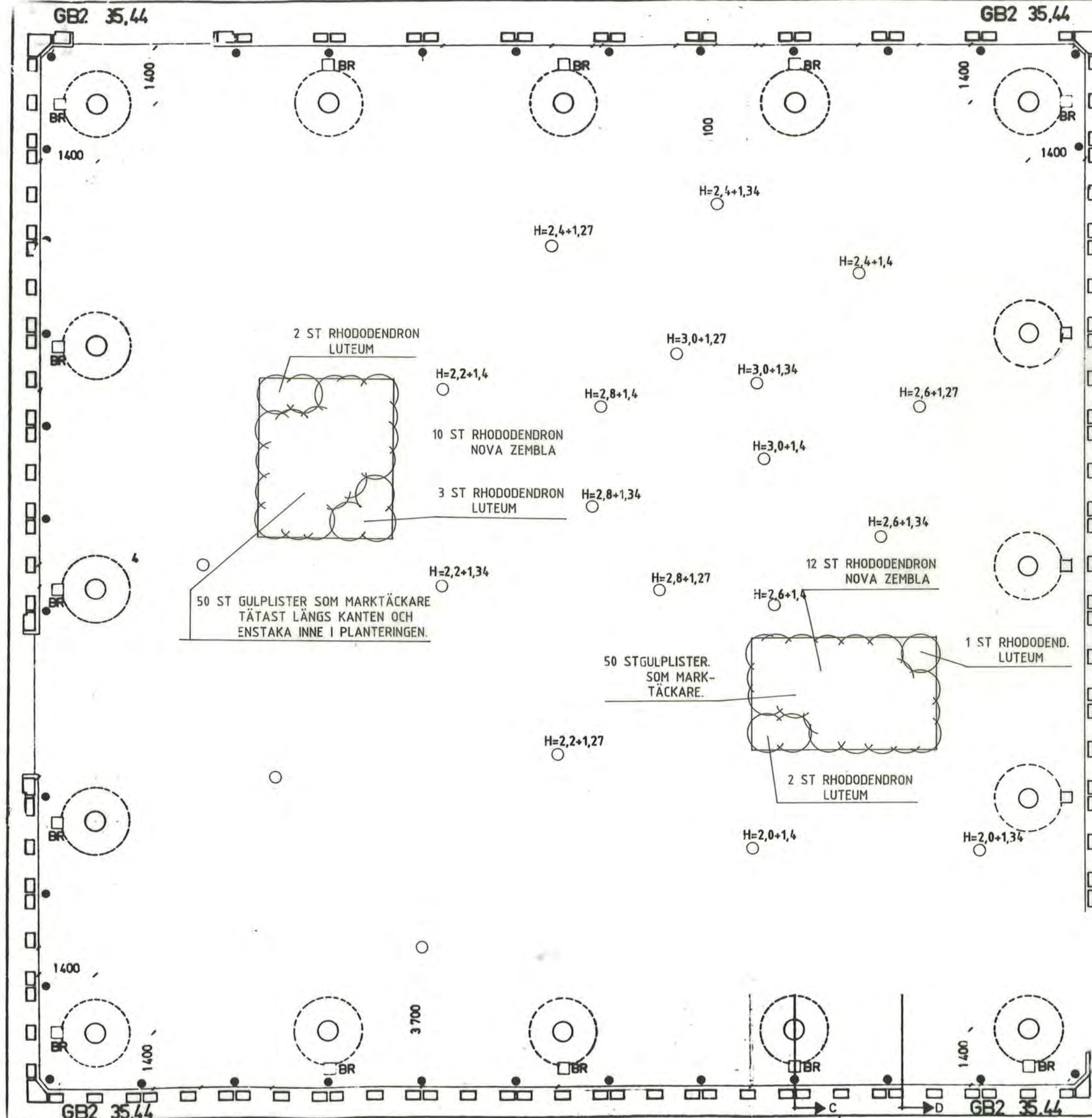
Art

amerikansk strimlönn
praktkatalpa
fikon
kinesisk trollhassel
sammethortensia
japansk magnolia
pilbladsmagnolia
svart mulbär
busk pion

jättedaggkäpa
silvrig höstanemon
röd sockblomma
praktnäva
doftfunkia
strutbräken
ormöga
sköldbräcka
vipprams

kirgislök
 snödroppe
 pingstlilja
 tulpan, violettrosa m vit kant
 tulpan, ljusgul
 tulpan, mörkviolett

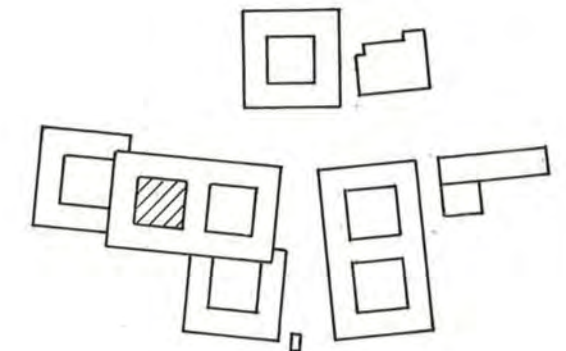
Trädspiralen

VÄXTFÖRTECKNING:

RHODODENDRON LUTEUM 8
 RHODODENDRON NOVA ZEMBLA 22
 LAMIUM GALEODOLON 100
 I PLANTERINGSYTORNA NEDMYLLAS MINST 30 L /M2 TORV OCH LÖVKOMPOST.

BESKÄRNING:

TRÄD I SPIRALEN BESKÄRS C:A 140 CM ÖVER EL-ARMATUREN (GÄLLER GRÖVRE SKOTT)
 ANGIVEN HÖJD ÄR STOLPHÖJD + HÖJD ÖVER ELBEL.STOLPE
 T EX H = 2,4+1,34: STOLPHÖJD 2,4 BESKÄRNINGSHÖJD ÖVER STOLPEN 1,34, TOTALHÖJD = 3,74
 OBS.: BESKÄRNING AV MITTSTAMMEN SKALL SKE VID ELLER UNDER 3,74 OVANFÖR LÄMPLIG FÖRGRENING.

SVEN A HERMELIN AB
 Trädgårds- och landskapsarkitekter LAR
 UGGELVIKSGATAN 13 114 27 STOCKHOLM
 TELEFONER 08/20 90 32, 11 87 06

RITAD AV AF DATUM 1989-05-15

Signature

TELEVERKET. FARSTA
 KV. IVAR

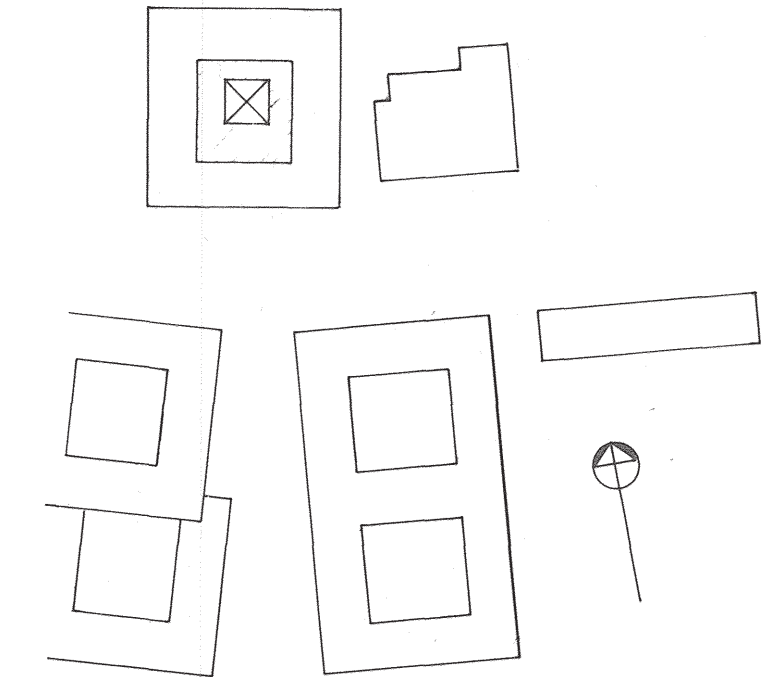
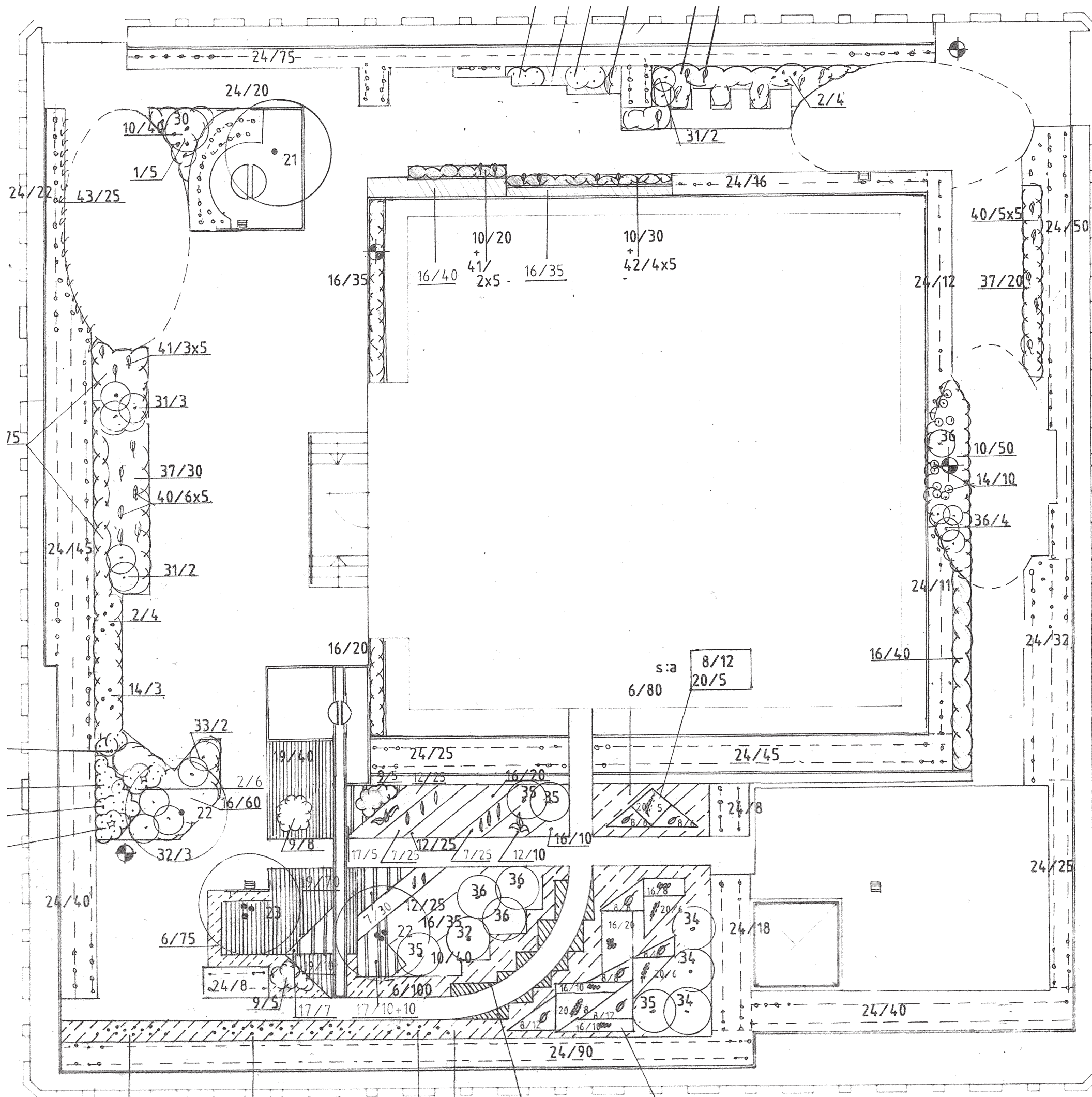
FÖRSLAG TILL OMLÄGGNING OCH
 BESKÄRNING

SKALA 1:100 / A3

ARBETSNUMMER	RITNINGNUMMER	REV
1709	10	

Glaspyramiden 1989

BETECKNINGAR

6/15 VÄXT NR 6, 15 ST.

36. VÄXT NR 36, 1ST

SVEN A HERMELIN AB
Trädgårds- och landskapsarkitekter LAR
UGGELVIKSGATAN 13 114 27 STOCKHOLM
TELEFONER 08/20 90 32, 11 87 06

RITAD AV DATUM 89 01 12

REV ANT REVIDERINGEN AVSER SIGN DATUM

TELEVERKET FARSTA

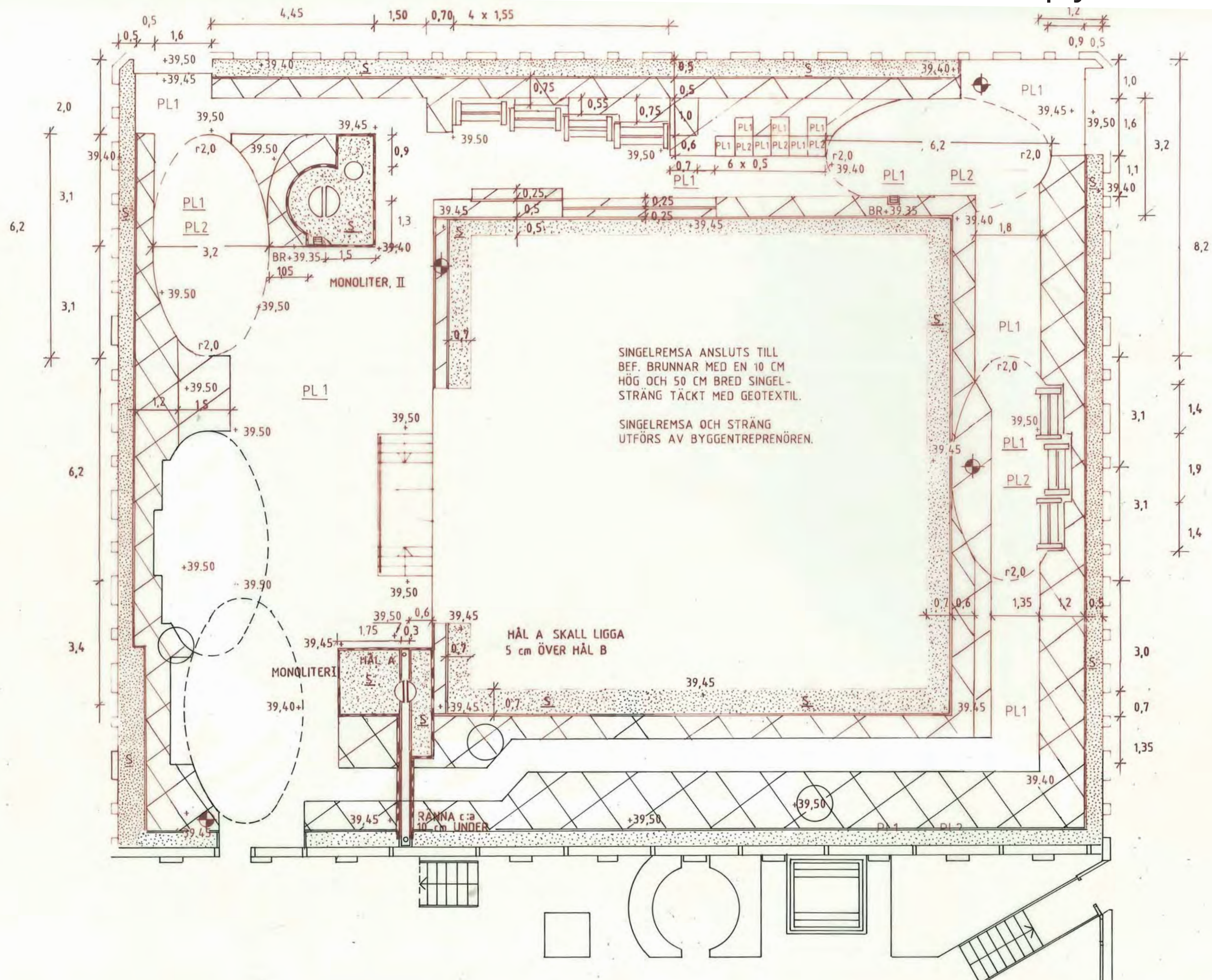
KV. BURMANSTORP 1 hus Helge
PLANTERINGSPLAN

skala 1:100 / A3

ARBETSNUMMER 1772 RITNINGNUMMER M 2 REV

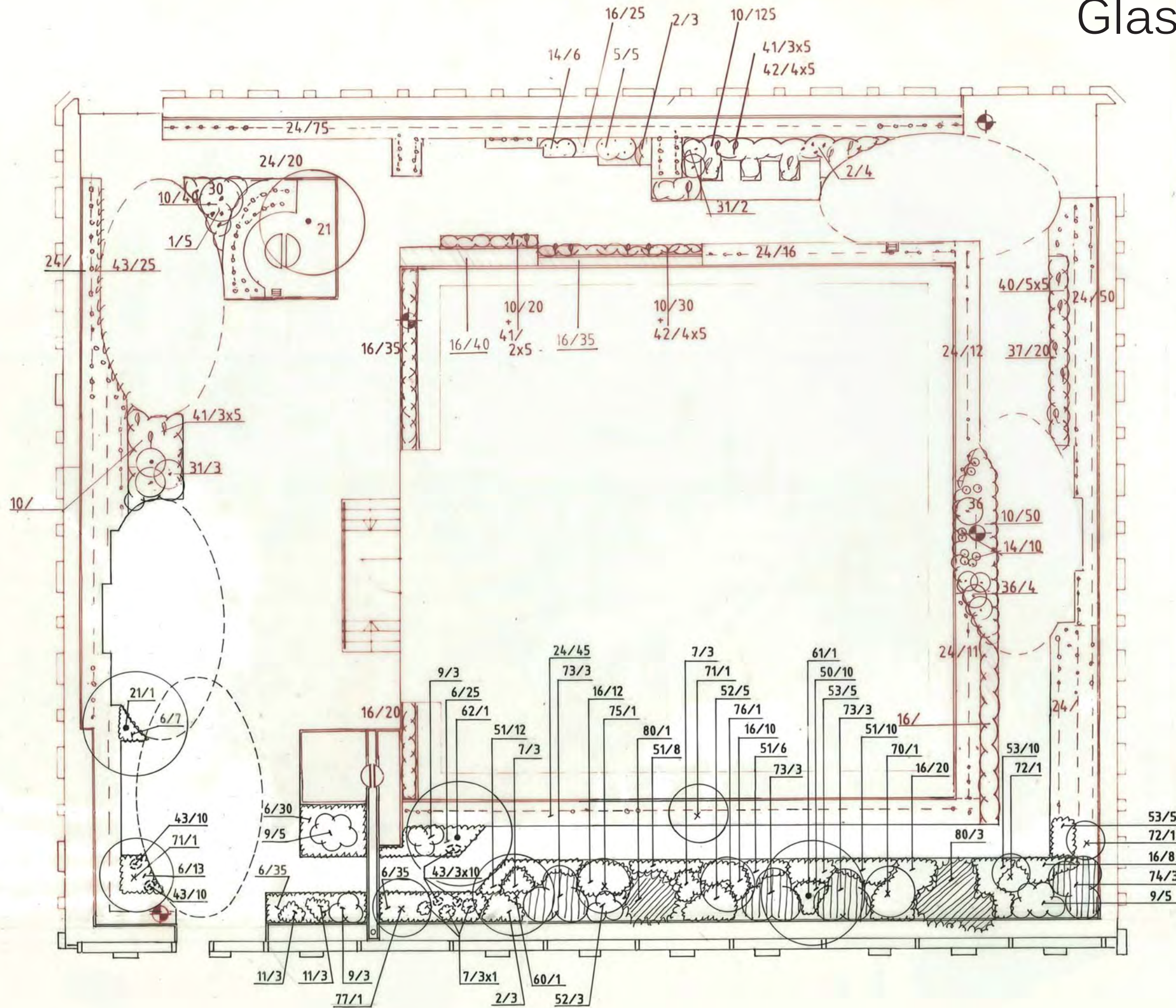
Glaspyramiden 1995

Klaus Stritzke
Sven A Hermelin
AB
1:100 / A3

Glaspysramiden 1995

Klaus Stritzke
Sven A Hermelin
AB
1:100 / A3

VÄXTFÖRTECKNING

Nr	växt	qual.	c/c avst.	antal
PERENNER		samtliga co-odlade		
2	Anemone hupehensis – höstanemon		0,3	3
6	Asarum europaeum – hasselört		0,25	135
7	Astilbe chinensis – astilbe		0,3	9
16	Epimedium versicolor – sockblomma		0,3	50
11	Helleborus niger – julros		0,3	6
50	Convallaria majalis – liljekonvalj		0,25	10
51	Dicentra formosa – fänrikshjärtan		0,3	36
52	Dryopteris filix-mas – träjon		0,5	8
53	Hosta undulata 'Univittata' – brokfunkia		0,5	20
TRÄD				
21	Cercidiphyllum japonicum – katsura	sol. m kl, th 200–250		1
60	Acer palmatum 'Atropurpurea' – jap. blodlönn	sol. m kl, th 125–150		1
61	Magnolia 'Loebneri' (kobus x stellata)	sol. m kl, th 200–250		1
62	Prunus sargentii – bergkörsbär	sol. m kl, th 300–350		1
HÄCK				
24	Carpinus betulus – avenbok	jordslagna på plats	3/lpm	
BUSKAR				
9	Sinarundinaria murielae – bambu	co 5l, 100–125		16
70	Cornus alba 'Argent.' – vitbrokig kornell	sol. 3x ompl, 150–175		1
71	Hamamelis japonica – japansk trollhassel	sol. 4x ompl. 125–150		2
72	Hydrangea panic. 'Grfl.' – syrenhortensia	sol. 3x ompl. 100–125		2
73	Lonicera pileata – lingontry	busk co 2l, 30–40		9
74	Prunus lauroceracus 'Otto Luyken' – lagerhägg	co 5l/m kl, 50–60		3
75	Rhododendron luteum – guldazalea	m kl, 50–60		1
76	Azalea 'Persil'	m kl, 50–60		1
77	Viburnum farreri – kejsarolvon	sol. m kl, th 100–125		1
LÖKAR				
43	Narcissus 'Actaea' – pingstlilja	planteras i grupper om ca 10 st.		50
BARRVÄXTER				
80	Taxus media 'Thayerae' – hybrididegran	co/m kl, 40–50		4

Kostnad markplanering utomhus:

Jord c:a 40 m2	3.000:–		
smågatsten c:a 50 m2	8.000:–		
kantbräder, singel	6.000:–		
återställning bevattning	<u>5.000:–</u>	22.000:–	
växter (inkl. transport)	45.000:–		
plantering	<u>15.000:–</u>	60.000:–	
bänkar, belysning	30.000:–	<u>30.000:–</u>	<u>112.000:– exkl. moms</u>

Växtlista Glaspyramiden

Bilaga 6

Gällande trädgårdsavtal

Det gällande trädgårdsavtalet mellan TeliaSonera och Vivaldi är tillhandahållet av Helen Ekholm, Regionalt kontorslokalsansvarig på TeliaSonera.

Gällande trädgårdsavtal - TeliaSonera och Vivaldi

T1.12 Träd, buskar, häckar och rabatter

Förvaltningsobjekt

Träd, buskar, rabattrosor, klätterväxter, perenner och utplanteringsväxter.

Funktionskrav

Växter med omgivande vegetationsytor skall skötas så att växterna förblir i god kondition och utvecklas normalt.

All beskärning skall ske av personal med verifierad utbildning för ändamålet.

Skötsel

Växter beskärs så att framkomlighet och säkerhetskrav, bl.a. siktkrav upprätthålls på bil- och gångvägar samt utfarter.

Ytorna ogräsrensas vid behov.

Avklippt växtmaterial hopsamlas och borttransporteras.

Felavhjälpande underhåll

Växter kompletteras mot särskild ersättning efter samråd med B

T1.124 Klätterväxter

Förvaltningsobjekt

Klematis, kaprifol, vildvin och klätterrosor.

Skötsel

Underhållsbeskärning skall utföras årligen. Döda och skadade rankor och grenar skärs bort. De arter som inte är självklättrande binds in mot sitt underlag.

Klätterväxter på fasader begränsas genom beskärning i

anslutning till fönster, taksprång etc. utförs 1 gång per år.

Mekanisk bekämpning av ogräs skall utföras två gånger per år

T1.125 Perenner

Förvaltningsobjekt

Marktäckande perenner, högväxande och blommande

perenner.

Skötsel

Perenna växter med omgivande vegetationsytor sköts så att de

förblir i god kondition och utvecklas normalt.

T1.1251 Marktäckande perenner

Förvaltningsobjekt

Marktäckande perenner

Skötsel

Mekanisk bekämpning av ogräs skall utföras minst 2 gånger

per år.

T1.1252 Högväxande och blommande perenner

Förvaltningsobjekt

Högväxande och blommande perenner

Skötsel

Putsning skall utföras minst 2 gånger per år. Döda och

utblommade växtdelar tas bort.

Mekanisk bekämpning av ogräs skall utföras minst 3 gånger

per å, under växtsäsongen